Т. CV. Р. 1911, кн. V. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА IМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. CV. 1911, V B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30.X с. с. 1911.

Т. CV. Р. 1911, кн. V. Рік XX.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE
DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

B. CV. 1911, V B. XX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка.

Закінчено 30/X с. с. 1911.

Зміст CV тому.

Inhalt des CV Bandes.

Бучацьке Євангеліє.

(Палеоґрафічний опис).

Подав **Іляріон Свєнціцкий.**

Се книга із 160 листків жовтавого провороґо перґаміну, записаного нерівним грубим уставом в два стовпці, по 22 стрічки в кождім. Оправа — дошки в шкірі початку XVII в. Переховувала ся вона довший час в Бучацькім Василиянськім монастирі, а після археольоґічної вистави у Ставропигійськім музею зіставала ся кілька літ в нім — звідки і вернула ся назад в руки давних власників. Нині вона у львівських Василиян.

Величина перґаміну 21·8×28 cm., записаного стовпця 7·5×22 cm., висота стрічки 4 mm. — але букви **Ж** і **Щ** мають по 7×7 mm., **Т**, (**Ч**)**Ұ**, **Ѣ** мають в висоті до 6 mm. **О**, особливо початкове і **Ф** мають в середині точки: **ʘ** **Ф**; **І** значить ся постійно через ⫞ . Симетральна букв лежить по середині стрічки. Слова пишуть ся без розділу, одинокий знак перепинаня (інтерпункції) — точка по середині стрічки.

Початкові букви рукопису розрисовані і розмальовані основними красками — червоною, зеленою, синьою і жовтою. Инших рисунків нема, могли одначе бути в недостаючих частинах книги. А їх бракує богато. Від неділї Пасхи до кінця пятниці 11-ої нед. по Всїх Святих до слів — **(тъ)„гда постѧтьсѧ въ | ты дн҃и. никтоже | приставлениꙗ пла | та небѣлена· не при | ставлꙗѥ ризѣ ве | тъсѣ**“... (Мар. 2, 20). Тому що на 6 об. сего рукопису значить ся „аї.“ зшиток, а в кождім зшитку було по 8 листків, то з самого початку бракують 82 листки. Дальше нема тексту між лл. нинїшної нумерації 104 і 105 одного листка, між 130 і 131 десять листків страстних євангелій і вся частина із місяцесловом, з якого заховав ся тільки початок на 162 об.[2] „**Починаєт-сѧ септѧбрь рюинъ**“.

На зміст рукопису складають ся такі евангельські чтенія: Конець пятниці аі. нед., Соуб. вї. до Нед. зї. На 19 об.[2] короткий указ евангельським чтеніям: Соуб по въздвижени чьстьнаго кр°та. еуег. ѿ иоана. иши. въвторникъ. в̃. нед̃. по пасцѣ •:•

Нед по възъдвиж̃нии. еуег нед. г̃. поста •:•

Я въ понедѣльникъ почати чисти ѿ лоукы еуег. а̃...

Сеже подобаеть вѣдѣти по въздвижении кр°та. въ дроугую соуб. починаеться. въ ап°лѣ. Соуб. зї. Я еуге. ѿ лоуж. соуб. а̃. Въоно в. вънидє їсъ въ капѣрнаоумъ. въ градъ галилѣискъ. И ѿтолѣ чтеть ся все порядоу апли. и еуаг. въ опраксѣ. до великаго поста:

(л. 20.) Въ срѣдѹ а̃. нед. еуег ѿ лоук... аж до (л. 82 об.) Нед. ѕї. о мытарѣ и о фарисеи ѿ лоук, (л. 83.) понед. зї., (л. 86.) нед. зї. о блоуднѣмь сноу, (л. 87) Въ понед. мясопоус... (л. 93.) Нед. мясопоус. (л. 95.) Понед. сыропоус. По л. 97. об. бракують евангелія втор. сиропустному і початок середи до слів: зрѣвши нань ¦ рече. и сьсним ¦ бѣ. онъ же ѿве ¦ ржеся гля жен° ¦ незнаю его... (По л. 98. об. бракують евангелія четверга сиропус. від слів): „Въ оно в. ведоша ¦ їса старѣйши ¦ ны жречьскы ¦ ꙗ. и книжници. ¦ и старци лю ¦ дьстий. къ ¦ пилатоу † ина“ до слів кінця пят. 1-ої нед. поста: (л. 99) „да не явишися ¦ чловкомъ поста ¦ ся. нъ оцю твоє ¦ моу иже є́сть въ ¦ таинѣ“. Від Нед. а̃. пос. (л. 99 об.[2]) маємо тільки евангелія неділям і суботам поста, при чім рахунок починаєть ся від суботи. Межи 104 і 105 л. бракує текст кінця е̃. нед. пос. від слів: „вѣсте ¦ ꙗко мнящиися ¦ власти странамъ ¦ съвладѣють ими. ¦ — аж до суб. Лазаревої (л. 105) до слів: „ꙗко пятинадься ¦ те поприщь. мно ¦ зиже ѿ жидовъ пр ¦ шли бяхоу къма ¦ рфѣ и марин. да оу ¦ тѣшать ю о братѣ ¦ єю... Межи лл. 130—1 бракує 10 листів (остав ся слід вирізаня) страстних евангелій „чтомыхъ въ стоую нощь великаго пятка“ від слів а̃. евангелія: „гла ємоу їсъ. ¦ азъ єсмь поуть и ¦ истина и животъ“ аж до слів г̃. еуаг.: „книжници и ста ¦ рци събрашася. ¦ петръ же идяше по ¦ нѣмь. до двора архи ¦ єрѣєва...“ (л. 150) Натрьни. въ стоую соубтоу. (л. 150 об.[1]) Въ ст. соуб. веч на литргии. (л. 151 об.[1]) [1]).

Въ стоую и великоую
недлю пасхы. назаут.
Еуге нѣчтетьс. Нъ
вечръ попрокменѣ. еуг
(151 об.[2]) чтоут. д. въскрѣ°ное.

---

[1]) Ровстріленими рядками означені киноварні стрічки.

Я въ понеᵈ. антипасхы еуᴳе. а҃.
Неᵈ. г҃. муроносицамъ
Назауᵗрни еуеᴳ. д҃. въскрѣᶜ.
Нед. д҃. о расслабленѣмь.
назаутрни еуеᴳ. з҃. въскрѣᶜ.
Нед. е҃. о самарѧнъıни.
назауᵗрни еуеᴳ. и҃. въскрѣᶜ.
Нед. ѕ҃. о слѣпьци назаутрни
Еуеᴳ. і҃. въскрѣᶜное
Неᵈ. з҃. стыхъ оць. т҃. и иі҃.
Назаутрни. еуеᴳ. в҃. въскрѣᶜ.
Нед. и҃. о сьшествии стго
духа҃. назауᵗ. еуеᴳ. нѣчь ¦ теть°.
Нъ навеᶜрни еуеᴳ д҃.
Неᵈ. всѣˣ стыˣ. въ охтанцѣ глаᶜ и҃.
еуеᴳ. въ (л. 152¹) скрѣсно. а҃. апᶜлъ неᵈ
а҃. а въ еуᴳ. неᵈ. а. (указ гласів)
л. 153 Еуаᴳ: въскрѣ | снаꙗ. аі҃. число |
мь. починають ° | чисти въ неᵈ всѣˣ |
стыхъ. до цвѣᵗ неᵈ. | еуеᴳ. а҃. ѿ матьᵉ.
в евангелія (159 об²) і҃. въскрѣс. ѿ иоана. тільки до
слів: „бѧхоу въ коупѣ симонъ петръ. и фома
нарицаѥ“
із аі҃. ев. л. 160¹ нема початку до слів:
„нинъ любиши ли мѧ. гла ѥмоу ѥ ¦ и ги
ты вѣси ꙗко | люблю тѧ...
л. 160 об.² Мцъ септѧбрь рекомыи рюинъ. а҃.
Начатокъ новомоу ¦ лѣтоу. еуеᴳ. ѿ лоукы.

„Въ оноᵛ. вънидe ¦ ісъ въ назарефᵗъ. | вънѣмьже бѣ въ | спитанъ. и въ ¦ ниде пообыр ¦ чаю въ днь соубо | тьниы въ соньми | ще. и въста чисть. | и въдаша ѥмꙋ кни | гы исаиꙗ прρка. | и разгноувъ кни | гы. и обрѣте мѣ | сто идеже бѣписа | “.

На 19 об. читаємо півуставний запис к. XV. в.: „а се ѧ паⁿ андрᶜушко | моушатичь. придаль | есмьи пречᶜтои къ манасти | рѫ городищѫ. изъ ѿчи | ны своеѧ ись сєлца. коло | дꙋ пшеницѣ сокальской. | колодꙋ жита сокалскꙋѫ. | а колодꙋ ѡвса сокалскꙋю. | а ᶜсли ктѡ илѝ дѣтї мои҃. | не выдадꙋть алѝ бо | ближнїи мои. соудїѧ | имь бгъ“. Книга ся находилась очивидно в Городищу на полудне від Христинополя на Бузї враз з т. н. Христинопольським апостолом в якім знаходимо на 111 об. запис: „О мудрости твоѧ великаѧ.

Я писалъ Ієвхъмъ диакъ оу Городищи. оу пекарни. сѣдъ на въслонѣ. при кнѧзи Семашку. при намѣстьницѣ городищьскомъ Фегностѣ. а лазарь упесъ..." [1]).

По середині 75-го л. вверху находить ся хрестик, внизу під 1-им стовпцем уставний запис: „**Ѿ селѣ почалъ. иванко**".

Особливости ґрафіки.

Для означеня нинішнього у писець уживає: **у, оу, ȣ**. Тих знаків вживає він з певним розбором. І так, **ȣ** переважає на кінці стрічки: **хȣ | лать** 3 об.[1], **ємȣ** 3 об.[2], **дрȣ | гоє** 4[1], **содомȣ** 11 об.[1], **извынȣ** 15 об.[2], **женихȣ** 18 об.[1], **кȣ=пить** 18 об.[2], **мȣ=дрыѧ** 18 об.[1], **верхȣ** 21 об.[2], **кȣ=дѣ** 25 об.[1], **опȣ=стать** 27[2], **ємȣ, блахȣ** 29 об.[1], **имоу-щемȣ** 33[2], **немȣ** 35 об.[1], Але стрічаєть ся се **ȣ** і в середині стрічки або слова: **мазахȣ** 11 об.[1], **недȣжь | ныѧ** 11 об.[1], **пȣсто |** 11 об.[2], **симонȣ** 22[2], **ногȣ ісȣ |** 47[1], **рȣцѣ симонȣ петрȣ** 124[2], **рȣкоу... то-мȣ** 125[1]. Іноді находимо на кінці стрічки **оу: градоу** 11 об.[1], **идоу=щимъ же кȣ=пить** 18 об.[2], **разлоу=чать** 25[2], **осоу=жаите** 27[1], **погоу=би** 56 об.[1]. **Ѿсюдоу** 38 об.[1], **гноу** 54[2]. Місцями знаходимо в тім положіню і третє **у: блговѣсту=ють** 28 об.[1], **иму=ть** 35[1], **межу** 38 об.[1], **пилату** 91 об.[1], яке одначе стоїть і в ґрафемах **у̑ченици** 32[2], **куръ** 128 об.[1].

Те саме замічаєть ся і з ї, що переважно вживаєть ся в таких разах, як: **дроузиї |** 102[2], **молниї** 111[2], але й **ратиї** 110[2], **дниї** 111[2], **дѣтиї** 112[2], **братиї** 112[1], **болиї** 113 об.[2], 122 об.[2], **иниї** 119 об.[1].

Сюда належить віднести і напис: **рокоу косно** 100 об.[2], не маючий собі в тім рукописї більше примірів.

Для означеня йори вживаєть ся виключно знак **ы**. — Лїґатури рідкі; лучать ся хиба деколи **н и**.

Старословянські ъ, ь.

В ужитю сих знаків на місци давніх складових Буч. Єв. виказує велику правильність. Правда вони не всюди поставлені, але в разї ужитя — поставлені зовсїм на місци. Приміри тому:

ъ. ветъсѣ 1[1], **ветъхаго** 1[1], **лъжи** 1 об.[2], **крѣпъкаго** 3 об.[1], **посъше** 4[2], **сътомь** 4[2], **притъча** 5 об.[1], **легъ=чаѥ** 11 об.[1], **ядъша** 16 об.[2], **възыграйте** 25[2], **вънести** 25 об.[1], **пришедъшимъ** 26 об.[2], **мѧкъкыми** 28 об.[2], **ропътахоу** 29 об.[1], **погыбъшоую** 53 об.[1], **ємъ-ше** 85[1], **съдрави** 102[1], **шедъшю** 128[2], **рекъшю** 128 об.[1].

---

[1]) Пор. Ae. Kałużniacki — Actus epistolaeque apostolorum, Vindobonae 1896 ст. X.

ащеобраштетепри-
зовѣтенабракъ·
ишъдъшерабити
напѫть·събраша
вьсѧѩжеобрѣто
ша·злꙑѩжеидобрꙑ
ѩ·иисполнишабра
къвъзлежаштихъ·
въшедъжецрьвида
тъвъзлежаштихъ·
видѣтоучлвка не
облѣченавъодежѫ
брачьноую·иглаге
моудроужеꙗко
въниде сѣмо·неи
мꙑ   иодежабра
чьнꙑѩ·онъжеоу
молча·тогдарецрь
слоугамъ·свѧзавъ
шеемоурѫцѣинозѣ
зѣвъзмѣтеи·ивъ
вьрзѣтеивътьмѫ

вънѣшьнюю·тоубоу
детъплачьисьрьже
тъзѫбомъ·мнозиби
босѫтъзъвани·ма
ложеизбранихъ·

Въ поне·ді·не·ргє·ѡмаръ

Въ оно·идашепоієсѣ
народъмногъ·игне
тахоутии·ижена
дроугаи·сѫштивъ
неточенииікръви·
лѣтѣдъвѣнадьсѧте·и
мнототръпѣвъшиѡ
многъврачевъ·иждаа
вшиѥсебевсе·ини
чтожеоуспѣвъши·нъ
паченачгоршеепри
шедъши·ислꙑшавъ
шиоїсѣ·пришедъши
вънародѣ·съзадиприк
оснѫсѧризѣего·
глашебоврѣсебѣаще

ь. горьнии оутьлизна 1[1], вѣчьноую 1 об.[1], чьти ближьнаго 1 об.[2], мьнѥ (compar.) 6 об.[2], славьнѥ 28 об[2], дрѣвьнихъ 34 об.[1], соньмищѥ 41 об.[2], отьца 55[2], коупьцомъ 58 об.[1], праздьникъ 65 об.[2], клоудь=нѣмь 86[1], осьлѧ 106[2], 106 об.[1], 107 об.[2], нбсьскыхъ 111 об.[1], 128[1], людьскыхъ 126 об.[2], 128 об.[2], горьци 121 об.[2], горьницю 121 об.[2], овьци 125 об.[1], распьнѣтѣ 133[1], рьцѣте 124[1], пьцѣтеса 45 об.[2], але й пцѣтеса 47 об.[1].

Не находимо тих знаків в кількох приїменникових фразах: снимь 2 об.[2], искорабла 7[1], стобою 126, та словах: (ни)чсо 16 об.[1], 26 об.[1], 28 об.[2], верхѹ 21 об.[2], срдцихъ 25 об.[2], овцю 53 об.[1], жнють 47 об.[1], старцомъ 139 об.[2]. Один раз стрічаєть ся ь в dat. pl. дѣлателемъ тѣмь 5[2], з чого одначе годі робити який загальний вивід.

З других старославянських особливостей стрітають ся *ѣ на місци грецьких ει, αι та ь зам. пізнїйшого ѣ:* идѹмѣи 2[2], фарисѣи 4[2], 43 об.[1], иерѣиеви 23 об.[2], архиерѣи 126 об.[2], июдѣемъ 26 об.[2], тимѣовъ 75[1], кѣсаревъ 133[2], але й кесареви 133[2], та игѣмонъ 128 об.[2], прѣдъ гѣмономь 140[2] (= ἡγεμών). Поява ь зам. ѣ завважана тільки в двох разах: смьхоутьса 8 об.[1], свьтитьса 56[2]. Послїдне дуже часте в „Маріинскомъ Четвероевангеліи“ (Ягичъ 574 ст.).

Вставка *д* межи приїменник і дієслово та в основу *ср* (съдраѣ—), та уподобленє (ассіміляція) звичайні: въздрастеть 6 об.[2], 33 об.[2], издрече 10 об.[2], ижденеть 16[2], — те 44 об.[1], въздрыдаете 26 об.[2], въждеть 43[2], (въжьжеть 53 об.[1]), иждикыню 86[2], въздрадовашаса 121 об.[1], але сърѣте 7[1], сърѣтѣние 18 об.[2], — вершсти 11[1], ицѣлахоу 11 об.[1], рацьтеть 52 об.[2], виридѣ 63 об.[1], иристишаса (bis) 67[1], весапогъ 97 об.[1], 123[1], ишедъ исъ црвке 115 об[1], веспиры 123[1] — блговѣстують 28 об.[1], — ѹа 31[2], оказано 106[1].

Сюди ж належить і вплив н л на попередні с, з, що переходять в *ш*, ж: оушѣшнають 42[2], събляжнаеть (bis) 71 об.[1], помышлѣние 25 об.[2], 35[2], 51[2].

Єсть і кілька більше інтересних слідів уподобленя і злуки (контракції) звуків в написах (ґрафемах): краткоемоу, краткоего 27 об.[1], а(оу)тро 48[1], на(оу)трьни 150[1], въ(и)стиноу 100[1], 100[2], нѣмате 50 об.[2]. Звичайних в роді — иcака 66 об.[2], — окъ 112 об.[2], аврамовъ 112 об.[2], (і авраамовъ 66 об.[2]), їсе 66 об.[2], и=соусоу 80 об.[1],... не увзглядняючи. — Видіти в „краткоего“ анальоґію до пва, хло, нема поки що инших даних. Можна би хиба доглядуватись анальоґії для стягненя співзвуків в стягану самозвуків: атро, натрьни. Паралелї сему явищу стягненя т. є. ассіміляції і елїзії находимо в Галиц. Єв. 1144 р.: акооуспенїи глеть 206, иоматїзмъ 224, та в Поликарп. Єв. 1307 р.: посмиднии 4 об., немамъ 9. Багато примірів стягапя находимо в Лав-

рашівськім Єванґелію поч. XIV в. В сербськім перґ. Апостолї з Броду XIII—XIV в.[1]) маємо аж кілька таких примірів: бысѣхъ 19 об., оканныи 66, покавшихъсє 110, ѡдамѣ 94 об., кьбрати 138.

Первісне *и* перед ј дає найчастїйше ьј: льяти 1[1], сьиродьяны 2[2], наслѣдьіє 5[2], свиньи (і свинии) 7 об.[2], заповѣдью 13 об.[2], дьяволомь 20[1]. бьющемоу 27[1], трьіє 49[1], людьіє 29[1], змью 40[1], —ıа 89[1], зѣлья 44[1], пьяхъ 56 об.[1], оубьють 85[1] (оубиють 110 об[1].), въгодьіє 92[2], золчью 136[1].

Але звичайне особове закінчене —*ть* розстягають ся перед *и* до *ти*: видѧхоутии 2 об.[1], прѣдастии 3[1], 5[1], 121 об.[1], изидоша ıатин (bis з ıатъи) 3[1], гнетѧхоутии 10[2], оугнѣтѧхоутиї 42[1], нарицаıєтии 14[1], слышахоутии 14[1], молѧхоутии 14[2], 19[2], 37[2], 46 об.[1], впрашахоути 14 об.[1], въпрашахоутии 15 об.[2], длоувѣстии 16[2], вѣдахоутии 23[2], дєрьжахоутии 23[2], назирахоутии 33[2], обрѧщєти 41[2], исповѣстии 45 об.[1], кѧзахоути 46 об.[1], поставитии 48[2], протєшєтии 48 об.[1], ıємлєтии 50 об.[2], въдастии 51[1], 61[1], заплюютии 57 об.[2], нарицаıєтиї 113[2], поставитиї 116[2] — але поустить ихъ 7 об.[2].

ъ+*и* дає *ы*+*и*: оубиимы | и 5[2], 61[2], 78[1], видѣвыи (*ἰδὼν αὐτόν*) 51 об.[1].

В фразах въ тъ днь — въ тъ час знаходимо розтягнену форму вотъ 25[2], 28[2], 45 об.[2], 127[2]. Приіменники безъ, изъ, надъ, отъ, прѣдъ в злуці з послїдуючими словами являють ся переважно в розтягненім видї: отоидє, — оша, — оуть 4 об.[2], 8[2], 20 об.[1]; 32[1], 51 об.[1], 61[1], 78[2], 86[1], 95[1], 100 об.[2], отоимєтьсѧ 6[2], — ъ 40 об.[2]; отокнижникъ 14[2], отовсєıа, — го 24 об.[2], 51[2], отовсѧкого, — оıа 25 об.[1], 47 об.[1], отовьсѣхъ 29 об.[1], 64 об.[1], отосдє 35[1], отоити 47[1], отовъстока 66 об.[2], отоцрьства 81[1], отодвою 89[1], отокръви 134 об.[2]; надомногъıми 17 об.[3], 18[1], надооучитєлємь 27[2], надонь 51 об.[2], надодвьри 139[1], прѣдо цри 83[1], прѣдо всѣми 128[2], изооутробы 16[1], изодъщєрє 16[2], бєзоосновании 28[1], обоуимоуть 60[2].

В декількох словах стрічаєть ся продовжене первістного *ь* до *е*: цєрєств— 32[1], 55 об.[1], 56[1], 57 об.[2], 66 об.[2], иѯлєтѧникъ 100[1], 100[2], понѣтьскомоу 128 об.[2], понєтьскомоу 139 об.[2]. Один раз маємо: „оумєвьнама“ 14 об.[1]. против „оумьвєнама“ 14[2], 14 об.[1].

Двічи стрінено *ъ* зам. *ы*: изгъблъ 86 об.[2], сєстръ (n. pl.) 52 об.[1], що можна би вважати наслїдком неуваги писця, але „въстиноу“ 100[1] і 100[2], прѣдъ гѣмономь 140[1] велять нам видїти в тих написах відгук живої мови, для якої *ъ* був еще знаком дійсного звука, близкого до нинїшного бойківського „ъ“.

[1]) Находить ся в б-цї Матице Српске в Новім Саду.

Лучаєть ся і ѣ на місци сподіваного е: зѣмьныхъ 6 об.², — ѣа 111 об.¹, къ часѣ врѣмѣньнѣ 20², бѣздьнаꙗ 41¹, — оу 46 об.², младѣньцѣ (ас. р.) 57¹, — ємъ 59¹, птѣньца (ас. р.) 115 об.¹, мѣчьнымъ 65¹, облѣцѣте 86 об.², та е на місци ѣ в слові „не вѣде" 19¹, 66 об.¹, 98². Инші появи сеї заміни належать вже виключно до місцевих особливостий східнославянської ґрупи.

Член стрічаєть ся рідко: цр҃ьството 3², домътъ 3², мѣстото 14¹, народъсь 16 об.¹, иноплемѣньникъсь 67², твоись 87², родъсь 111 об.².

З подвійних рівнобіжних виравів находимо: вѣльбѹд— 2¹, 71¹, 73 об.¹, вельбоуд— 114 об.¹ і вѣльблѹдъ 73 об.²; котеры 112² — которыи 122 об.¹, не родиши 112¹, двошьды 91², попелѣ 37¹, скерб— 6¹, 99 об.², 110 об.¹, 125—6, вѣльми 37².

Поява *о* на місце первісного грецького *α* слідна в словах: въ опраксѣ 19 об.², лазорь 38¹, 38², 105 об.², сотона 40 об.¹, 59 об.¹. Грецьке *Λαυεὶδ* — *Λαβὶδ* передано через давъıд(овъ) 1², вартимеосъ 75¹ позістало з *Βαρτίμαιος* вмісто вартимеи. Се грецьке окінчене втягнено навіть в деклїнацію в слові Христосъ: христосе (voc.) 90 об.², о христосѣ 13 об.², христоси (n. pl.) 111¹ — очивидно після взірця ї҆соусъ.

В рукописї есть сліди сербської і то західно-сербської основи. Тільки сербською основою можна пояснити появи заміни оу—ю, а—ꙗ, ѣ—и, ы—ѣ в словах: оунош̑а 1 об.², оугъ 49², раздрюшѣние 28¹, гороущь 56 об.¹, тражпезы 76¹, фарѣсѣи 43 об.¹, колѣцѣмь 54², въ мѣрѣ сѣмь 123 об.², величиютьса 113 об.¹ (—ча—=—чѣ—) і о лицемѣрыхъ 15¹ (зам. — ѣхъ). Всї ті особливости находять ся в великім числї в Никольськім Єванг. 1400 р. Флексія вся оперта на старославяньскім. Отже закінчене instr. sg. masc. — омь, — емь; прикметникові закінченя годять ся в роді з сушниками: с҃номъ чл҃вчьскомъ (d. pl.) 3 об.¹, събраномъ фарисѣомъ 13 об.², 113¹, старѣишинамъ жречьскамъ 65 об.², 88², гробомъ покапленомъ 114 об.²; страхомь великомь 7¹, дх҃мь нечистомь 7¹, гл҃смь великомь 7 об.¹, 22¹, 46 об.¹, 67¹, 92 об.¹, 95 об.¹, 106¹, — и троуБьномь 111 об.¹, огнемь великомь 23¹, ср҃дцемь бл҃гомь 34², роукама неоумьвенама 14², 14 об.¹ bis, — измъвенама 124 об.², книгами єлиньскамии римьскъ*ıми* и євр҃ѣискамии 137 об¹, але въ книгахъ пѣсникьныхъ 64¹, печальми житииньскыми 93 об.¹.

В gen. маєм такі особливости: при сталім — аго — нагого 94 об.², кръви 10² — кръве 10 об.¹; хлѣбовъ 12¹, хлѣбовь 67 об.²— хлѣбъ 12², моужь (g pl.) 66 об.² — кошевъ 67 об.².

В деклїнації заіменника замітна перевага форм тобѣ, собѣ: 7 об.[1], 12[1], 19 об.[1], 20[2], 22[1], 30[1], 30 об.[1], 31[2], 46 об.[1], 49 об.[1], 60[2], 87[1], 94 об.[2], 96 об.[2], 101 об.[1] та в окінченю dat. і loc. *е* зам. *ѣ*: тебе, себе — 5 об.[2], 7 об.[1], 9[1], 10[2], 28[2], 55[2], 94 об.[1]; ac. тебе 100 об.[1].

Nom. pl. означеного причасника — щеи, — шеи, тільки соущи 105 об.[1]. В окінченю 1 pl. переважає коротка форма мъ: мы вѣмъ 4 об.[1], 61 об.[2], 111 об.[2], мы юсмъ 7 об.[1], мы имамъ 32 об.[1], мы имамы 32[1]. Part. praes. act. іадыи пиѧ 28 об.[2], іада — пиѧ 28 об.[2] і жива 86[2].

Особливости флексії вказують, що се памятник всхіднославянського походженя — нагого, gen. pl., тобѣ — собѣ — тебе.

Східнословянські особливости.

Старословянські cons. + ръ-, лъ-, рь-, ль- і cons. + ра-, ла-, рѣ-, лѣ- заступлені в Буч. Єванг. повноголосими або характерними для східнословянської ґрупи метатетичними складами.

Повноголосі форми: полокахоу 22[2], натолоченоу 27[2], толощи 66 об.[1], полонени (n. pl.) 65[1], четвероднѣвенъ 105 об.[2] (в Мар. Єв. четврѣ —).

Метатеза (ъл, ьл з лъ, ль) нераз з повноголосом через уподоблене (*ълъ* в *лъ*) замітна в отсих разах: къ тернии 4[2], оумолче 10[1], оумолкноуть 95 об.[2]. верьвна 27 об.[1], мертвыи, оумерша 30[1], мертвьца 55 об.[1], должника 30 об.[1], жерновьнъ 55[1], полныхъ 67 об.[2], — и 114 об.[2], жерци 77[1], — омъ 99[2], 104[2], молниї 111[2], первъї 122[2], трость 141[1].

Търъжникомъ 18[2], — ы 76[1], держжахоутии 23[2], мерьтвыи 28 об.[1], оумеръшиї 106[1], долъженъ 30 об.[2], 54[2] bis, жерьци 76[2], перьстѣнь 86 об.[2]. Заховались одначе і събрѣга 7 об.[2], оумрѣти 133[1].

На місце ст.-слов — жд являєть ся ж: одежа (gen.) 10[1], одежѣ (gen.) 47 об.[1], одежю 10[1], къ одежи 28 об.[2], кижь 22[2], вижю 68[1], зижющемоу 27 об.[2], ноужю 62 об.[2], постражеть 68 об.[1], чюжь 94[2], — его 94 об.[2], межю 130 об.[1].

Звуки ц — ч — ш — щ звучать мягко: чюіеши 27 об.[1], съкажю 27 об.[2], дшю 33 об.[1], 34 об.[2], стражю 38[2], възвращюсѧ 41[1], грѧдоущю 51[1], не гашющии 71[2], стоіащю 83 об.[1], чашю 89[2], шюма 93[1], нщють 100 об.[1], плачющоусѧ 105 об.[1], възлежащю 123 об.[1], поражю 125 об.[2]. — В сушниках з окінченєм на — ць мягкі склади подибують ся тільки в n. sg. masc. — ць, ac. sg. fem. — цю і gen. pl. — ць: слѣпець 27[2], властець 31 об.[2], отроковицю 8 об.[2], заимьдавьцю 30 об.[1], темницю 49 об.[1], овцю, мѣдницю 53 об.[1],

смоковьницю 108² — мѣдниць (g. pl.) 53 об.¹, — чл҃коюдьца, вивинониця 29², грѣшниця 30², ц͠рца 43¹, птица (n. pl.) 55², смоковьница 108².

В виговорі ѳ—д нема ріжниці: варѳоломѣꙗ 24 об.¹, домоу, алфеокл, ѳадѣꙗ 2 об.², назареѳъ 20 об.², але й вархфоломѣꙗ 2 об.² в загальноруським ѳ = хв. З инших дрібних фонетичних явищ належить відмітити окроугъніє мѣсто 14¹ і скрегъчетъ 103¹ замість окроужьн—, скрежьч—, основані очивидно на анальоґії окроугъл—, *скръгътъ (нинїшне — скригіт).

ѣ.

Наведені вище моменти ужитя сього знака вказують, що він передавав звук jē (ѣ зам. ει, αι; ѣ зам. є). Свідчить про се і поява ѣ в отсих разах переважно на місцї протяжного е: дъщѣрь (ас. s.) 49¹, матѣрь (ас. s.) 52 об.¹, в окінченю —тѣль з —тель (по образцю тыбѣль): прѣдатѣль 24 об.¹, оучитѣль 27², 88 об.¹, 105², 121 об.², 125¹, 129 об.², дѣлатѣль 36², 36 об.², свѣдитѣль 38 об.¹, 127 об.², (—тель 134²), строитѣль 48², 54¹, тяжатѣль 77 об.¹, ѡжитѣль 86², обитѣль 88 об.¹, 121 об.².

Ся заміна стоїть очивидно в звязи з появою ѣ на місце стисненого е, що в українськім перейшло то в jo, то в (j) i. Се т. з. нове ѣ̊ і піхує Бучацьке євангеліє як памятник полудневоруський.

В заіменнику стрічаєть ся воно в таких разах: по нѣмь 2², 131¹, ѡ нѣи 30¹, о сѣмь 35², 123 об.², горѣ сѣи 76 об.¹, въ дш҃и вашѣи 47 об.¹, вашѣмь 64 об.¹; в числівниках: шѣсть 59 об.¹, сѣмь 16 об.², 36², 67 об.², 80¹, 112²; в закінченю —еніє все: съгрѣшѣниꙗ, хоулѣниꙗ, оставлѣниꙗ 3 об.¹, оуспѣниє 3 об.², корѣниꙗ 4², 5 об.², камѣниємь 5¹, 7 об.¹, 60 об.², камѣнь 5², 20 об.¹, 40¹, 56 об.¹, 64 об.², сѣмѣньныꙗ 5 об.¹, къ рожѣнии 11¹, знамѣниє 13¹, 43¹ (4 рази), блоужѣниꙗ 16¹, гравлѣниꙗ 16¹, 43 об.², ѡпоущѣниє 21¹, прокажѣниꙗ 23 об.¹, очищѣниє 23 об.², помышлѣниє 25 об.², 35², 51², оутѣшѣниє 26 об.², наводьнѣнию, раздрюшѣниє 28¹, волнѣнию 31 об.², въсхотѣниꙗ 35 об.², моучѣниꙗ 38 об.¹, искоушѣниꙗ 38 об.², крьщѣниє 48 об.², 60 об.², рожѣниꙗ 52¹, воскрьсѣниє 52², приставлѣнии 54¹, бл҃гьволѣниє 59¹, низъхожѣнию 59 об.², опоустѣниє 65¹, запоустѣниꙗ 83 об.¹, иноплемѣньникъ 67², прѣгрѣшѣниꙗ 76 об.¹, сожьжѣнии 81¹, лишѣниꙗ 86¹, зѣльꙗ 44¹, нѣць 48¹. На всю книгу тільки один раз — знамениє 126 об.².

Другою особливостю єсть поява о з е після шипячих і ц без взгляду на наголос: положонъ 6² (bis), 139², врачовъ 10², — омъ (dat. pl.) 42¹, блажонъ 28 об.¹, отрочицомъ 29². ѡвержонъ 45 об.¹, развращонъ 51¹, възложонъ 55¹, въпрошонъ 56¹, коупьцомъ 58

об.[1], младѣньцомъ 59[1], оукрашонъ 64[1], прокажонъ моужь (gen. pl.) 66 об.[2], 100 об.[2], свершонъ 71 об.[2], вечоръ 84 об., жерцомъ 67[1], 99[2], 104[2], смѣшонъ 136[1], исѣчонъ 139[1], старцомъ 139 об.[2]— против: роженыхъ 29[1], долъженъ, жерновьнъ, въверженъ 55[1], смѣшенъ 148[1].

Поява вставного (епентет.) *в* і на місце оу тільки в сих разах: съвуза 59 об.[1] і вългодье 92[2].

В лексиці звертають на себе увагу: издалеча 7 об.[1], на околы на околы 12[2] (= на лѣхы на лѣхы, Маріин. Єв. = *πρασιαὶ πρασιαί* — in partes, Мар. 6, 40), благохваливъ 16 об.[2], осе (оучитѣль юсть) 105[2].

Паралелї.

Бучацьке Єв. що до окінчень — ѣнье, — тѣль і появи ѣ зам. стиснутого *е* в словах дъщѣрь, шѣсть, сѣмь і заіменниково-прикметниковім окінченю — ѣмь (вашѣмь), належить до ґрупи рукописів в так назив. другим ѣ, яке находить са в: додаткових статях Галицького Єванг. 1144 р., Добриловім Єв. 1164 р., Бесідах на еванг. Григорія Вел. XII в. (спорадично) [1]), Типоґрафськім Єванг. № 5, Євангелію-апракос (Имп. П. Б-ка F. п. I. 118) XIII в., Поликарповім Єванг. 1307 і Єванг. Верковича [2]).

З тих памяток вказаною чертою і словарними особливостями підходить до Буч. Єв. найблизше Добрилово Єв., в якім находимо: на околы, бл҃гохваливъ, витьныи, осьчл҃къ. В Типогр. Єв. № 5 находимо — окроуглѣние мѣсто 86 об. і блажонъ 117.

Що до появи *о* зам. *е* після шипячих і *ц* найближшим до Буч. Єв. есть Єванг. Верковича, в якім маємо: вечоръ, врачовъ, ѿ бъчолъ, скръжотъ, жонъ, чюжомже, тожо, камецюмъ, речомъ, хоцюмъ, можомъ, смѣшонъ, осоужонъ, въсажонъ, должонъ, исечонъ, положонъ, прокажонъ, отлоучонъ, разврацюнъ, раздрѣшонъ, младенцомъ, старцомъ, овлицонъ 113. Коли одначе зважити, що рівнорядно з тим в Єв. Верк. переважає *е* зам. корінного *ѣ*, часта поява *а*, міна оу—в, пославшако 7, міна о—оу, то прийдемо до переконаня, що сей памятник належить виділити з т. н. галицьких і перенести його до білоруських. Серед звісних нам галицьких памятників Бучацьке Єванг. стоїть поки що зовсім відосібнене від всїх прочих як раз тою систематичною появою *о* зам. *е*.

---

[1]) гл. др. М. Копко — Изсѣдованіе о языкѣ... Львів 1909, ст. 52—4.

[2]) гл. Рус. Фил. Вѣст. 1894, № 4. А. Никольский.

Складові ъ, ь.

Вище було згадано розтягнене нескладових ъ, ь до складових ы, о — и, є у формах: видѣвын, отовсѣхъ — видаχоутин, ц҃рествиє. Стрічаємо в Буч. Єв. і оборотну появу ъ зам. ы: изгъблъ, сестръ (n. pl.) — въстиноу, прѣдъгѣмономь. Рівнобіжність сих появ говорить не про що инше, як тільки про складове значінє т. н. глухих або півголосих ъ, ь.

На живу звязь ъ, ь т. н. галицьких памятників XI—XIV в. з їх первісним індоевропейським й ĭ вказують як письменні памятники сього часу, так і очивидні факти — закони славянських мов. Перейдено їх в часовім порядку.

Свят. Сбор. 1073 р.: бъваєть 121 об.², погъбли 134; *Юр. Єв.* 1120 р.: погъбъшалго 137 об., покъвающе 189 об.; *Тр. Це.* XI/XII (Типогр. Б-ки № 138): измъвъшися 19, страхы нщезе 48; *Тр. Шафар.* XII в.: слъшати 90 об., 95, 111 об., добръхъ дѣлъ 99 об., кваχоу [1]) главами 128 об.; *Добрил. Єв.* 1164 р.: токомо 13, могоущиχо 50 об., оц҃о мои 182; *Виголекс. Сб.* XII в.: объвеноу 158 об., посланин 115, ѿ насажь 109 об., 115, вѣкома аминь 33, рекопавелъ 114, акъже 132, 139, 152 об., вовремя онъ 106 об., домъ (g. sg.) 13 об., на въсотоу 17, погъбѣли 24, мъслящоу 32, съмъслаще 92 об., бъвають 32 об., съфилософъ 39 об., црьскыхъ 102; *Бес. Григ. Вел.* XII. в. (Копко ст. 36) золо 80, рѣдоко 115, ветоχаго 123 об., мьрзоко 232 об., ръдъ 6 об., игъ (ac.) 167, плъдъ 209 об., въда (aqua) 228, къвъчегъ 293 об.; *Новгор. Єв.* XII—XIII в. (Рум. Муз. № 104): расъпа 5, тъ (tu) 25, въ (vos) 25 об.; *Поликар. Єв.* 1307 р. тъ (tu) 1 об.; *Часосл.* XIII в. (Пб. Б-ка Qп. I. 57) правьдъ ради 110 об.; *Житіє Савы Освящ.* XIII в.: ıаблъко 5 об. bis, 6, монастъıреχо 117, слъшати, стръıема, стръı (Kolessa 217); *Єв. Верк.* XIV в.: (о)всолилъ 95, (слово) проповѣданъ 92, посѣкаемо 132 об., възмѣтаємо 132 об., сѣмъ 152; (а) проказъ (n. sg.) 75 об., кьпернаоумъ 142, нъсъ (ἡμᾶς) 37; приведнхыи 42, прияты 116 об., вызне ножь 96, стварысь 124, пристоупль 49 об., вечоръ бывшю 94 об., оутръ бывшю 97 об., емъ (dat.) 35 об.; *Єв. апр.* XIV в. (Р. М. № 113): двѣ ръцѣ 23, слъшахомъ 28 об.; *Холм. Єв.* бълъ 18, мъ есмъ 19, азы и вѣмь 15, видѣлын 21 об., *Типогр. Єв.* № 6: приведохы и 64 об., яты и 65 об, 66; *Типогр. Єв.* № 7: прославиχы и 21, оубиєниє борисовъ и глѣбовъ 171.

---

[1]) Писець очивидно пропустив ъ.

Анальоґічно до въстиноу: възєро Юр. Єв. 131[1], прєдъгомо-номь ib. 195 об., Арханг. Єв. 1092 р. 116 об., прѣдъ гѣмономь Добр. Єв. 231.

Розважаючи всї ті випадки заміни ъ—ы, о, а, ӯ ми можемо установити певну закономірність. І так — в Св. Сбор., Юр. Єв., обох Тріод., Новгор. Єванг., Часосл., Єв. апр. і Холм. Єв. замітна тільки поява ъ—ы; в Добр. Єв. і Бес. Григ. В. ъ—о; в Житіи Савы ъ—ы, ъ—о; тільки в Виголекс. Сб. маємо три заміни: ъ—ы, ъ—о, ъ—а, а в Єв. Верк. аж чотири. Статистично переважають ъ—ы і ъ—о. Вони переважають і в живих мовав як бігле о основ (сън) і окінчень (—ъкъ), або як ясні складові звуки: Петро, Павло, пан о (звичайне в грамотах з кінця XIV в.), молодꙁи = молодой [1]) молонка, бойк. сынъ —ы, сонъ —ы, вїлъ —ы. Останнє протягле ъ —ы чуємо не тільки у бойків, але в деяких умовинах і в великоруськім — соціализ^а мъ̄, в речітативі билїн, та в старообрядческім виговорі церковних текстів. Коли-ж дальше зважимо, що біглим всхід.-слав. о—є (марот—, сон—, лєн—) у полудневих словян відповідає а (сан, дан, крушевац), яке спорадично стрічаєть ся вже з XII в. в назві остр. Тарасъ з тарз(ь)съ (Христин. Ап., Новосад. Ап.), то ясно стане, що писцї сими спорадичними написами передавали дїйсну звукову появу. Небудь се так, то не булаб можлива піяка ассиміляція в родї видѣвы и з видѣвъ и = видѣв и, бо послїднє далоб — або видѣў и, або видѣфи, що і сталось з часом у східних славян. В хвилю же появи *видѣвы и* слово се звучало видѣвъ̄(ы), або иншим разом монастирєхъ̄(о). Сим протяглим виговором кінцевого ъ̄ і обясняю такі появи, як — въстиноу, прєдъгѣмономь, възєро, що потенціяльно відповідають нинїшньому в—р. выдти, в̊озєро.

Паралельно з появою ъ—ы, о, а стрічаємо заміну ь—и, є, ѣ. Окінченя —тии, —мии находять ся в Виголекс. Сбор., Гал. Єв. з приданими статями, Поликарп. Єв.; в окінченях —ьє, —ья, —ьѣ в Добрил. Єв.; нєбєсєноє 159 Тр. Цв. Макс. Киянина, понєтьскому 218 об., 257 Добр. Єв., къ животѣ вѣцѣнѣмь 9 об. Тип. Єв. № 7; изгъна ицркве 5, 17 ibid., вы свѣдѣтєльствоуєть 5 об. 11 ibid.; подібні приміри у Бесѣд. Григ. Вел. (Коп. ст. 36—7); в Єв. Верков. дуже часто в окінч. imperat. ѿпоустить 5, приємлєть 8, имать 11, 22 об., 32, 152 — продажє 44 об., 65 об., повѣжє 151, дажє 15,

---

[1]) Прообраз сїй формі на почві звичайної заміни ъ—о находимо в Зогр. Єв. — Мат. XVIII, 8: огнъ вѣчьноѣ в Євхологію Син. присьнои грѣхъ 5 об., стои 17.

41, 44...; наконець в основах цвѣт-, свѣт-, смѣат-, слѣп-. Находимо сю заміну в Гал. Єв., Тип. Єв. № 5, Добр. Єв., Виголекс. Сб., Новг. Єв. (Р. М. № 104), Поуч. Кир. Іер., Ж. Сави Осц.

Сї паралелї можна би значно побільшити оглядом найстарших славянських памяток сербського і болгарського походженя, се лишнє одначе ввиду свідоцтва обох живих мов, маючих на місцї давнього ѣ — *е*: срб. јесте, томе, ньиме, име ньихе, Павле; блг. полудневозахідне ѣ=о, ѣ=є в суффіксах з характерним всеболгарським народни — ятъ, третиѧ, взєме.

Студії над українськими народніми піснями.

Подає **Іван Франко.**

XXXIII. Хмельнищина (думи, пісні та вірші).

3. Битва на Жовтих Водах.

Перша битва козаків з Поляками, що випала в початку мая 1648 р. в днях 5—8, почала ся над потоком зв. Жовті Води, а скінчила ся погромом польського війська в місцевости, званій Княжі Байраки. Про неї дійшла до нас детальна польська „Relacya o bitwie pod Żółtymi Wodami“, цитована у Костомарова (Богданъ Хмельницкій, изд. четвертое 1884 р., т. I, ст. 271—282), без близшого означеня, чи й де вона була опублікована, чи може відома авторови тільки з рукопису. Надто маємо більш або менше докладні оповіданя про неї у ріжних сучасних і пізнійших письменників, польських, козацьких та иншонароднїх.

Почну з найстаршої козацької реляції, з оповіданя Самовидця (op. cit. ст. 7—9), в якім читаємо: „На початку тогож року (1648) взявши відомость от коммісара козацкого панове гетманове, так коронний Миколай Потоцкий, яко теж і полний Калиновский, же юже купа немалая войска зобрала ся на Запорожю до Хмелницкого приставши, зараз зо всїми войсками коронними притягли на Україну до города Черкас, і там отправуюче свята великодніє Воскресенія Христова усе войско козацкоє з полковниками їх скупили і казали оним присягати, же не мают зрадити полковников своїх і до Хмелницкого приставати. І так зараз по Воскресенії Христовом гетманове коронні висилают войска немаліє водою Днїпром у чолнах, посадивши посполу з козаками і піхоту немецкую, а землею полем посилает

ґетман Потоцкий сина своєго Стефана з коммісаром козацким, з которими войска коронного тисячей шесть, а козацкого з тими, що у чолнах пойшли, єще при коммісару тисячей шесть, приказавши оним, жеби ішли просто на Запороже до Січи зносити Хмелницкого албо обсадити єго з войском. І сами гетманство з войсками коронними за ними в троли помалу ішли с тяжарами войсковими і піхотами. Хмелницкий узявши відомость о наступленню войск коронних, не ожидаючи на Запороже приходу їх, але переправивши ся з войсками татарскими немалими пойшол напротив войск коронних; і іспоткавши ся в полях у урочища Жолтой Води, там осадил каштелянича Стефана Потоцкого і коммісара козацкого з войсками їх. А войска, которіє ішли Дніпром водою чолнами, минувши городи, не доходячи порогов, старшину зостаючую при них і піхоту німецкую, в чолнах будучую викололи і покидали в Дніпр, і послали своїх посланцов до Хмелницкого, по которих прислал Хмелницкий з ордою, а орда на свої коні оних побравши привезла на Жовтіє Води, где посполу того войска коронного доставали. Войска зась козацкіє, зостаючіє при тих войсках коронних, видячи, же юж і тоє войско, котороє водою ішло, зостаєт при Хмелницком і орді, — і тіє усї з войска коронного пристали до Хмелницкого і до орди, і на тоєж войско почали бити. Где през кілка дний без перестанку тая война тривала, і войско осаженноє будучи в степах, не могучи витривати, рушило табором оттоля ку Княжим Байраком оборонною рукою, уступаючи назад ку городом. Але в том отході не пощастило ся їм, бо не допустивши оних до тих Княжих Байраков, почала орда з козаками табор їх розривати, а в тіє Княжіє Байраки запровадивши войско козацкоє піхоту, покопали рови, до которих пришовши табур войска полского змішали ся, і там усе тоє войско розбито, в неволю побрано татарскую, і каштелянича Стефана Потоцкого посполу з коммісаром взято, который в молодих літех на Запорожю живот свой скончил, бо Хмелницкий оного не даючи орді на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер. А иншіє паната в неволю пошли татарскую“.

Се оповіданє майже у всіх деталях треба вважати недокладним. Невірна поперед усього хронольоґія подій, бо післанці Хмельницького перш усього приєднали до Хмельницького те військо, що йшло байдаками по Дніпрі, а тілько по тім, у злуці з тим військом і Татарами Хмельницький заскочив Поляків на Жовтих Водах. Бунт козацького війська на байдаках у Само-

видця не мотивований нічим, коли на правду він був наслідком аґітації козаків, висланих Хмельницьким. Самовидець згадує про „післанців“, але знов таки недоладно, вважаючи їх післанцями збунтованих козаків до Хмельницького. Тут же зараз оповідане й забуває про них, бо-ж очевидно, що не козацьких післанців, а все козацьке військо, висаджене з байдаків, завезено кіньми на Жовті Води. Так само недокладним треба вважати також оповідане Самовидця про смерть Степана Потоцкого, який направду вмер у козацькім таборі в степу, куди непритомний від ран був принесений із поля битви.

Ще менше докладним треба вважати оповідане пізнійшого козацького літописця Грабянки, в якому зазначено факт, що Барабаш з титулом гетьмана козацького висланий був польськими гетьманами Дніпром на чолі 6000 реєстрових козаків проти Хмельницького. Хмельницький вислав до них козака Ганжу, який своєю промовою від разу обернув усіх реєстрових козаків на сторону Хмельницького. Тоді ті козаки „яко единимъ сердцемъ и мислію воставше первѣе своего гетьмана Барабаша копіемъ Филонъ Джечелей пронзе спящаго; той бо Барабашъ по Ляхахъ побоpяше. Та же всю старшину и полководци лядскіи съ хоругвами въ Днѣпръ потопивше, сами всѣ зъ драгоніею нѣмецкою, зъ ними на водѣ будучою, прийдоша къ Хмелницкому въ помощь“ (op. cit. ст. 43). Також про смерть молодого Потоцкого Грабянка подає відомість відмінну від инших істориків, що він „два рази устрѣленъ падъ скончася“ (op. cit. ст. 44).

Із поданих тут деталів піднесу особливо згадку про козака Філона Джечелея, який буцім то копієм убив Барабаша; сю згадку треба вважати свобідно переробленою запозикою в Коховського, у якого, як згадано висше на ст. 41 козак Джеджалєй убиває Барабаша в пяній сварці на хрестинах у Хмельницького.

Переходячи до польської писаної традиції XVII в. наведу тут насамперед віршований опис Твардовского, який сю першу битву описує досить епізодично, а властиво не описує, а тілько подає в формі відомости, принесеної одним недобитком до табору коронного гетьмана Потоцкого, в якім правдоподібно находив ся тоді також і сам Твардовский. Своє оповідане він зачинає розпорядженями гетьмана, і гетьман до кінця являєть ся в ньому головною особою. Ось сей уступ віршованої повісти Твардовского, op. cit. ст. 7—8.

Więc skoro dni chwalebne Wielkanocne miną,
A od słońca zagrzane lody się rozpłyną,
Za porą tą podaną i wdzięczną pogodą,
Żeby mógł tym sposobniey i ziemią i wodą
Zbiega swego nagonić, wsadziwszy w baydaki,
Regestrowe wyprawi Dnieprem wprzód kozaki.
A jednakże i tedy, coś już zrozumiawszy
Po nich z cery, przysięgę od nich odebrawszy,
Z dwiema zaś ochotnika przebrańszych tysięcy
Każe w pole synowi. Sam także co pręcy
Pospieszyć ma za niemi. Lubo się nie zdało
To niektórym, ile tak woyska mając mało,
Na troje go rozrywać. Bo prócz Kwarcyanych
Ordynatów, a piąciu owych popisanych
Regestrowych tysięcy nikt z ochoczych prawie
W takim razie nie przybył. Wielkiey zaś niesprawie
Było nieco przyczytać: że kogo wzdy gonim?
Wiadomości nie maiąc i ięzyka o nim,
Zaszliśmy tak głęboko. Dopiero nowina
Jedna bieży za drugą: że Chmielnicki syna
Osadził już z Tatary na Żółtey gdzieś Wodzie.
Owi także przysiężni radzi tey pogodzie,
Na woyskową starszyznę gwałtem się rzuciwszy
I oraz ich ze znaki w Dnieprze potopiwszy,
Do niego się kinęli. Toż i nasi owi
W niemieckich alamodach dragoni dworowi,
O braci swey takowey zmianie posłyszawszy,
A znacznym się od woyska skrzydłem oderwawszy,
Także i ci zdradzili. Co tu czynić było?
Tu syna nie ratować mu się nie godziło,
I spół z nim odżałować tak pięknego grona;
Tu póyść w ogień widomy? I na czym korona
Stała wszytka, w tey garści swoje i woyskowe
Ważyć zdrowie? Ale choć dyamentowe
Rani serca, zwyciężył afekt ku synowi,
Że mu odsiecz gotuje. Już się ku stawowi
Masłowemu przebierał, gdy towarzysz krwawy,
Jeden z tey nieszczęsliwey uszedłszy rozprawy,
Da znać, jako i obóz synowski zniesiony,
I sam nie żyw, szkodliwie bywszy postrzelony.

Szembeck z nim i Sapieha społem poimani.
Ciężko się tym zturbują obadwa hetmani [1]).

Не вважаючи на епізодичність сего оповіданя воно історично дуже близьке до правди там, де говорить ся про поступоване коронного гетьмана Потоцкого, який з разу вислав проти Хмельницького самих реєстрових козаків байдаками в низ Дніпром, але вже в часї їх висилки завагав ся що до їх надійности і велїв їм зложити поновну присягу на вірність королеви; та коли вони зложивши присягу відплили, він знов завагав ся і вислав за ними сухою дорогою нову армію під проводом свойого сина та козацького комісаря Шемберґа.

В. Коховський у другій книзї своїх „Клїмактерів" присвятив досить просторий опис битви на Жовтих Водах (ст. 29—34), в якім при богатстві деталів не мало видуманого або хибного. Не бачучи потреби подавати тут переклад сего оповіданя наведу хиба дві подробиці, в яких автор минає ся з історичною правдою. І так на ст. 30 він називає Мартина Калиновского, польного гетьмана польської армії, старостою Чернигівським, яким сей de facto не був. На ст. 33 він подає, що битва на Жовтих Водах тревала 14 днїв і що гетьманський син Степан Потоцкий упав у битві одержавши дві рани при обороні табору. Про польських драґонів Коховський висловляєть ся так, як коли би мав під руками реляцію Шевалїє, і зазначує, що вони були „genere Russi, habitu tantum Germanus simulabant" (ст. 30).

Сучасний Хмельницькому Італїєць Альберто Віміна, що вмер коло р. 1670, а якого „Historia delle guerre civili di Polonia" вийшла в Венеції 1671 р., подає про битву на Жовтих Водах досить простору реляцію на ст. 10—14, в якій бачимо досить докладні інформації. Гетьман Потоцкий на відомість про похід козаків із Татарами на польські землї висилає 4000 реєстрових козаків Дніпром, щоб „переслїдували ворога аж до Чорного моря", а надто 5000 піхоти, 11 компаній кавалерії, 800 німецьких драґонів і 600 польських шляхтичів із декількома компаніями польських та угорських гайдуків з рештою реєстрових козаків, з шістьма гарматами та богатим засобом амуніції й живности під проводом свойого сина Стефана „secondo genito del Generale, giovane di molta stima e valore", щоб удав ся берегом Дніпра для помочи тим, що плили байдаками. Хмельницький почувши про сей подвійний похід упере-

[1]) Twardowski, op. cit. ст. 7—8.

див молодого Потоцкого, не давши йому злучити ся з фльотилею. Перші Татари заскочили Поляків при байраках Жовті Води. По першій стичці з ними Поляки постановили вертати назад до головного табору, але вже другого дня козаки заступили їм дорогу і змусили їх отаборити ся на місці.

Першого дня випала битва дуже завзята, в якій особливо Татари понесли значну страту. Хмельницький пробував розпочати переговори з молодим Потоцким, щоб піддав свою армію на певних умовах, але Потоцкий відповів, що готов радше вмерти в бою, ніж зганьбити своє імя зложенєм оружя. Розпочала ся нова боротьба, а потім нові переговори, в яких Хмельницький обіцяв Потоцкому свобідний відворот з оружєм і запасами, коли зобовяже ся письменно виєднати козакам прощенє, а йому зворот Суботова. Поляки бачучи себе окруженими переважною ворожою силою, згодили ся на сї умови, та скоро тілько розійшли ся з рядів до своїх наметів, Татари й козаки кинули ся на них і розпочала ся страшенна різня, в якій убито Потоцкого, а взято до неволї Шемберґа та Сапігу. Віміна першого з них називає Sciambergh Ruteno, а другого Sabino.

Першу стичку козаків з Поляками описує Шевалїє, не називаючи місцевости, ось як (**Ріґельман**, op. cit. ст. 52—3): „Хмельницький бачучи, що письма, які він писав до Польщі з представленєм жалоб на зневаги та кривди козакам і йому самому, хоч як повні льояльности та запевнень вірности королеви, не мали ніяких наслїдків, а навпаки, гетьман Потоцкий готовив ся вже рушити збройно на Хмельницького, сей не надіючи ся на свої сили упросив собі на поміч Татар, які тоді зимували в Диких Полях і ждали нагоди ограбити Україну. Їх ватажком був Тугай-Бей, хоробрий вояк і начальник, що не дуже піддавав ся навіть кримському ханови і часто не слухав його наказів.

„Віддаленє місця не позволяло польським воєводам знати таємні заходи Хмельницького, а йому було дуже корисне. Скоро Поляки одержали докладні відомости, зараз постановили як найшвидше рушити на Запороже, щоб усмирити бунт у самих його початках. На сам перед вони виправили для стереженя польської границї часть польського війська, в якій був козацький корпус, що стояв у службі Річи Посполитої під командою комісаря Шемберґа, Степана Потоцкого, гетьманського сина, Сапіги, Чарнецкого і инших польських панів. Половина того козацького корпусу, виправлена чайками по Днїпрі, скоро дійшла

до порогів, зараз перейшла на сторону Хмельницького не вважаючи на зложену поновно Полякам присягу, яку вони вважали безгрішним зломати для своїх земляків.

„Хмельницький з помічним (татарським) військом наступаючи просто проти другої части тогож козацького корпуса, що йшов сушею, достигши його легко перетягнув до себе тамошніх козаків за прикладом перших. У тій другій партії було кілька драґонських рот, які богато прислужили ся Хмельницькому в битві з польською шляхтою. Польські шляхтичі не хотячи тратити великих сум на наймане німецьких драґонів, яких польські маґнати привикли були держати у себе, узброїли й обмундурували на подобу Німців своїх власних селян, які незадоволені з переміни свойого стану бажали увільнити ся з неволї і покинувши своїх панів оказали велику хоробрість у боротьбі проти них.

„Хмельницький покріплений козаками дезертирами, яких число доходило до 4000, не богато мав труду перемогти решту польського війська, якого не лишало ся більше як 5000. Кілька день боронили ся вони по змозї в нутрі свойого табору, але нарештї стративши вже гармати і не маючи сили противити ся переважним силам війська, що окружало їх зі всїх боків, вони були побіджені, одні побиті, а инші взяті Татарами в неволю. Між узятими в неволю були також коменданти Сапіга, Шемберґ, Чарнецкий і Потоцкий, але сей остатнїй швидко вмер від ран“.

В отсьому оповіданю, також досить близькому до історичної правди, важне особливо пояснене характеру т. зв. німецької драґонії, в якій, принаймі в значній її части, треба бачити українських парубків, перебраних у німецькі військові мундури.

Народня память заховала про сю битву тілько загальний спомин у піснї, зложенїй розміром, зближеним до коломийкового. Вона надрукована у перве у збірцї Максимовича[1]) і відси передрукована Жеґотою Паулї в його збірцї „Pieśni ludu ruskiego w Galicyi“, т. I, ст. 138. Троха повнїйший варіянт тої піснї був записаний у першій половинї XIX в. в Галичинї і опублїкований Головацьким у його збірцї „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“, друкованій первісно в московських „Чтеніяхъ въ обществѣ исторіи и древностей“ від р. 1863—1878, а окремо в чотирьох томах виданій у Москві 1878 р. Пісня про Жовті

[1]) Украинскія народныя пѣсни, изданныя Михаиломъ Максимовичемъ. Часть первая. Москва 1834, ст. 96.

Води містить ся в т. І на ст. 4—5. Оба варіянти передруковано в збірці Антоновича й Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 18—19, і з них я подаю тут реконструкцію тексту по змозї повного, доповняючи один варіянт другим. Се в сьому випадку зовсім допустиме, бо варіянти що до свойого змісту нічим не перечать один одному, а ріжнять ся тілько в числї рядків і в деяких висловах.

Чи не той то хміль, що коло тичин веть ся?
Гей той то Хмельницький, що з Ляхами беть ся.
Чи не той то хміль, що у ниві[1]) грае?
Ой той то Хмельницький, що Ляхів рубае.
5 Чи не той то хміль, що у ниві кисне?
Ой той то Хмельницький, що Ляшеньків тисне[2]).
Гей поїхав Хмельницький ік Жовтому[3]) Броду;
Гей не один Лях лежить головою в воду.
Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води,
10 Іде Ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
„А я Ляхів не бою ся і гадки не маю,
За собою великую потугу я знаю.
Іще татарськую[4]) орду за собою веду,
А все, вражі Ляхи, на вашу біду“.
15 Утїкали Ляхи, погубили шуби;
Гей не один Лях лежить вищеривши зуби.
Становили Ляхи дубовії хати;
Прийдеть ся Ляшенькам в Польщу утїкати.
Утїкали Ляхів деякії повки;
20 Їли Ляхів собаки і сїрії вовки.
Гей там поле [поле], а на полї цвіти;
Не по однім Ляху заплакали дїти.
Гей там річка [річка], через річку глиця;
Не по однім Ляху зостала вдовиця.

Ся пісня повстала очевидно незабаром по вибуху повстаня Хмельницького на Правобережній Україні, а може навіть у Галичині під впливом народнїх слухів про побіду козаків у спілцї з Татарами над Ляхами. Се було явище о стілько нове й незвичайне в дотеперішній історії українського народа, що вість

---

[1]) У Гол. через помилку: по ниві.
[2]) Рядки 3—6 тілько в галицькім варіянті.
[3]) Гал. вар. золотому.
[4]) Се слово тілько в галицькім варіянті.

про нього швидко мусіла облетїти всї кінцї української землї. Її носителями були в значнїй мірі самі Поляки, що після перших козацько-татарських погромів весною 1648 р. купами почали тїкати з України. Поляки перші почали кепкувати з прозвища Хмельницького, притикаючи до нього дотепи на тему хмелю. Секретар короля Яна Казиміра, Ян Бялобоцкий, у своїй віршованій історії козацької війни 1651 р., друкованій у Кракові 1653 р. п. з. „Odmiana postanowienia sfery niestateczney kozackiey“ ось як жартує із назви Хмельницького:

Dobrze chmielowi, gdy się trzyma tyki;
Nie tego ziółka rzecz — czynić praktyki.
Rośnie chmiel prędko, górze zrówna snadnie,
Ale bez tyki zaraz na dół padnie.

Руська народня фантазія швидко підхопила сей дотеп, вивискуючи його зовсїм з иншого боку. В наведеній тут народній піснї хміль являєть ся тим складником, що творить закваску і силу пива („в пиві кисне“ і „в пиві грає“) і в дальшім розвою подій народня фантазія не раз вертала до того образу, представляючи війни Хмельницького з Поляками як бенкети, на які складають ся Ляхи й козаки. Підхопили сей сам дотеп також студенти київської школи, в яких осередку мабуть зараз у початку 1648 р. зложила ся гумористична вірша про битву на Жовтих Водах, яку наведу далї.

Вертаючи до народньої піснї варто придивити ся близше її розмірови. З огляду на час повстаня сеї піснї в половинї XVII в. питанє про її розмір набирає ваги для рішеня питаня, коли почав ся у нас коломийковий розмір, який у кінцї XVIII і в XIX в. зробив ся майже пануючим у народнїй творчости, особливо в Галичинї. З попереднїх студій над народнїми піснями козацького строю знаємо, що в них переважав розмір 12-складовий форми 6 + 6. Той сам розмір лежить також у основі піснї про Жовті Води; із 24 рядків тої піснї перших 6 рядків і дальші рядки від 15 до 24 держать ся строго тої форми; рядки 7 і 8 будуть мати ту саму форму, коли відкинути початкове „гей“, а тілько два рядки мають форму коломийки. Рядок 13 має 14 складів, але будову не коломийкову (◡⊥|◡⊥|◡⊻|◡⊥|◡◡⊥|◡◡⊥|), а рядок 14 має тілько 11 складів будови анальоґічної до попереднього (◡⊥|⊥◡|⊥◡|◡⊥◡|◡⊥|). Треба догадувати ся, що збоченя від нормального 12-складового розміру були спричинені мельодією.

Що до самого змісту, то крім місцевости, яка в українськім варіянті подана вірно, а в галицькім уже забула ся, варто зазначити дві історично важні обставини, вірно підхоплені піснею, а власне союз Хмельницького з татарською ордою і громадну втеку Ляхів із України в Польщу.

Швидко по подіях на Жовтих Водах мусіла бути уложена вірша, правдоподібно в школярських, отже київських кругах, так само, як і дві вірші про корсунську битву, поміщені Якимом Єрлїчем у додатку до його по польськи написаного „Літописця“. Сю віршу у перве опублїкував Костомарів у додатку до своєї моноґрафії „Богданъ Хмельницкій“ з деякими скороченями, а повнійше, але все таки з текстом не без помилок, передрукували її видавці „Историческихъ пѣсень Малор. нар.“ т. II, 1, ст. 135—136. Иншу копію з петербурського рукопису XVII в. збірки Залуского ч. 25 у Публичній царській бібліотецї в Петербурзї опублїкував Брікнер у згаданій висше рецензії на мою працю „Хмельнищина 1648—49 рр. у сучасних віршах“ (Kwartalnik Historyczny 1899, zesz. III, ст. 590). Ся копія писана і видана латинськими буквами, також не без помилок, але при порівнаню з текстом „Истор. пѣсень“ позволяє реконструувати текст майже повний і зовсім ясний. Вірша має в рукописї Залуского титул P i e ś n r u s k a o C h m i e l n i c k i m B o g d a n i e, b u n t o w n i k u k o z a c k i m.

Висипав ся хміль з міха,
Наробив [1]) Ляхам лиха,
Показив [2]) їм розуми,[3])
Вивернув дїдьчі думи.
5 До Жовтої водиці
Наклав много [4]) хмельницї, —
Не могли на ногах стати,[5])
Волїли утїкати.
Гетьманчику небоже,
10 Не туди в [6]) Запороже!
Не найдеш гаразд шляку
В [7]) Сидоровім байраку.
Чи не ти, Степанку сараче,
Брав [8]) з козаків гарачі?

---

[1]) Ист. п. I наробив. [2]) Ibid. Показав. [3]) Ib. розуму. [4]) Ib. їм дуже. [5]) Ib. стояти. [6]) Ib. на; Br. tuda na. [7]) Ib. У. [8]) Сего слова в обох вар. нема; Брікнер у своїм текстї вставив його в скобках як

15 Не ти брав їм хутори?
Єсть инші тепер пори![9]
Ось по бирки прокляті,[10]
Під Очаковом взяті,
По пастуші табунції
20 Приїхали к вам Ординції!
Не утїкай же, Ляху,
З самого перестраху,
Заждай[11] юнаків в табори,
Готуй деньги за хутори.
25 Юж не будеш їх хати
Поганцям орандувати,[12]
Не будеш пересудів брати,
Анї їх воювати.
Мильші вам Жиди-збойцї,
30 Нїж Запорожцї-молойцї, —
Ось[13] маєте Кримчухи,
Дайте ж їм тепер кожухи.
Отже Хмельницький може[14] —
Помагай йому Боже! —
35 Тих куркоїдів бити,
Як Жидів не живити.
Юж утїкають з валів,
Боять ся самопалів,
Волять татарські юки,[15]
40 Нїж козацькії руки.[16]

Певна річ, вірша могла вийти також із козацьких кругів, але з огляду на те, що заховала ся не в памяти кобзарів,

---

свою конєктуру; Ист. п. має сей рядок: „Од козаків гарачі" без дієслова. [9]) Br. chory. [10]) Сей рядок у обох копіях не зрозумілий; Ист. п. має „Одже побірки прокляти", а Br. „odže poburki preklate". Значінє очевидно таке, що не по татарські бурки, але по бирки, с. зн. вівцї, забрані Татарам, вони прийшли тепер до Ляхів. Се значінє потверджує також дальший рядок, який у Br. звучить зовсїм фальшиво „I po pastuchy Tekińce", а в Ист. п. „I по пастуші тебунцї", очевидно табуни коний. [11]) Br. Doždaj. [12]) Ист. п. оддавати, Br. orudowaty. [13]) Br. Odže, а Ист. п. Хотъ же. [14]) Br. Ojže Ch. spože — слово не ясне; видавець думав мабуть, що воно значить: госпоже, і можливо також, що принявши сей рядок за відзив до Хмельницького, поправив у дальшім рядку „йому" на „tobi". [15]) Ист. п. татарскої юки, а Br. tatarskije ruki, та в скобках додає зі знаком запитаня juki. [16]) Ист. п. мають: козацкої руки, а Br. koząckoje puki.

а тілько в писаних копіях, природнійшим являє ся припущене про її письменне, школярське походжене.

Одинока історична особа, про яку конкретно згадує вірша, се „гетьманчик Степан“, син коронного гетьмана Миколи Потоцкого, якого батько вислав був з переднім відділом війська на стрічу козакам з наказом дійти аж до Запорожської Січи і зруйнувати її. Вірша натякає очевидно на той наказ кепкуючи з гетьманського сина, що він „не зайде на Запороже“. Самовидець заховав переказ, що його раненого в Княжих Байраках і взятого в полон разом із королївським комісарем Шемберґом завезено на Запороже, де він „в молодих лїтех живот свой скончил, бо Хмельницкій оного, не даючи ордї, на Запороже до Січи отослал, і там от ран помер“ (ст. 9). Костомарів на основі Коховського та инших пізнійших істориків подає, що він умер другого дня після битви в степу (Богданъ Хмельницкій, т. I, ст. 283).

4. Битва під Корсунем.

Битва під Корсунем, друга значна побіда козаків у спілці з Татарами, сим разом над головною польською армією, випала тиждень після жовтоводської битви, 15 мая, і скінчила ся нечуваним у польській історії пораженем польського війська, при якому оба коронні гетьмани, Потоцкий і Калиновский, були взяті в неволю козаками і віддані Татарам.

Для порівнаня того, що про сю битву оповідаєть ся в думах та віршах, і що заховала козацька писана традиція, подаю тут про неї коротке оповідане Самовидця (op. cit. ст. 9—10): „Гетьманове зась великий і польний з потугами своїми на Чигирин ішли в тропи за тим войском (висланим на стрічу козакам), хотячи оних посилковати. Але по розгромленію войска польского у Княжих Байраков нїкоторие з того погрому повтїкавши дали знати, же юж нікого посилковати, бо войско до остатку знесено. Тогда отвернули гетьманове Миколай Потоцкий, каштелян краковский коронний, і Калиновский, гетьман польний, з войсками назад ку городам, не ідучи на Чигирин, але просто шляхом на приворотя ку Корсунові місту ішли, за которими Хмельницкий з ордами немалими ішол, наступуючи на них. Где гетьманове, переправивши ріку Рось у Корсуню і надпустошивши міста, поминовали Корсунь. Которих зараз настигнувши Хмельницкий за Корсуном учинил потребу, где гетьманове оборонною рукою уступовали, беручи ся ку Росаві. А припало

і оним іти промежу лісами в милї от Корсуня, где Хмельницкий казав запровадити піхоту козаков корсунських в тіе ліски, которіе шлях перекопали і там позасідали, не допущаючи переходу табурові лядскому. А Хмельницкий з тилу і около з войсками і ордами наступивши, оное войско розгромил з допущеня божого, где гетьманов обоїх, великого коронного і польного в неволю взято і усе войско вигублено, же мало хто з того погрому уйшол. Где орда неошацованную здобич узяла так у конях, риштунках, яко найболше в неволниках — знатних панов і панят і посполитого войска. А козаки знову збогатили ся з обозу польского так великих панов, же срібро малою ціною продавали. Которая то потреба албо война под Корсунем била на том тижню по святой Тройци“.

Грабянка, що писав майже 40 літ пізнїйше, і мав під руками деяких польських істориків, подає про сю битву також досить скупі подробиці (op. cit. ст. 45—48). З них зазначу тут поперед усього звістку, що одинокий Поляк, який уйшов із погрому на Жовтих Водах, звав ся Марко Їдешиньский, і він приніс гетьманам відомість про той погром. Гетьмани після сеї відомости рішили вертати зі своєї дороги під Корсунь, аби бути близше до заселеного краю, „и яко яша ся пути, пришедше надъ Рось, сташа отъ Стеблева въ милѣ въ полѣ ровномъ и оборонномъ“. У вівторок наспіли Татари з козаками і почала ся битва, „а зане же Ляхи стояху въ окопѣ, не можаху Татаре и козаки Ляховъ одолѣти“. Козаків і Татар було не більше як 15.000. Вони підіслали Ляхам одного козака, що дав себе взяти в неволю, і на допити Поляків „хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, а подобно, яко отъ Хмелницкого наученъ, сказа 50.000 Татаръ быти зъ Тугай Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ, а козаковъ безъ лѣчби“. Поляки зо страху рішили продовжати свій поворот з табором, „но и здѣ имѣяху козака путь имъ показующа. И тако идяше обозъ зъ ридвани у осмъ лавъ, а пѣхота и капѣтани, такожде и слуги зъ мушкетами около обозу, а гетмани по обѣихъ сторонахъ зъ ѣзднимъ войскомъ. Но козаки припавши зъ самопалами, въ примѣръ огню давши, коней въ возахъ много побили и пѣхоту полскую воспятили крѣпко, яко и не хотяше вси отъ мала до велика зсѣдше съ коней пѣхотою зъ козаками брань творяху. И въ томъ бою едва увойти возмогоша полъ мили, огнемъ зъ козацкихъ самопаловъ и мечемъ татарскимъ открити. На болшую же погубу козакъ водяй имъ дорогу, нарочно наведе лядскій обозъ

на долини и вертепи и блато. Зде видѣвше Ляхи свою бѣду и конечную погибель, силою обозъ свой начаша проводити. Бисть же яко едини на гору, другіе въ болото начаша входити, Хмелницкій посла на предъ козаковъ шесть тисящъ, и закопавши Ляхомъ путь, и отъ странъ древѣемъ засѣкше, засѣли въ тѣхъ закопахъ. Поляки же о томъ не вѣдуще, нуждою идяху; и яко бѣху едини на горѣ, другіе въ болотѣ лядскіе вози осташа, тѣмъ временемъ Татаре зъ козаками скочивши мужественно на нихъ, обозъ разгромиша. Калиновскій разгнѣва ся зѣло стоя зъ войскомъ на лѣвой сторонѣ; егда же и тому рани даша, смири ся и начатъ мира и живота просити. Прочіе же на конецъ начаша утѣкати, и собираху ихъ аки снопи козаки и Татаре. Понеже и слуги держачи кони панскіе и за панскими упадаючи головами, сами себе хотячи избавити, на тіеж конѣ посѣдавши утѣкали, еднакъ и тихъ мужики по лѣсахъ зловили. Такожде и прочіе полководци полскіе у козаковъ и Татаръ живота прошаху. И тако козаки побѣдную пѣснь Богу воспѣша, начаша користи полскія брати, Татаромъ же плѣнъ оста ся". Між полоненими Грабянка вичисляє двох гетьманів, Потоцкого и Калиновского, а також згаданого висше Хмелецького. Своє оповідане кінчить Грабянка віршою правдоподібно власної композиції, яку тут наводжу для повноти; вона не визначає ся анї поетичною, анї історичною вартістю.

Которіе пришли, Хмелницкого аби поймали,
Леч сами в неволю бѣсурманскую впали.
Поѣхали бучно до Криму ридвани,
З совѣтниками оба полскіе гетмани;
А вози скарбніе козаком остали,
Аби худобу [1]) свою полатали.
Хотѣли Ляхи з козаков славу мати,
Аж Бог дал тому, хто ся вмѣл смиряти.
Той вознес нинѣ смиренних Руснаков,
А гордих з престола низложи Поляков;
Богатих тощих отпусти до Криму,
Хотѣвших Русси наклонить до Риму.

З оповідання Грабянки варто піднести хиба подробицю про Марка Їдешиньского, який, як бачимо з поміщеної дальше польської реляції, був полковником у війську коронного гетьмана Потоцкого і очевидно не брав участи в битві на Жовтих Водах.

[1]) Худоба — вбожество.

Сю історично неправдиву відомість Грабянка запозичив у Коховського. Тілько що в Коховського ся відомість виглядає троха инакше. На ст. 34 свойого оповіданя зазначивши, що з погрому на Жовтих Водах уратував ся „vix unus alterve, qui cladis nuntius superesset“, і переходячи в окремім уступі до оповіданя про військо обох гетьманів, починає те оповіданє ось яким реченєм: „Generalis iam prope Czirkassios cum exercitu penetraverat, cum Marcus Gdeszyński, alae equestris ductor, caesas cohortes et deproperatis itineribus hostem contratendere attulit“. По нашому: „Гетьман із військом дійшов уже близько Черкас, коли Марко Ґдешиньский, начальник кінного відділу, доніс про погром війська і про те, що неприятель спішить проти нас неготовими дорогами“. Значить, Ґдешиньский був у гетьманськім війську.

Сьому оповіданю козацького жерела, писаному майже чверть століття по доконаних подїях, можна протиставити польську реляцію про погром гетьманів під Корсунем, списану десь незабаром по подїях неназваним автором від неназваного учасника битви [1]). Подаю її з деякими скороченями в перекладї на нашу мову зазначуючи, що автор кладе дати по латинському календарю.

„Панове гетьмани йшли на підмогу тому таборови, що був біля Жовтих Вод, не маючи людий більше як 5000, в тім числї кварцяних 3000, а добровольців 2000; кварцяні полки були два, козацькі три, а добровольців також три. Се військо було по той бік Чигирина вже тілько 16 миль від Жовтих Вод. Уже там були покопали порядні шанцї на гармати, а коли одержали відомість про велику силу ворогів, мали обкопати табор. Потім nescitur quo fato et consilio, бо се не зробило ся всім відомо, повернув п. Краківський (гетьман М. Потоцкий) 13 мая табор на пів милї на сей бік Чигирина. Тут 14 весь час не могли дістати ніякого язика, подаючи ту причину, що скрізь стоять сильні сторожі, язика трудно дістати, і не принесли нїчого певного понад те, що закрадаючи ся аж під Княжі Байраки, чули, що там сильно стріляють.

„15 мая. Пройшовши три милї військо зупинило ся над Днїпром під Боровицею, і там стояло два днї. В часї першого нічлїгу вернули Волохи, що були вислані на під'їзд; хотїли

---

[1]) Jakuba Michałowskiego, wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga pamiętnicza. Kraków 1864, ст. 20—24.

конче дістати язика, але їм не пощастило, натомісь двох із них зловили козаки; замісь привести язика вони занесли свій, а перевертень Татарин, що був тоді з ними, втятий у карк ледво втік окрак на кони. Нічого більше не сказали, лише, що там у четвер і пятницю було сильне стріляне.

„17 мая. Рушили до Черкас, зупинили ся милю під Черкасами і там табор стояв два дні.

„19 мая. Станули над Дніпром під черкаськими фільварками. Вже попереднього дня мали вісти, яким не довіряли, про розгромлене табору на Жовтих Водах. Волохи, що вернули з під'їзду, донесли, що вже тихо, стріляня не чути. Аж того дня від недобитка, що уйшов відтам, дістали певну відомість, що табор розбито 16 мая. Хоч пан Краківский мав там стояти ще день, рушив другого дня рано далї.

„20 мая. Уйшли великі три милї, перейшли через Корсунь; полковника Ґдешиньского вислано на під'їзд.

„24 мая. Вернув п. Ґдешиньский із під'їзду. Рано не могли дістати язика, але оповідав, що бачив сам, як 6 миль від Корсуня вороже військо переходило ріку Тясмин недалеко місточка Тясмина. Запевняв п. Краківского, що Татари будуть на вечір або завтра рано. За сею звісткою п. Краківский зараз велїв копати шанцї з трьох боків обозу; з четвертого боку був якийсь старий вал, який велїв направити, а надто протягом ночи висипати середнїй пятий шанець довкола свойого табору. Того самого дня п. Краківский дав воякам Корсунь на розграблене (in praedam), аби те не дістало ся ворогови; усе місто обграбили зі всього. Пізним вечером козаки закрали ся в березину з заду за обозом, де не було сторожі, бо ріка давала захист; закрали ся тому, бо надіяли ся, що Поляки випустять конї на пашу, а вони заберуть конї і дістануть язика. Але в обозї обтрублено, аби нїхто з кіньми не виїздив.

„25 мая. Рано з шанця полковника Денгофа видно було козаків, бо шанець був на горі в тій дрібній березинї. Задля віддаленя годї було розпізнати, що за люди, аж крізь перспективу побачили, що то їздцї в білих сермягах, і догадали ся, що то козаки. Коли сонце почало сходити, показав ся татарський полк на другім боцї ріки напроти Корсуня, потім другий і третій полк по 5 до 6000 людий. Татарський кіш ішов долиною; переправляли ся одні понизше міста, инші в самім Корсунї. Коли їх натисло ся до міста, велїв п. Краківский запалити фільварок найблизший міста; від нього заняло ся місто і згоріло

все, тілько лишив ся замочок і церков на відшибі.

„Коли військо побачило ворога, зараз стануло узброєне під шанцями і стояло так весь день. Коли Татари переправили ся через ріку, пішов зараз їх відряд довкола нашого війська, а кілька сот зблизило ся до могили недалеко шанця. Ляйтнант Оберштер велів ударити до них із гармат; убито когось значного між ними, бо Татари взявши його перевісили через коня; дістало ся дещо також иншим і коням. Кількадесять козаків прокрало ся до могил; стріляли до них, але задля віддаленя не пошкодили їм. Вискочили наші, і таки взяли одного Татарина; козаки не боронили його, тілько під'їздячи придивляли ся війську й таборови. Під сам захід сонця Татари почали з'їздити з поля до коша, та на щасливу добраніч троха перестрілювали ся з нами. Наші гарцівники взяли 9 Татар і одного козака бута, т. є товмача. П. Краківский велів їх мучити, а найдужше бута. Бут признав ся, що війська 47.000, а сьогодні прийшло козацтва в ріжній зброї і з хоругвами більше як 15.000. Хан стоїть у полї ще з більшою силою. По тій сповіди гетьман велїв їм усім повтинати голови.

„Протягом цілого того дня польний гетьман напирав на те, щоб розпочати битву вступним боєм, і прикро налягав на п. Краківского. Сей ніяк не хотїв позволити на се, оправдуючи ся тим, що не хоче наражати на небезпеку всю державу, додаючи й те, що се понеділковий день, а в такий день він ніколи не мав щастя. Вечером була нарада, чи боронити ся на місці, чи уступати табором? Розважувано те, що військо обступлене ворогами не має де напасти коний, до того ж козацтва одного дня прибуло 15.000, а нам ні відки надіяти ся підмоги; зміркували, що боронити ся на місці для всіх певна загибіль, а відступаючи табором є все таки надія ратунку. Обтрублено тихо свиставками, щоб покидати всї тяжкі вози, а брати тілько лекші для таборованя.

„26 мая. Скоро почало свитати, готували табор; шикував його п. Ґеґановский, з кождої хоругви один ряд; із котрої був занадто короткий, штуковано иншими. Потім п. Краківский велів усім позсїдати з коний, конї уставити в таборі, а всім іти пішо біля табору. Татари з козаками власне були на дорозї. Наші йшли саме в очи ворогови. При сходї сонця Татари й козаки розступили ся з дороги. З обох боків було зовсім тихо. Вийшовши на корсуньский гостинець, що веде до Богуслава, табор ішов порядно, а вороги окружали його з далека з усїх боків.

Кіш поступав також за табором тою самою дорогою в віддалению чверть милї. Коли ми вийшли на один горб, відки побачили ворога, почали з усїх боків стріляти до нього. Але вороги розбігли ся на всї боки так, що ніякі вистріли не доходили до них. Оттак уйшли ми з табором до півполудня може півтора милї до нещасливої діброви під Гороховою. На входї до тої діброви богато возів застрягло і поперевертало ся, а до них гурмами збігали ся Татари й козаки. Наші відстрілювали ся з гармат, набитих шротом, і з мушкетів, але вони сильно вдирали ся між наших і була завзята боротьба з обох боків. Табор увійшов нарештї в діброву, як у матню, і не міг рушити далї задля перекопаних та деревами завалених доріг. На зад табору цілою силою вдарили Татари, а козаки з переду і з боків із приготованих шанців робили велику шкоду. В кождім кутї табору наші боронили ся хоробро, але так обскочені не могли подужати великої ворожої сили. Боронили ся чотири години. В півполудень почала ся та нещаслива битва, а в полуднє, коли вже Татари через купи трупів таборовими вулицями впали до табору, били, сїкли, і розгромивши решту табору кинули ся на добичу, тодї тїкав, хто куди міг.

„Той недобиток, що оповідав отсе, не бачив того, що діяло ся в инших частях війська, але в той бік, куди він тїкав, уходили три наші партії: одна мала менше як сто людий, у двох було по кількасот людий, а в тїй, з якою він тїкав, було зо 300 людий кінних, піших вояків, чур, візників і слуг. Одна менша партія, в якій, як він догадував ся, але не знав на певно, був пан Краківский, уже була відбила ся від діброви на чверть милї, але ми бачили, як їх окружила велика громада ворогів. За нами — оповідав він, — скочило півтораста Татар, але ми всї мали конї, які повидирали від хлопців. Татари бачучи, що на нас не обловлять ся, тай надїючи ся, що будемо боронити ся від них, усї держачи в руках оруже волїли вернути до розбитого табору для лїпшої облави. Коли ми ночували під Германівкою, прибіг до нас у ночи п. Їдешиньский. Ми дуже радо приняли його до свого товариства, бо на кождім місцї ми набирали ся богато страху перед селянами, що скрізь збирали ся і чатували на нас“.

Я подав се оповіданє з невеличкими скороченями для того, бо воно дає наглядний образ тодїшньої війни, як вона являла ся очам учасника, що бачив перед собою живі деталї, а не міг обняти цїлости. Такі оповіданя мають не тілько лїтературну, але

також історичну вартість, бо дають можність контролювати описи та характеристики війн і битв, складані чи то історикамм, чи поетами, і в усякім разї стилїзовані. А тепер перейду до тих віршованих памяток, які заховала наша народня традиція про сю памятну битву.

Окрема і самостійна дума про корсунську битву не дійшла до нас анї одна. Те, що надруковано у виданю „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ т. II, ч. 1, п. в. „Корсунская битва“ на ст. 32—38 у двох варіянтах, се досить безладна компіляція частин думи про корсунську битву з половини мая 1648 р. з частинами дум про пізнїйший народнїй рух на Українї, особливо про погроми Жидів лїтом 1648 р. З двох варіянтів сеї компіляції можна буде реконструувати досить повний текст думи про корсунську битву, з вилученем уступів про пізнїйші народнї рухи. Деякі відривки тої думи стрічаємо також в окремій думі про жидівські погроми на Українї, в трьох варіянтах надрукованій у тім самім виданю ст. 20—32. Окремою редакцією думи про корсунську битву треба вважати уривки, вставлені в варіянти А і В думи про Хмельницького й Барабаша, вилучені мною висше з контексту тої думи. Сї уривки виявляють, як менї здаєть ся, старшу редакцію думи про корсунську битву, і для того з них я почну огляд кобзарської творчости про сю памятну подію.

Поїхав пан Хмельницький лугом Базалугом.
Оттогдї то припало йому з правої руки
    Чотири полковники:
Перший полковник Максим Ольшанський,
5 Другий полковник Мартин Полтавський,
Третїй полковник Іван Богун,
А четвертий Матвій Борохович.
Оттогдї то вони на славну Україну прибували,
    Королевські листи читали,
10 Козакам козацькі порядки давали.
    Тогдї то у святий день,
    У божественний у во вторник
Хмельницький козаків до сходу сонця пробуждає,
    І стиха словами промовляє:
15 „Ей козаки, дїти, друзї-молодцї,
    Прошу я вас, добре дбайте,
    Од сна уставайте,
    Руський „Отче наш“ читайте,

На лядські табури наїзджайте,
20 Лядські табури на три части розбивайте,
Ляхів, мостивих панів, у пень рубайте,
Кров їх лядську у полї з жовтим піском мішайте,
Віри своеї християнськоі
У поругу вічні часи не подайте!"
25 Оттогдї ж то козаки, друзї-молодцї, добре дбали,
Од сна уставали,
Руський отче наш читали,
На лядськії табури наїзджали,
Лядськії табури на три части розбивали,
30 Ляхів, мостивих панів, у пень рубали,
Кров їх лядську у полї з жовтим піском мішали,
Віри своеї християнськоі
У поругу вічні часи не подали.

Перший рядок сеї реконструкції взятий із варіянта В, а решта з А. Варіянт В о стілько коротший, що не має рядків 9—14, а замісь них тілько два ось які:

Да вже тогдї вуени на лядськії табори із'їзджали,
І до козаків істиха словами промовляли.

Рядки 15—16 стягнено в один:

„Ей козаки, друзї-молодцї, добре дбайте".

Рядків 17, 19 і 20 нема, а рядок 21 короткий:

Ляхів у пень рубайте.

В рядку 22 пропущено слова „у полї", а в рядку 24 замісь „у поругу" стоїть „на поталу". Так само скорочені остатні рядки, яких замісь 9 є тілько 4.

Що сей текст говорить про битву під Корсунем, се доказує подана в ньому дата — вівторок зелених свят, що випав тодї на день 16 мая, далї досить загальна згадка про козацький напад на польський табор, і дуже важна згадка про розбите того табору на три части, що згоджує ся, як бачимо, з польською реляцією очевидця мушкетера. Початкові рядки сего відривка мають меншу історичну вартість, бо чотири полковники, що буцїм то пристали до Хмельницького, в часї свойого приставаня правдоподібно зовсїм не були полковниками. Їх імена також не всї можна справдити. Видавцї „Историческихъ пѣсень" ідучи за Максимовичем, уважають Максима Ольшанського „вѣроятно" тим самим войовником, що в історії кровавих розрухів на Правобережній Українї лїтом 1648 р. відомий під

назвою Максима Кривоноса або Перебийноса, про якого одначе майже на певно можна сказати, що він полковником не був. Про се буде мова далї в роздїлї, присвяченім сему героєви Хмельнищини. Загадковим являє ся також Матвій Борохович, якого нема підстави тотожнити з Максимом Гладким, полковником миргородським. Що до Івана Богуна і Мартина Пушкаря, то певна річ, що вони поробили ся полковниками аж пізнїйше, в 1649—50 pp.

Друга редакція думи про битву під Корсунем дійшла до нас у двох записах із першої половини XIX в., із яких один опублїкований у збірцї Максимовича „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ, часть первая, Кіевъ 1849“, ст. 67—71, а другий неповний, записаний від якогось Ригоренка, у Кулїшевих „Запискахъ о Южной Руси“, т. I, ст. 2—23, оба передруковані в збірцї „Историческія пѣсни малор. народа“, т. II, ч. I, ст. 32—38. У Максимовича дума надрукована як два відривки, роздїлені поперечною лїнійкою; очевидно видавець сам відчував, що відділені тою лїнійкою остатнї 15 рядків не вяжуть ся з попереднїм, у якім знов можна розріжнити три части, злучені з собою тілько механїчно. Лиш одна з тих частий, а власне перших 16 рядків, може відносити ся до колотнечі Хмельницького з Ляхами, а тілько в злуцї з остатнїм відривком може бути думою, чи радше частиною думи про Корсуньску битву. Варіянт Кулїша, в якому перших 9 рядків передруковано з запису Максимовича, вяже в дальших своїх рядках ті два Максимовичеві відривки троха тїснїйше з подіями корсуньскої битви.

Попробую на основі сих обох варіянтів дати тут реконструкцію тілько тої части думи, що вяжеть ся, загалом далеко слабше від попереднього тексту, з корсуньскою битвою:

Ой обізветь ся пан Хмельницький,
Отаман батько Чигиринський:
„Гей друзї-молодцї,
Братя козаки Запорожцї,
5 Добре знайте, барзо гадайте,
Із Ляхами пиво варити затирайте:
Лядський солод, козацька вода,
Лядські дрова, козацькі труда“.
Ой за теє пиво
10 Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво;
Ой за той пивний молот
Зробили козаки з Ляхами превеликий колот;

Ой за той пивний квас
По одного Ляха козак як би скурвого сина
15 За чуба потряс.
Ой не верби ж то шуміли
І не галки закричали,
То ж то козаки із Ляхами
Пиво варить зачинали.

Доси текст Максимовича, з якого варіант Куліша має тілько два рядки в далеко коротшій формі:

Ой з того пиза
Зробили козаки з Ляхами превеликеє диво.

Далі в варіянті Куліша йдуть рядки, яких нема у Максимовича:

20 Під городом Корсунем вони станом стали,
Під Стеблевом вони солод замочили;
Ще й пива не зварили,
А вже козаки Хмельницького
З Ляхами барзо посварили.
25 За ту бражку
Зчинили козаки з Ляхами велику дражку.

Далі йдуть чотири рядки про молот і квас, як висше в варіянті Максимовича, а потім дальше оповідане в жартливім тоні:

Ляхи чогось догадали,
Від козаків чогось утїкали,
А козаки на Ляхів нарікали:
30 „Ой ви Ляхове, пеські синове,
Чом ви не дожидаєте,
Нашого пива не допиваєте?“

Далї йде коротке оповідане про спіймане козаками Потоцкого, про яке докладнійше оповідаєть ся в відривку, поміщенім на кінцї запису Максимовича:

Гей обізветь ся пан Хмельницький,
Отаман-батько Чигиринський:
35 „Гей друзї-молодцї,
Братя, козаки Запорожцї,
Добре знайте, барзо гадайте,
Од села Ситників до города Корсуня
Шлях канавою перекопайте!
40 Потоцкого піймайте,
Менї в руки подайте!“

Далї до сего навязує ся оповідане варіянта Кулїшевого:

Тодї козаки Ляхів доганяли,
Пана Потоцкого піймали,
Як барана звязали,
40 Та перед Хмельницького-гетьмана примчали.
„Гей пане Потоцкий,
Чом у тебе й досї розум жіноцький?
Не вмів ти еси в Камянцї Подільськім пробувати,
Печеного поросяти,
50 Курицї з перцем та шапраном уживати,
А тепер не з'умів з нами козаками воювати!
[Будеш тепер] житню саламаху з туслуком уплїтати.
Хиба велю тебе до рук кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські Нагаї
55 Сирої кобилини жовати".

До рядків 46—55 Кулїшевого варіянта має відривок Максимовича коротший варіянт з 7 рядків:

Гей Потоцкий, Потоцкий,
Маєш собі розум жіноцький!
Не годиш ся ти воювати,
Лучче ж тебе до пана Хмельницького оддати
Сирої кобилини жовати,
Або житньої саламахи
Бузиновим молоком запивати.

Як бачимо, традиция та сама, що й у попереднім варіянтї, але переплутана кобзарською памятю. Житня саламаха вважає ся характеристикою козацького житя, а жоване сирої кобилини характеристикою татарського. Про віддане Потоцкого кримському ханови нема згадки, а натомісь нїби козаки самі міркують віддати Потоцкого Хмельницькому на злиденне житє.

Відгуки тої самої думи з характерними відмінами маємо також у двох варіянтах думи про жидівські погроми на Вкраїнї лїтом 1648 р., з яких один записаний Кулїшем у Александрівцї сосницького повіту чернигівської ґубернії від кобзаря Андрія Шута був надрукований у його „Запискахъ о Южной Руси", т. I, ст. 56—63, а другий записаний у Жаботинї Томою Штанґеєм у перве появив ся як варіянт Б після тексту Кулїша у збірцї „Историческія пѣсни Малорусскаго народа" т. II, ч. 1, ст. 25—29. Запис д. Штанґея, зроблений на правім березї Днїпра, не вважаючи на деякі модернїзми, виявляє старшу і пов-

нійшу редакцію від запису Куліша. Рядки 35—54 того запису говорять про час, який попередив жидівські погроми, про яких причини говорить дума в початкових 34 рядках. Кобзареви, що співав сю думу, память неясно рисувала відносини кінця 1647 і початку 1648 р.:

Як то був пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий.
5 Як він сеє зачував,
То указ писав,
Імператору до рук подавав.
А імператор указ писав,
В Черкаси до рук подавав.
10 А пан Хмельницький,
Житель Чигиринський,
Козак лейстровий,
Писар військовий,
Як того указа до рук достав,
15 На ринок вихожає,
Знамена виставляє,
Друзїв, панів-молодців на грець викликає:
„Друзї, панове-молодції,
Охотники, броварники,
20 Годї вам по броварях пива варити,
По винницях та й по проваллях валять ся;
Та йдіть ви Жидів та Ляхів з України згоняти,
То будете ви собі мати
Хоть на три днї хорошенько по козацьки погуляти“.

Нема сумніву, що за сим уступом стоїть стара традиція про початок повстаня Хмельницького, затемнена кобзарською памятю і підмальована пізнійшою „російсько“-гайдамацькою традицією XVIII в. З польського короля зробив ся імператор, з універсалів зробили ся укази, з козаків броварники та охотники, а з затяжної війни в обороні козацьких свобід триднева гайдамацька гулянка.

Варіянт Куліша має анальоґічний уступ значно коротший (рядки 87—95), але тїснійше звязаний з памятю про битву під Корсунем:

25 Тогдї ж то як у святий день
Божественний у вовторник
Гетьман Хмельницький козаків
До сходу сонця у поход виправляв
І стиха словами промовляв:
30 „Ей козакй ви, дїти друзї,
Прошу вас, добре дбайте,
Од сна вставайте,
Руський отче наш читайте.
На славну Україну прибувайте,
35 Жидів-рандарів у пень рубайте,
Кров їх жидівську у полї з жовтим піском мішайте,
Віри своєї християнської у поругу не подайте,
Жидівському шабашу не польгуйте“.

Як бачимо, ремінїсценція кобзарського опису битви під Корсунем досить жива, тілько механїчним способом замісь „Ляхів, мостивих панів“ підставлено Жидів-рандарів, а при кінцї додано наказ нешанованя жидівського шабашу. Не вадить пригадати, що Хмельницький спеціяльної відозви проти Жидів нїколи не видавав, і що жидівські погроми лїтом 1648 р. відбули ся без його ініціятиви, силою народньої реакції, і певно не лежали в його стратеґічних плянах.

До корсунської битви навязують заховані до нашого часу чотири руські вірші, з яких три втягнув у свій „Лїтописець“ руський шляхтич, а польський патріот Яким Єрлич, а одну заховав пізнїйший козацький лїтописець Грабянка. Ті вірші були передруковані Костомаровом у додатку до його моноґрафії „Богданъ Хмельницкій“, т. III, ст. 346—352, а також у збірцї „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“, т. II, ч. 1, ст. 137—139. Всї три вірші записані Єрличем, зложені правильним розміром, що відповідає розмірови народнїх пісень козацької доби, в основі 12-складовому, тілько з повторенєм першої половини. Для прикладу наведу початок народньої пісні:

Зажурила ся молода удовонька,
Що не кошена зелена діброводька.

Коли повторити першу половину того вірша до цезури — се чинить ся в народнїх піснях задля зміненої мельодії — то одержимо ось яку форму:

Зажурила ся, зажурила ся
Молода удовонька,

Що не кошена, що не кошена
Зелена дібровонька.

З часом замісь повтореня першої половини входять инші слова того самого розміру, і повстає строфа з чотирьох рядків, прим. ось яка:

Ой ти поїхав, мене понехав,
А я бідненька плачу;
Сплакала-м очи як в день, так в ночи,
Що й світонька не бачу.

Таким самим розміром уложені також дві вірші про корсуньску побіду, вставлені Єрличем у його „Літописець“ [1]) під р. 1650 по оповіданю про побут Хмельницького в Київі, без жадного звязку з тим оповіданєм. Єрлич подає одну віршу п. з. „Pieśń o panu Mikołaju Potockim, Hetmanie Koronnym 1648 R.“, а другу п. з. „Odpowiedź pana Potockiego na te żołnierskie słowa“. Сей другий титул зовсім не відповідає змістови вірші, яка являєть ся не відповідю Потоцкого на закиди вояків, а рядом гірких докорів Потоцкому з козацького боку, коли натомісь перша вірша була уложена якимось польським інтеліґентом із польського военного табору. Войціцкий висловляє догад (Передмова ст. XXXV), що автором тої вірші міг бути сам Єрлич. Менї видає ся се неправдоподібним раз тому, що бувши її автором він був би не занедбав признати ся до сего, а друге тому, що в такім разї був би вставив її в опис корсунської битви, а не аж під р. 1650, очевидно діставши її пізнїйше до рук. Варто зазначити, що в описї корсуньскої битви Єрлич дуже непідхлібно висловляє ся про гетьмана Потоцкого, „który więcej radził o kieliszkach i szklanicach, niżeli o dobru Rzeczypospolitej i całości onej. Jakoż w nocy radził o pannach albo dziewkach młodych i nadobnych żonkach, będąc sam w starości lat podeszłych, nic znosząc się ani radząc kolegi swego, Marcina Kalinowskiego, hetmana polnego, ani innych pułkowników i rotmistrzów, ani też towarzystwa“ (op. cit. ст. 64).

Варто зазначити, що в виданю Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, т. III, Додатки, ст. 349—351, обі вірші надруковані в такім самім порядку, як у Єрлича, а перед ними з того-ж Єрличевого рукопису подана ще одна вірша п. з. „Плѣне-

[1]) Latopisiec Joachima Jerlicza, z rękopismu wydał K. W. Wojcicki, Warszawa 1853, т. I, ст. 115—116.

ніє польскихъ гетмановъ“, якої нема в виданю Войцїцкого. Костомаров змінив також титули обох вірш, давши першій титул „Пѣсня о пораженіи Потоцкаго“, а другій „Пѣсня о Потоцкомъ“. Видавцї „Историческихъ пѣсень малорусскаго народа“ передрукували ті три вірші знов у иншім порядку і з иншими титулами, а власне „Плѣненіе Потоцкихъ при Жолтыхъ Водахъ и Корсуни“, другу зараз по нїй п. з. „Плѣненіе польскихъ гетмановъ“, а третю після цитованої висше вірші Грабянки п. з. „Обличеніе магнатской гордости Н. Потоцкаго“. Слїдуючи порядкови Єрлича подаю тут на сам перед сю остатню віршу, потім другу з виданя Войцїцкого, а нарештї третю у перве опублїковану Костомаровом.

Дотеперішні видавцї друкували їх у двовіршових довгих куплетах; я розкладаю кождий куплет на два рядки, що позволить розпізнати, в котрім місцї і о скільки вірша попсована. Зрештою треба завважити, що вірша призначена для декламацїї, а не для співу, поступає з розміром троха свобіднїйше, як пісня, і додержуючи тої самої схеми, допускає в кождім рядку ріжне число складів. Для прикладу ось які рядки з більшим над пісенну норму числом складів:

> А скоро привернули, зараз огорнули,
> Розкопали моцнії вали;
> Одних постреляли, других порубали,
> Третїх живцем в Орду пооддавали.

Замісь нормальної схеми 5 + 5 ‖ 7 півстрофи тут бачимо у першій півстрофі схему 7 + 6 ‖ 9, а в другій півстрофі 6 + 6 ‖ **11.** Натомісь у півстрофі:

> Хмельничики, Ординчики
> Обоз заточили —

бачимо схему 4+4 ‖ 6. Модернїзую також правопис, полишаючи ненарушену мову.

I. Пісня про пана Миколая Потоцкого, гетьмана коронного, 1648.

> Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
> Которий [1]) маєш много,
> Же ровний будеш тому, в котрого [2])
> Немає [3]) нїчого.
> Бо той справует, що всїм керует,
> Сам Бог милостиве:
> Всї наші справи на своєй шали

[1]) Jerlicz: Kotory. [2]) Jerl. kotoroho. [3]) Jerl. nemajesz.

Важит справедливе.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Котрий високо
Умом літаєш, мудрости знаєш
Широко, глубоко!
Не попсуй мозку, мудруй по трошку,
В собі обачай ся;
Й тих рада не лиха, що ходять в тиха,
І тих поражай ся.
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Которий [1]) воюєш
Луком, стрілами, порохом, кулями,
І мечем ширмуєш!
Бо те ж рицери і кавалери
Перед тим бували,
Тим воювали, од того ж меча
Самі повмірали.[2])
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
І скинь з серця бути;
Наверни ока, который з Потока
Іде до Славути! [3])
Невинні душі береш за уші,
Вольность одіймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш,
Сам собі сеймуєш.
Гей, поражай ся, не запаляй ся,
Бо рейментаруєш [4])
Сам булавою в сім польськім краю,
Як сам хочеш, керуєш.
Мій Бога в серцю, а не май в легцє
Шляхетської крови,
Бо світ чорніє, правда нищіє,
А все к твоїй волї.
Гей каштеляне, коронний гетьмане,
Потреба нам зґола [5])
Іще памятати і поглядати
На задниє кола.
Жони і діти де ся мають діти [6])

[1]) Друк. котрий. [2]) Друк. поумірали. [3]) Друк. ку Славутї, додано в скобках: Днїпру. [4]) Друк. додано зайте: Бо ти. [5]) Друк. зовсїм недоладне в тім місцї: „чола“. [6]) Друк. подїти.

Нашії а по том,
Гди нас молодці, тії Запорожці
Набавять клопотом?
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Що ся діє з нами,
Поручниками і ротмістрами,
Польськими сипами!
Глянь, оберни ся, стань, задиви ся,
Видиш людий много;
Чи ти воюєш, чи їм зголдуєш?
Бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи брати
Гроші за заслуги,
Бо то єсть з давна заслуга славна
Запорожського люду.

Із змісту сеї вірші видно досить виразно, що автором вірші мусїв бути польський шляхтич, що служив у польськім війську і дослужив ся досить значної ранґи. Почуваючи себе Поляком по народности, він разом із тим на стільки живо відчував потреби України як окремої цілости, що готов був робити значні концесії українському народови, а спеціяльно запорожським козакам. Знаємо з сучасних польських жерел, що подібні голоси людий ріжних станів польської народности часто підносили ся, особливо в краєвих соймиках та військових таборах, хоч і не знаходили відповідної сили в пануючій у Польщі верстві.

II. Козацька вірша про Потоцкого.

Він глянув як звір, він крикнув як лев
На жовнїрськії слова;
Острая як міч, грубая як піч
Була там тая мова.
Зараз синачка, свого єдиначка
Шлеть на Жовтую Воду,
Там на большую і на горшую
Собі і усїм шкоду.
Бо скоро стали Ляхи подле Плавли,
Зараз поскочили
Хмельничики, ординчики,
Обоз заточили.
А скоро привернули, зараз огорнули,
Розкопали моцнії вали;
Одних постреляли, других порубали,

Третїх живцем в орду взяли.
На тім не досить; миру не просить
Потоцкий здумялий;
На война встає, штурми готує,
Бо мів встид не малий.
Хочеть бити ся, кривди мстити ся,
Під Корсунь вступає,
А за собою, як за свою волю,
Запорожців потягає.
Там же на полю всю свою силу
Жолнерську [1]) утрачає,
Стрельбу і штуки і всї риштунки
Запорожцям нажичає.
Турецькі конї, дорогі [2]) убори
Оддає по неволї,
А сам іде і инших веде
До татарської неволї.

Як бачимо, в протиставленю до попередньої вірші се голос Українця, може якогось козака, що брав участь у битві під Корсунем, а може, що правдоподібнїйше, якогось українського інтелїґента, прим. київського студента, що мав у свіжій памяти відомість про результат битви, але не знав її подробиць.

III. Козацький голос про побіду під Корсунем.

Оттак [то] пиха наробила лиха
Коронному Потоцкому,
Оттак [то] бута [3]) і тобі скрута,
Польному Калиновскому.
Оттам жолнїре, ідїте сміло
На [4]) зимовиско,
У Білгородї, у загородї
Майте становиско!
Нехай христїяне, наші Подоляне,
Знов [5]) розплоджують кури,
Що виловили [та] виносили
Ваші [польські] дзюри.[6])
А ви в Татарах, в тяжких кайданах
До смерти сидїте;
Як ми од вас, так ви од нас
Тепер потерпіте.

---

[1]) В друкованих текстах льоґічний абсурд: „Всїм своїм силу жолнерским“. [2]) Друк. дрогии. [3]) Друк. „Оттак була“. [4]) Мб. пропущено одно слово, прим. сумне. [5]) В текстї сумнївне „Не“. [6]) Зам. чури.

В строфі: „Тепер, жолніре, ідіте сміле“ і д. маємо відгук цікавого історичного факту, не зазначеного, о скілько менї здасть ся, нїде инде, що після погрому під Корсунем богато польських жовнїрів узятих у неволю Татари перегнали поперек степів аж над Чорне море до Аккерману (Білгорода), де було одно зі збірних місць невольників та торгу ними. Задля браку поміщеня для так многих людий у самому місті вони мусїли стояти біля міста в просторих огорожах під голим небом, мов худоба, поки їх або не викуплено з неволї, або не продано в дальшу неволю.

В основній монографії Костомарова „Богданъ Хмельницкій“, вид. IV, Петербургъ 1884, т. I, ст. 287—299 містить ся просторе оповідане про битву під Корсунем, у якому між иншими жерелами, друкованими й рукописними, використано також наведену висше польську реляцію з „Księgi pamiętniczej“ Міхаловского, ст. 20—24. Характерною особливістю того оповіданя треба вважати епізоди, в яких важну ролю грають козак Микита Галаган і корсунський полковник Максим Кривоніс.

І так на ст. 292—3 читаємо, що Хмельницький дня 15-о мая в понедїлок подаючи вид, немов би хотів зі своїм військом атакувати польський табір, тим часом узяв ся на хитрощі. „Він вибрав проворного і розумного козака Микиту Галагана, навчив його, що має робити й говорити, і післав прокрадати ся до польського табору. Міркуючи, що обдуманий ним плян удасть ся, козацький провідник рівночасно вислав козаків корсунського полку під проводом Кривоноса з Татарами через близько положену гору і велїв їм зайти в березовий ліс, що був недалеко села Горохівцї на нерівнім місцї. Се урочище селяни називали Крутою Балкою. Хмельницький велїв нарубати в лїсї дерев на дорозї Поляків і перекопати дорогу глубоким ровом здовж вузкої долини, засїсти в гущавинах і поставити гармати. Микита почав пробирати ся біля польських окопів; його зловили і привели до гетьмана; після тортури огнем, звичайного тодї обряду, козак на запити про число свойого війська розповів ось що: „Нашим я не знаю ліку, тай годї знати, бо їх що година робить ся більше, а Татар із Тугай-Беєм 50.000, а недалеко вже стоїть хан з ордою і швидко буде тут“. Майже при кождім із тих речень у низу цитовано жерело. А власне під першим реченем про Микиту Галагана цитовано „Истор. о през. бр.“ Коли се має бути відома історія Грабянки, то треба зазначити, що в описї битви під Корсунем у тій історії про Микиту Галагана нема жадної згадки. При реченю про висилку корсунського

полку під проводом Кривоноса зацитовано аж пять жерел, із яких одно, збірник українських пісень Максимовича, зовсім не історичне, а з історичних анї лїтопис Величка, анї лїтопис Грабянки, анї Клїмактери Коховського в описї битви під Корсуном не мають згадки про Кривоноса. Промова Галагана, наведена Костомаровим, має посилку на Грабянку без означеня сторони, а у Грабянки (op. cit. ст. 46) цїлий сей уступ виглядає ось як: „Въ то время яша нѣкоего козака Ляхове і приведше предъ гетмановъ вопрошаху о силѣ татарской и козацкой. Плѣнникъ оній, хитръ сущи и премудръ имѣя разумъ, (а подобно, яко отъ Хмелницкого изученъ) сказа 50.000 Татаръ быти зъ Тугай-Беемъ, и ханъ вскорѣ со всею силою будетъ а козаковъ безъ лѣчби“. Ще раз наводить Костомарів Галагана на ст. 295 згадавши про плян Поляків, іти з під Корсуня на Богуслав полевою дорогою, і знов з покликом на одного Грабянку: „Галаган предложив себе на провідника і пани з дивною легковірністю спустили ся на нього, коли він сказав, що знає місцевість дуже докладно“. Далї на ст. 296 сказано, що пройшовши 15 верстов тойже Галаган запровадив Поляків у яр (в оріґіналї: трущобу), де дорога загачена була зрубаними деревами. У Грабянки відповідне місце оповідає: „На болшую же пагубу козакъ водяй имъ дорогу (з контексту виходить, що не той сам, якого спіймано ніби то висланого Хмельницьким), нарочно наведе лядскій обозъ на долини и вертепи и блато“. На ст. 296 Костомарів згадує ще раз про Кривоноса, знов з покликом на самого тілько Грабянку, подаючи відомість, що в лїсї у згаданій уже „трущобі“, коли Хмельницький зі своїми козаками напирав на Поляків із заду, „6000 козаків, висланих із Кривоносом заздалегідь, кинули ся на ворогів із переду“. У Грабянки згадано тілько (op. cit. ст. 47), що 6000 козаків перекопавши Ляхам дорогу і позасікавши деревами засїли в тих закопах. Про Кривоноса, розуміє ся, нема нїякої згадки, бо, як побачимо далї, Кривоніс зовсїм не належав до товаришів Хмельницького, а той селянський рух, у якім він верховодив лїтом аж до осени 1648 р., хоч ґенетично звязаний із Хмельниччиною, про те був зовсїм не залежний від Хмельницького і навіть по троха суперечний з його полїтичними плянами, так що Хмельницький, як се зазначує сучасний Кушевич, „не признавав ся до Кривоноса“.

(Далї буде).

Економічна політика російського правительства супроти України
в 1710—1730 рр.

Написав *Іван Джиджора.*

V.

Що така розвязка справи, яку дав сенатський указ з 6 лютого 1723 в відповідь на жаданне австрийського правительства, була нічим більше як тільки мертворожденним канцелярським плодом без усякого реального значіння, на те крім посередних доказів в роді наведених висше заходів проти контрабанди маємо ще й инші безпосередні. Таким власне доказом служить признанне того самого сената, що указ з 6 лютого 1723 р., а властиво найголовнійша його постанова про контінґент вивозу, не була введена в житє, як не можлива до переведення, а для купців шкідлива. І так 1726 р. 21 вересня сенат подав донесенне, в якому пропонував, аби „для народної користи і в цїли поширення купецтва в Росії позволити на вивіз за границю товарів пеньки, салїтри, лосевих шкір, поташу і смольчуги „без препорції“ [1]). Але і тепер ще тої справи дефінїтивно не полагоджено, а полишено її далї в завішенню, себто здано торговлю на ласку і не ласку пограничних властей, не взажаючи на те, що таке експеріментованне таким живим дїлом, як торговля, дуже дорого коштувало заінтересовану людність.

Та власне українська людність в тім часї налякана правительственними репресіями по смерти Скоропадського, під гнїтом Малоросийської колеґії, без гетьмана, без власного правлїння, отже

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 647.

позбавлена всякого заступництва, ще менше ніж перед тим могла ремонструвати проти такого стану річей. За те не покинув сеї справи другий заінтересований чинник — австрийське правительство, котре вже стільки заходів ужило перед тим для привернення торговельних зносин України з Шлезком. Не добивши ся нічого, або майже нічого, в безпосередних зносинах з російським правительством Австрія підійшла до справи з друго боку.

Як ми вже знаємо, то головною, а властиво виключною, дорогою для зносин українських купців з заходом, предовсім з Шлезком, з Ґданьском і Королевцем була польсько-литовська держава. Туди мали українські купці докладний тракт, так „земній“ як і „водній“ до згаданих торговельних центрів. Заінтересоване в українській торговля гетьманське правительство з наказу гетьмана Мазепи подбало в 1700 р. за докладну опись деяких з тих трактів, як напр. з Чернігова і Стародуба до Королевця і до Риги[1]). Тут очевидно розходило ся гетьманови о запевненнє опіки в Польщі своїм купцям, яким вже в тім часї „начали були дѣятися въ Полщѣ многія окгравацiи и обиды“[2]). Мазепа з приводу тих купецьких скарг удав ся в тій справі за посередництвом боярина Ґоловіна і безпосередно від себе до польського великого коронного гетьмана Яблоновского, який видав (11. VII, 1700 р.) універсал з забороною чинити кривду українським купцям, вказуючи, „iako się przez to nie mały dzieie zawod publiczny“. Такимже універсалом виданим українським купцям він запевняє, що хто з купців приїде до Польщі з товарами з гетьманським пашпортом, то заплативши мито там, до воно по давному звичаю повинно бути плачене, може безпечно і свобідно без усякої кривди і зайвих тягарів свої товари продавати або їх до инших країв вивозити. Покривдженим обіцює заспокоєннє їх претенсій і свою поміч в їх доходженню[3]). Та сї універсали і запевнення помогли мало. Ми попереду бачили, що чим дальше тим труднійше було для українських купців подорожованнє. Ми навели цілий ряд скарг на ріжні секатури, здирства а навіть розбої, на які були наражені купці в землях польської держави. Та найгіршим лихом, яке матеріяльно найбільше підривало торговлю, то були здирства на ріжних митових коморах, проти яких навіть трудно було дібрати способу. „Не було

---

[1]) Величко, Лѣтопись событій въ Юго Западной Россіи... т. III. Кіевъ, 1855, с. 552—553.

[2]) ibid. с. 555. [3]) ibid. 556—565.

в Польщі — говорить польський історик — розбійничих замків, Raubburg-ів, як в Німеччині, з відкіля нападала шляхта на подорожуючих купців, одначе хто знає, чи ті митові комори і прикомірки, які при оплаканім стані польської скарбової адміністрації, в супереч заборонам і дуже високим гривнам, котрих ніхто не платив і ніхто не стягав, закладала собі під ріжними претекстами заможнійша шляхта, — хто знає, чи такі безправні здирчі мита не відіграли такої самої погубної ролї в історії нашої торговлї і комунікації" [1]). На перешкоди українським купцям в часі їх переїзду через Польщу підносили нераз скарги і шлезькі купцї, які на тім теж чимало терпіли, бо українські купцї числили ся для Шлезка між головними відбирачами. Крім мит тут входило в гру також право складу, яке старали ся присвоїти собі незаконно деякі польські міста, як напр. Торунь. Через те австрийське правительство на жаданнє своїх шлезьких купців було нераз примушене удавати ся до польського правительства та обезпечувати себе відповідними трактатами [2]). В цитованім уже нами меморіялї вроцлавських купців поданім в 1714 р. віденському правительству, купцї як головну перешкоду своєї торговлї з Україною підносять „allzuharte exactiones der Pohlnischen Zölle", та просять своє правительство, щоби воно на спілку з российським (з огляду на українських купців) подбало перед польським правительством про те, щоби в Польщі раз на завсїди лишила ся стара митова стопа [3]).

Як ми вже попереду бачили австрийське правительство пробувало було дїйсно піти тою дорогою, яку йому вказували вроцлавські купцї, при чім одначе показало ся, що российське правительство менш усього було склонне інтервенювати в Польщі на річ українських купців. Проте не можучи на разї добити ся успішних результатів в Росії, австрийське правительство старало ся поки що добити ся полекш для українських купців в Польщі, через яку вони мусїли переїздити до Шлезка. Тим способом можна було уратувати для Шлезка бодай частину української торговлї, себто торговлї тими товарами, яких експорт і імпорт на Україну российським правительством формально не був зборонений. От тут то ми бачимо, як австрийське правительство че-

---

[1]) Władysław Łoziński, Prawem i lewem, т. II², с. 339; теж т. I², с. 137.

[2]) Dr. S. Lewicki, Prawo składu w Polsce, Lwów 1910, с. 122—3.

[3]) Г. М. А. М. И. Д. Австрійскія дѣла 1722 г. № 6.

рез своїх послів інтервенїює перед польським правительством, в справі митних шикан українським купцям в Польщі. Спеціяльні представлення про се робить цісарський посол ґраф Вратислав 1724 р. на соймі в Варшаві, а потім в 1726 р. на соймі в Ґроднї[1]). І тут то власне на стрічу сим бажанням і заходам австрийських послів пішло правительство в Варшаві, де дотично сього питання ситуація значно перемінила ся.

По більш як десяти лїтах торговельної політики Петра супроти України польське правительство мусїло прийти до переконання, що российська політика в звязку шикованнем українських купців в Польщі передовсїм шкідлива для Польщі. Не тільки терпіла торговля, але головно польський скарб болючо відчував брак транзітного мита в міру того, як українські купці чим раз більше були примушені їздити з товарами в границях российської держави. Се заставило того самого підскарбія Пшебендовского, що в своїм часї казав конфіскувати воли українським купцям, подумати над полекшами для української торговлї, полекшами, які лежали в сфері його компетенції і спромоги — в митах. Тим способом можна було затримати в Польщі бодай частину того торговельного руху, який готов був увесь зачинити ся в границях Росії. Таким чином інтерес австрийського правительства дотично української торговлї годив ся в повнї з такимиж інтересами Польщі. Не диво проте, що обидва правительства з кінцем 1726 і початком 1727 р. увійшли в переговори в справі української торговлї і крім того постановили зробити спільний натиск на российське правительство, щоб воно привернуло давнї торговельні зносини між Україною і Вроцлавом.

І так вже з початком 1727 р. (14 січня) российські посли при польськім дворі, відомий вже нам ґенерал Яґужінский і Бестужев доносили свойому правительству, що цїсарський посол ґраф Вратислав заявив їм таке. В справі відновлення свобідної торговлї, яка була перед тим, він, ґраф Вратислав, робить з польським коронним підскарбієм Пшебендовским трактат в тім напрямі, щоби українські і российські купцї могли, як перед тим, йти через Польщу до Вроцлава і загалом до Шлезка з товарами і волами не тільки без усяких перепон але і зі значним зниженнем мита; з відтіля можуть Українцї (Черкасы) в заміну за воли і Великороси діставати єфимки і инші товари, а передовсїм сукна на обмундурованнє українського корпусу, яка то торговля

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 666.

приносилаб чималу користь і прибуток державі. Ґраф Вратислав обіцяв дальше передати Яґужінскому копію трактату по його остаточнім зредаґованню, а тимчасом заявив, що він і підскарбій бажають, аби для відновлення давних торговельних зносин російське правительство видало відповідний указ [1]). Як бачимо австрийський дипльомат, аби підійти під лад настроєви російського правительства в своїм представленню старає ся звязати справу горговлї України з Шлезком з державним російським інтересом чіпляючи тут і купців великоросийських та вказуючи на евентуальне улекшенне справи обмундурования російського корпусу на Україні. Та традиції політики Петра були ще надто свіжі, щоби правительство могло радикально перемінити прінціпи тієї політики супроти Україні. Супроти сього російські міністри в рескрипті з 28 лютого вказали своїм послам на відомий вже указ з 1723 р., який Петро видав в справі згаданої торговлї з приводу заходів цїсарського посла Кінского. Від себе міністри додали загальну без усякого конкретного значіння фразу, щоби посли приобіцяли цїсарському послови, „что с нашей стороны всякое возможное в способствование в том купечествѣ показано будетъ“ [2]). Та заки надійшла така відповідь з Петербурга Яґужінский з товаришем знова доносили в реляції з 4 лютого, що в справі торговлї між Шлезком і Україною коронний підскарбій і цїсарський посол знова просили, щоби російські посли домагали ся у свойого правительства позволення і дефінїтивного рішеня, аби українські купцї могли по давньому провадити свої товари через Польщу [3]). Крім того Яґужінский доносив в своїй окремій реляції, що ґраф Вратислав окремо просив його зробити договір в справі торговлї з Україною [4]). Та иншої відповіди, крім висше згаданого рескрипту, австрийське правительство від російського і на сей раз не одержало.

Одначе невважаючи на сю Австрія і на дальше не покидала думки притягнення, зглядно задержання при собі української торговлї. І так в 1728 р. сей самий ґраф Вратислав будучи в тім часї австрийським послом при російськім дворі пробував навязати безпосередні зносини з головою українського правительства, гетьманом Апостолом, що саме тоді пробував в Москві. За-

[1]) Г. М. А. М. И. Д. Польскія дѣла 1727 г. генварь-декабрь, № 6, рел. 2.
[2]) ibid. Польскія дѣла 1727 г. № 4, секр. рескр. 4.
[3]) ibid. Польскія дѣла 1727 г. № 6, рел. 5.
[4]) ibid. окрема реляція.

чало ся від чемностей. 17 червня, як читаємо в дневнику гетьманської подорожі, ґраф Вратислав прислав до гетьмана „нарочного зъ отданємъ визити и зъ прошеніємъ єго ясневелможности о знаємость и добрую пріязнь“[1]). На що здала ся по-слови отся приязнь, бачимо з дальшої нотатки, що 6 липня „бувъ въ ясневелможного на квартерѣ єго цес. величества полномощный мѣнѣстръ графъ Вратиславъ, которій зъ єго ясн-ю имѣлъ доволную конференцію взглядомъ коммерціи“[2]).

Тимчасом не дожидаючи остаточної відповіди російського правительства ґраф Вратислав і підскарбій Пшебендовский заключили дійсно 19 цвітня 1727 р. трактат в справі української торговлї, точнійше — в справі переходу українських купців з товарами через Польщу до Шлезка і шлезьких на Україну. „З огляду — говорить ся на вступі сього трактату — що торговля, котра передтим між наслїдним князївством Шлезьким і Україною через Польщу з добрим успіхом і на спільну користь вела ся, а від деякого часу припинила ся і упала наслїдком ріжних причин а особливо через те, що на привозні товари наложені були тяжкі мита і що приватні люди і арендатори не правно і самовільно нові зайві мита на ті товари наложили; також наслїдком починених купцям великих кривд ся торговля припинила ся і зовсїм упала. І так з сторони єго цїсарського величества через його послів і мінїстрів богато разів, а на бувших в 1724 р. в Варшаві і потім в 1726 р. в Ґроднї соймах через... посла... ґрафа Вратислава знова роблено представлення, щоби відповідно до заключених в 1671 і 1677 рр. з польською короною договорів обіцяний публичною запорукою свобідний проїзд був запевнений. І се представленнє на стільки принесло користь, що завдяки старанням і заходам... пана коронного підскарбія ґрафа Пшебендовского силою ґенеральної державної конституції[3]) скасовано всї приватні мита і невідповідні насильні побори. Проте в цїли відновлення і продовження на будуче торговлї з Шлезка на Україну і з України до Шлезка між високо згаданним цїсарським послом... ґрафом Вратиславом і... паном короним підскарбієм на користь і в імени славетного вроцлавського купецтва і за згодою його відпоручників, а власне пана Фридриха Пахалїя і пана Ганса Юрія Фрішта постановлено і заключено такий постійний і ненарушимий трактат і договор в справі торговлї[4]).

---

[1]) Судієнко Матеріалы... I, Журналъ... с. 71. [2]) ibid. с. 80.
[3]) На соймі в Ґроднї 1726 р. Volumina legum, VI, с. 230 — Abrogacya myt niesłusznych. [4]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. экспед. кн. № 66/1793, л. 666.

Самий трактат складає ся з шістьох точок, які нормують ріжні звязані з переїздом через польську державу питання.

1. І так перша точка установлює свобідний, як досі було, переїзд через Польщу так шлезьких як і українських купців, з Шлезка на Україну (з тонкими сукнами, мідю, норимберськими срібними товарами) і з України на Шлезк з юхтом, воском, ревенем і т. д.). Притім виразно забезпечує купців від обовязку складати товари в польських містах. До купців, які мають свобідний переїзд зачисляють ся окремо ще ті, що з України гонять ротату худобу на Шлезк а з відси вертають з товарами. 2. Згідно з соймовою конституцією в тій справі з 1726 р. крім установленого на державний скарб і короля мита а також крім оплат за греблї і мости купці не платять більше ніяких приватних мит, оплат і поборів. Коронний підскарбій обовязує ся купців не тільки від сього обороняти але навіть, принаймні поки діло наладить ся, обовязує ся додавати купецьким транспортам удержуваний на кошт скарбу конвій („ґвардію") на просторони між граничними коморами для забезпечення купцям свобідного переїзду і для оборони особливо від репресій жидівських арендаторів, того найбільшого лиха і постраху купців. 3. Для побору мита установляєть ся дві головні пограничні комори в Польщі; одна від Шлезка в Верушеві, звідки по побранню належного мита і опечатанню возів з товарами купці йдуть до другої комори в Луцьку, де без оглядин возів купці платять другу частину мита, після чого вже без усякої перешкоди йдуть на Україну. Для тих, що йдуть з України такою головною коморою є Луцк. 4. Найобширнійшою і найважнійшою є четверта точка трактату, в які установлено висоту мита і так сказати техніку його побирання, зглядно плачення. І так основну одиницю для побирання мита становить „цїлий" віз, до якого запряжено 6—8 коней. Від такого воза береть ся транзітне мито на річ посполиту і короля разом за вїзд і виїзд з Польщі 30 битих єфимків, рахуючи $2\frac{1}{3}$ тинфа за єфимок, а крім того на обі комори по 3 битих єфимків, або по 19 тинфів за поквітованнє і 3 тинфи за печатаннє. Дієть ся се таким способом. При вїздї в Польщу з Шлезка в Верушеві від цїлого воза береть ся 18 єфимків на річ посполиту, 3 єфим. на короля, за поквітованнє 2 єфим. і за печатаннє 2 тинфи. При виїздї з Польщі в Луцку 6 єфим. на річ посполиту 3 єфим. на короля і 1 єф. за поквітованнє. Така сама пропорція оплати між обома коморами, себто в Луцку менше більше третина, лишаєть ся і тодї коли купець їде з товарами з України.

В сім випадку крім того платить 2 тинфи за опечатаннє, чого знова не платить вже в Верушеві. Деякі полекші дано купцям ґуртівникам, що возили однородні товари, при чім в додатку не за всякий товар платило ся однакове мито. І так за цілий віз наладований салітрою (з України) купець загалом (на обох коморах) платив 24 ефим. мита на короля і річ посполиту а крім сього 12 тинфів за поквітованнє і $1^1/_2$ тинфа за печатаннє; отже в Луцку плачено мита на річ посполиту 3 ефим., на короля $1^1/_2$ ефим., за поквітованнє 4 тинфи і за печатаннє $1^1/_2$ тинфа, в Верушеві на річ посполиту 6 ефим., на короля $1^1/_2$ еф., за поквітованнє 8 тинфів. Від воза напр. наладованого салом або тютюном, хочби там було кілька сортів разом плачено лишень 20 еф. мита, за поквітованнє 12 тинфів, печатаннє $1^1/_2$ тинфа. Зате за товари везені з Шлезка як напр. зелїзні товари (коси, різаки і т. д.) а так само за папір плачено від воза знова 24 еф. крім оплат за поквітованнє і печатаннє. Розуміє ся, як се зрештою пояснено в пятій точцї, купцї, що хотїли і мали право користати з тих полекш, мусїли на одній зі згаданих комор піддати свої вози ревізії, себто позволити розпакувати товари. В противнім випадку мусїли плятити максімальне мито. Вози тягнені 3—4 кіньми трактовано як половину воза, з якого і брала ся половина мита. На рештї позволено купцям брати з собою коляски, та наколи в них були товари, то за них на коморах окремо мали платити мито з виїмком таких, які були призначені на продажу в самій таки в Польщі. Крім того для пояснення належить додати, що оплати за поквітованнє і печатаннє йшли для скарбової служби при коморах. 5. Пята точка вкладає на підскарбія обовязок видати відповідні інструкції підвладним йому орґанам в справі побирання мит. Нарештї 6 точка установляє день 1 червня 1727 р. терміном, від котрого входить в житє згаданий трактат[1]).

Розуміє ся, що сей трактат, як се зрештою ми бачили передтим, не мав в практицї такого значіння для українських купців як обіцював в теорії, тим більше, що за ним не стояла жадна сила, яка моглаб вимогти на дотичних чинниках виконуваннє його постанов. Та все таки сей трактат, як потім признала комісія в комерції, значно знова оживив українську торговлю з західними краями. Сам по собі він характеристичний хоч би вже через те, що незвичайно рідко трапляють ся такі випадки,

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 666—671.

в яких про вигоди підданих одної держави рішають зовсім чужі чинники навіть в супереч бажанню дотичної держави.

VI.

З усего дотепер сказаного легко можна бачити, що така економічна а спеціяльно торговельна політика Петра супроти України відбила ся на ній як найфатальнійше. Сильно захитала вона добробут гетьманщини насамперед через те, що занадто вже радикально йшла в розріз з дотеперішнім напрямком і способом української торговлі, дальше що зачіпала крім верстви, яку можемо назвати купецькою, також широкі народні маси будьто як дрібних „крамарів і ґендльових людей“, будьто як хурщиків, що наймали ся для перевозу товарів і продуктів за границю. Що до сього останнього, то ми бачили, що українських купців, які були змушені тепер торгувати передовсім в росийських портових містах, до котрих треба було йти „въ рубежѣ“ росийської держави, змушували росийські власти між иншим і платити за підводи без огляду на се, що купці мали свої підводи з України. Через те саме, розумієть ся, український купець, щоби два рази за ту саму річ не платити, поневолі наймав росийських хурщиків, а тим способом українська людність тратила один рід заробітку. Нарешті не найменшим лихом для місцевої торгової людности був, як ми вже згадували, наплив на Україну чужого росийського елементу так великих купців, як і ріжних „ріжночинців“, себто дрібних міщан, вислужених і не вислужених салдатів і т. д., які в ріжних містах зачали займати ся дрібною торговлею і як частина упривілейованого елементу не поносячи на рівні з місцевою людністю „общенародних повинностей“ тим успішнійше з нею конкурували[1]).

Очевидна річ, що інтересовані українські чинники, в данім разї купці, мусіли відчувати своє незавидне положеннє як результат загального гнету на Україні з боку росийського правительства. Та насуваєть ся питаннє, чи здавали собі свідомо справу з того в чім лежить корінь лиха спеціяльно в сфері торговлі, себто чи вміли собі ясно сформулувати, який саме прінціп становить основу торговельної росийської політики а тим самим найбільше шкідливий? Інтересно теж, чи українське су-

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ. № 3568, л. 88, Судіенко, Матеріалы, I, Универсалы, с. 15—17.

спільство бачило який небудь звязок між таким чи инакшим положеннєм української торговлї і автономією гетьманцини? На сї питання дає доволї ясну відповідь купецька нарада з початком 1728 р. в своїх „пунктах“ поданих гетьманови Апостолови. „Въ прошедших годѣхъ — зітхають купці...— когда волний торгъ отправляли Малороссіяне без заповѣди означонних товаровъ, и пропускъ так заграницу яко из за границѣ былъ, также и привоз волний в Россію тамошних товаров, тих час... отправляло ся купечество справне, людемъ пожиточне, вмѣщали свою потребу и скарбу войсковому совершенная доходила належитость“ [1]). Значить тепер, по скасованню свобідної торговлї, при інституції „заповідних товарів“ не тільки купції позбавлені „своего прокормленія“ — як вони говорять в иншім місци згаданих пунктів, але і військовий скарб стратив наслїдком такого положення належні йому доходи. Таким чином ставала ясною формула, що на скільки для місцевого правительства, для його каси важним і потрібним була сильна торговля і заможне купецтво, на стільки знова для істновання свого останнього необхідним був давній стан річи на Україні, ненарушимі „права і вольности“ а тим самим гетьманство себто автономія України.

Певна річ, що українське купецтво тяжко відчуваючи на собі укази Петра мусїло значно ранїше бодай сяк так здавати собі справу з причин погіршення свого положення. Одначе на те, що воно аж тепер виступило збірно з ясно сформулованими домаганнями, були теж свої причини. Купцї, правда, ще перед тим нераз виступали з ріжними скаргами і просьбами, але все те відносило ся лишень до певних конкретних випадків, як напр. надужитє поодиноких орґанів, власти і в справі поодиноких купцїв або купецьких компаній. Се тому, що насамперед в часах Петра трудно було думати про яку небудь збірну акцію серед переляканої суспільности, в додатку оголомшуваної чим раз новими обмежуючими указами, по друге тому, що в тодїшвій управі України не було даних на те, щоб коло неї могла кристалїзувати ся якась прінціпіяльна думка. Аджеж, як ми вже бачили, сам гетьман Скоропадський вступаючи ся за українськими купцями перед російським правительством чи то передаючи туди купецькі скарги і просьби нїколи не вмів чи не смів зайняти якогось загального засадничого становища в справі торговельної полїтики, а завсїди стояв на ґрунтї нових указів і постанов ста-

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 1368.

раючи ся лишень виєднати більше або менше прихильну інтерпретацю дотичної постанови. По смерти Скоропадського, коли в управу Україною вступила малоросийська колеґія і на ціле українське житє наложила свою тяжку руку, розуміє ся ще менше можна було думати про яку небудь збірну акцію в справі поправи торговлї, особливо по невдачі полїтичної акції Полуботка. Проте не диво, що на Україні всї, а між тим і купцї, мовчали вичікуючи „слушного часу“.

Такий слушний час, здавало ся, настав в 1727 р. по смерти Катерини I, коли по вступленню на росийський престол Петра II посипали ся на Україну ріжного рода ласкаві обіцянки росийського уряду, а між тим і обіцянка привернення гетьманства, і остання вибором миргородського полковника в гетьмани була зреалїзована. В 1727—1728 рр. пішли з України до росийського уряду ріжного рода донесення, „пункти“, „предложенія о малороссійскихъ нуждахъ“ [1]), причім, розуміє ся, не могли бути полишені без уваги потреби і недомагання так важної річи, як української торговлї і загалом економічних постулятів. Згадані милостиві обіцянки для України, хоч вони потім нїколи не були в таких широких розмірах введені в житє; дальше згадані вже нами заходи росийського правительства перевести ревізію деяких петрівських постанов в сфері торговельної полїтики, як напр. указ з 12 червня 1727 р., що просто заохочував, аби чи то ціле місто, чи хочби навіть приватний чоловік, наколи в істнуючих постановах бачить яку небудь перепону в торговлї, або має який небудь корисний проєкт для поліпшення торговлї подав се до відома коммерц-колеґії,[2]) — все те разом давало українському громадянству не тільки сміливість підносити свої жадання але навіть деяку надію, що ті жадання будуть взяті під розвагу і виконані. Спеціяльно-ж сама особа нововибраного правителя України, гетьмана Апостола, давала інтересованим українським чинникам запоруку, що він вповнї розуміє вагу економічних, а передовсім торговельних справ України і тим самим ужиє цїлого свого впливу для привернення в тій справі status quo, під знаком якого то оклику стояли тодїшні українські свідомі елементи. І що до гетьмана, то дійсно українське купецтво не завело ся.

[1]) Див. моя статя, Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини — Зап. Н. Т. ім. Шевч. 1908, кн. VI, ст. 78.

[2]) Ѳирсовъ, Русскія торгово-промышленныя компаніи, с. 40—41.

Розглядаючи незавидне положенне української заграничної торговлї, в яке вона попала наслїдком нової полїтики Петра і загалом російського уряду, ми вже нераз згадували Апостола, який своїми донесеннями ілюстрував той невідрадний стан. Се вже свідчить, з яким інтересом він ставив ся до торговельних справ. Инакше і не могло бути. Сам незвичайно пильний і запопадливий хозяїн, як зрештою майже вся тодїшня старшина, якій по за тим мало що лишало ся до роботи, купець-експортер[1]) і промисловець Апостол, як ми теж бачили, безпосередно на собі відчував наслїдки нової системи, яка і привела до упадку українську торговлю.

Тепер же до мотивів, що інтересували Апостола як купця і промисловця, прибули нові, що заставляли його як гетьмана дуже уважно зайняти ся питаннями економічного характеру, а спеціяльно торговлею, передовсїм же обставинами витвореними дотеперішною полїтикою російського уряду. В голові такого інтелїґентного і навченого довгим досвідом чоловіка, що сам пережив ганебну ростїч українського суспільства в часї боротьби Полуботка за автономію, у такого чоловіка мусїла витворити ся думка, що для живучости гетьманства і автономії України треба, щоби та автономія давала певні реальні користи суспільству, а що найменше деяким його верствам, котрі б зате ту автономію підтримували. Такою верствою і був капіталїстичний старшинсько-купецький елемент, який саме тодї наслїдком знаних обставин почав витворювати ся. Треба було, значить, його всїми силами підтримувати і користаючи з невдоволення російською економічною полїтикою старати ся вплинути на зміну тієї полїтики. Та найважнїйшу ролю в тих заходах гетьмана грав инший момент, з якого, напевно можна сказати, Апостол ясно здавав собі справу. Тим моментом була справа автономного українського буджету, якого реальним виразом був „військовий скарб“. Для такого автономіста а при тім практичного чоловіка як Апостол, військовий скарб був одним з головних фундаментів української автономії — і зовсїм справедливо. Требаж було чимсь утримувати державний механїзм, як центральну адміністрацію (військова ґенеральна канцелярія), компанїйські полки, ґенеральну артилерію і т. д. на що на основі прелїмінара зладженого гетьманом треба було 143408 руб.[2]) не вчисляючи сюди

[1]) Між иншим висилав на продаж цїлї транспорти масла, див. напр. Г. М. А. М. И. Д. Дѣла кн. Меншикова. Реестръ II, III, № 5. Письма къ кн. Меншикову малоросс. старшинъ.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, лл. 224—226.

коштів, сказатиб по теперішньому, на репрезентацію, до чого так гетьман як і старшина прикладала дуже вагу[1]). Не вдаючи ся в ширше обговоренне сеї справи скажемо лишень, що власне справа військового скарбу і то в управі гетьмана становить одну з головних точок проґрами Апостола в його зносинах з російським правительством[2]). Досить сказати, що по власній його заяві російському канцлерови, гетьман би був найнещасливійшим з поміж усіх гетьманів, наколиб за його правління устала незалежність військового скарбу[3]). Тим часом головною і постійною складовою частиною скарбу крім ріжних аренд була власне індукта і евекта, себто відкуп мита, яке платили купці від торговлї з заграницею[4]). І поза тим купець був важним податником, що гетьман при виробленню „расположенія" податків наказував розкладати їх „смотря по людехъ можнихъ, которіе знатнимъ промисломъ и купечествомъ бавлятъ ся[5]). Таким чином дякуючи такому тїсному звязкови з військовим скарбом, на що зрештою, так висше згадано, самі купцї звертали увагу, справа торговлї, російська економічна полїтика супроти України стала теж одною з полїтичних точок в зносинах гетьмана з російським урядом.

Переходячи до обговорення заходів гетьмана Апостола в справі полїпшення положення української торговлї треба з гори зазначити два напрями тих заходів; з одного боку інстанція перед правительством в справі переміни дотеперішного курсу російської торговельної полїтики, з другого опіка над торговлею на Українї для можливого знейтралізовання шкід, які поносили українські купцї наслїдком знаної системи або і з инших причин. Що до першого, то роблячи представлення російському урядови він поставив справу прінціпіяльно стоячи на ґрунтї „прежнихъ малороссійскихъ правъ и привилегій", причім однако з чисто тактичних мотивів — і се власне дуже характеристичне як раз для полїтики сього гетьмана і у всїх инших справах — справу старав ся все представити так, що приверненне давних прав українським купцям чи хочби полекша в інтересї так само і „великороссійскихъ купецкихъ людей"[6]). Очевидна річ, що і не добивши ся прінціпіяльної зміни, себто скасовання дотичних указів Петра І, старав ся Апостол своїми інстанціями

---

[1]) ibid. лл. 221—221; кн. № 79/1806, л. 243.

[2]) ibid. кн 53/1780, л. 213 і др. [3]) ibid. л. 221. [4]) ibid. л. 222.

[5]) ibid. Дѣла прав. сен. до разд. на департ. № 3569, л. 206.

[6]) напр. ibid. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, л. 214.

бодай за усунення надужить над купцями російських пограничних і инших властей, про що вже зрештою було перед тим говорено. Нарешті, що інтересне, слідно у його змагання не то що з'орґанізувати українське купецтво, а радше викликати серед него збірні виступи, на яких витворювали ся збірні постуляти в справі потреб української торговлї, через що посередно купці втягали ся в політичне жите.

Що правда, то вже перед вибором Апостола київський міщанин Кузьма Кричевець подав правительству чолобитню в справі тажкого положення українських купців, але ясно сформулували свої погляди репрезентантами українських купців значно пізнійше. З початком 1728 р. російський резидент при гетьмані Наумов[1]) за ініціятивою гетьмана скликав до Глухова репрезентантів купецтва з найважнійших українських міст (Київа, Чернігова, Ніжина і Полтави) на конференцію „для совѣту купечества малоросийского и оного ісправненія, от якого би Малоросcияне по прежнему мѣли своє прокормленіє“, як схарактеризували самі купці ціль своєї наради. Вироблений на тій нараді проєкт поправи торговлї дуже простий і короткий, бо складаєть ся тільки з двох точок. Перша і найважнійша така: „наколи по давньому буде незаборонений провіз за границю заповідних товарів, що до тепер були під заповідю а власне: юхт, віск, лій, пенька і инші... означені указом — то наколи се станеть ся, то може наступити поправа положення українського купецтва“. Друга точка, котру ми вже по части цитували, крім порушення справи побуту Жидів на Україні є властиво поясненнєм першої. Подавши сї точки гетьманови (9. I, 1728 р.) купці благають в него помочи: „умилосерди ся надъ обидимими малоросийскими торговими людми, да неразорим ся вконецъ“[2]). Згадані отже точки були як би певного рода директивою для гетьмана для його заходів в українських справах в Москві, куди він саме тоді вибирав ся. І дійсно гетьман цілком зсолїдаризував ся з таким поглядом купців з виїмком їх становища в справі заборони приїздити Жидам на Україну. В поданих правитель-

[1]) Хоч в письмі сказано, що купцї були скликані указом Наумова, то не підпадає ніякому сумнївови, що Наумов зробив се за ініціятивою гетьмана, бо Наумов загалом не показував нїякої власної ініціятиви, а сліпо тримав ся даної йому „Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ“ інструкції. А в тій інструкції нема нічого про яку небудь акцію в справі піднесення торговлї на Україні, з виїмком згадки в 20-м пункті, в якім сказано, що їздити до Криму з товарами можна, а заборонено лишень зносити ся з Запорожцями. М. А. М. Ю. Дѣла прав. сеп. по малоросс. эксп. кн. № 79/1806, лл. 7—25. [2]) Х. И. А. Д. М. К. № 1368.

ству 12 марта 1728 р. пунктах, що обіймали майже весь комплекс питань і справ гетьманщини і опісля послужили головною основою для дискусії в справі вироблення „рішительних пунктів“, так сказати, конституції для Гетьманщини, находимо одну точку а власне 15-ту, присвячену виключно українській торговлї. Гетьман з старшиною просять, щоби „українським торговим людям можна було мати промисли (зносини) з заграничними купцями, аби і самі могли їздити до заграничних міст, які стоять в мирі (з російською державою), так само щоби не було заборонено заграничним купцям в торговельних цілях приїздити на Україну“. Порушивши дальше справу позволення жидам приїздити на Україну для торговлї жалує ся гетьман на секатури російських пограничних властей, що беруть по 10 алтин і по 50 коп., а від слуг по гривні за проїзд не тільки від українських купців, які їдуть з товарами за границю, але і від тих Українців, що для свого удержання їздять по сіль і по рибу, „чого раніше ніколи на Україні не бувало, бо козаки від того промислу мають підмогу для відбування служби а посполиті для ведення своїх повинностей. Для того просимо, щоби українським купцям по давньому можна було виїздити за границю з усякими товарами і також ввозити на Україну для відбування звичайних своїх торгів і инших торговельних промислів; так само щоби був дозволений свобідний переїзд через граничні форпости без взятків і новоналожених мит всякого рода українським людям, які переїзджають для промислів для свого удержання, щоби торговля не припинювала ся“ [1]). Як бачимо, гетьман жадаючи свобідного переїзду з усякими товарами тим самим домагає ся скасовання постанови про заповідні товари як і купці, а при тім йде дальше ніж купці, що лишень бачили свої кривди; він звертає увагу на те, що наслїдком нових порядків терплять широкі верстви людности, якої не можна назвати купецькою в строгім значінню, а яка займаючи ся дрібними „купецькими промислами“ тим способом улекшувала собі відбуваннє своїх повинностей, які вкладала на неї держава.

Тільки-ж прихильний настрій в російських урядових сферах до України тепер, себто в часї виладжування „рішительних пунктів“, на стільки остиг, що так як инші українські постуляти так само справу знесення постанов обмежуючих торговлю полагоджено далеко не таким способом, як можна було сподївати ся з обіця-

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780; л. 214.

нок в 1727 р. Що правда, мовчки не поминено 15 точки гетьманеьких пунктів; в 14-ій точці рішительних пунктів сказано таке: „Малороссійскимъ торговымъ людемъ въ пограничные городы въ мирное время съ незаповѣдными товары и изъ заграницъ въ Малую Россію съ товары купцамъ пріѣздъ дозволенъ свободной; ктомужъ нынѣ, по е. и. в-а указу, для разпространенія россійскаго купечества, учреждена особливая коммисія и о томъ впредь опредѣленіе будетъ учинено“ [1]). Як видно то ся постанова властиво нї в чім не зміняла дотеперішного стану річий; на скільки могло тут містити ся що небудь позитивного для українського купецтва на будуче, то хиба лише те, що промовчано, а власне не піднесено обовязку торгувати тільки з российськими портовими містами і везти товари тільки в границях российської держави. Зрештою такий вилім в дотеперішній полїтицї був зроблений указом з 1723 р. наслїдком заходів австрийського правительства. Остаточно деякі надії могла подавати ще обіцянка, що справою розширення торговлї займеть ся окрема комісія (о коммерції), якій того рода справи дійсно поручено, бо як видно з документів, то сам „Верховный Тайный Совѣтъ“ виладжуючи згадані пункти над сею точкою не дискутував [2]). Наразї головна перешкода для української заграничної торговлї, а власне заборона торгувати заповідними товарами з заграницею обовязувала дальше, а тим самим полишив ся і цїлий адміністрацийний апарат, що повинен був пильнувати виконування сеї постанови, а в нім то власне було одно з головних лих.

Не вважаючи на сю невдачу гетьман не понехав добивати ся зміни сих постанов. І так небавом по виданню рішительних пунктів (22 серпня 1728 р.) бо вже 4 вересня тогож року ще в часї побуту в Москві, як читаємо в журналї поїздки гетьмана в Москву, „писана обширная грамота... въ коллегію иностранныхъ дѣлъ о купечествѣ и о плаченю зъ товаровъ индукти по прежному“ [3]). В тій справдї обширній грамоті, зрештою цитованій вже нами кілька разів, описавши докладно всякого рода митарства і здирства, на які наражені українські купцї так від пограничних форпостів як і ріжних митових урядів і міських управ в российських містах, гетьман домагаєть ся передовсїм, аби

[1]) П. С. З. т. VII, № 5324.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, лл. 524—575.

[3]) Судіенко, Матеріалы, I, Журналъ... с. 123.

ніяких инших мит від українських купців ніде не побирано, „понеже по прежнимъ правамъ и привилегіамъ в Малой Россіи такъ с привозныхъ яко и отвозныхъ купеческихъ товаровъ взимаетъ ся одна індукта“, дальше, щоби українські купці могли їздити з пашпортами виданими своєю старшиною, а не були обовязані їх брати у російських властей. Нарешті, очевидно супроти заходів посторонних взяти на відкуп згадану індукту, гетьман просить правительство, щоби згідно з указом з 1723 р. „того індуктного збору для ползи малороссійской нѣкому, кроме малороссійских родимцевъ, на откупъ не отдавати“[1]). До річи про відкуп індукти варто зазначити, що той сам гетьман, який домагав ся реституції військового скарбу, який з огляду на те, що індукта йшла до скарбу, замісь домагати ся побільшення індукти стояв як раз за чимсь противним. Традицийною арендною платою за індукту було 10000 руб., одначе малоросийська колеґія пускаючи відкуп індукти на ліцитацію российським купцям підняла сю суму до 18000 руб. З тої причини арендатори індукти, щоби собі з зиском відбити заплачену арендну суму проти права і звичаю обложили індуктою всї товари, а навіть предмети доконче потрібні для домового ужитку, які загалом продавали ся по українських місточках і по українських ярмарках. Тимчасом індукта була наложена тільки на товори, які вивожено за границю або спроваджувано звідтіля на Україну. Очевидна річ, що індуктарі хапали ся ще й тому таких надужить, бо супроти упадку як раз в тім часї заграничної торговлї, вони на вряд чи моглиб лишень з тої торговлї виручити свої гроші. Додати треба, що тепер арендатори бували звичайно чужі люде, як напр. згадуваний Рагузинский за Скоропадського, або московські купці Шереметцеви в часах малоросийської колеґії. Через те не дивно, що Апостол в цїли охорони не тілько купців, а і загалом населення, що займало ся дрібною торговлею, перед надужитями індуктарських шафарів, домагав ся від правительства знижки індуктного відкупу знова до 10000 руб.[2]) а так само застерігав ся проти віддачі чужинцям індуктної аренди. Ся справа була для місцевого купецтва дуже важна так що воно нераз за посередництвом гетьмана відносило ся до российського уряду з просьбою не допускати чужинців до від-

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3568, л. 88.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 53/1780, л. 213; кн. № 79/1806, л. 243.

купу індукти[1]). Сам же гетьман не вважаючи на невдачі своїх інстанцій, до кінця свого гетьманованя не міг погодити ся з істнуючим станом річий і підносив нераз справу торговлї в своїх донесенях колеґії загряничних справ виступаючи так проти надужить російських пограничних орґанів (як напр. київського віцеґубернатора Штока) як і проти цілої системи, між иншим і в справі становища уряду супроти промислу на Україні (особливо в справі салітроварення)[2]).

Звертаючи ся до заходів Апостола в справі торговлї на самій Україні мусимо з гори сказати, що і тут при захованню головних прінціпів російського уряду, гетьманови трудно було богато що небудь позитивного зробити для українських купців. Се хочби через те, що від часу, коли Росія загніздила ся на добре на Україні, було дуже мало областей, де би гетьман міг чути себе вповні свобідним і самостійним, не зачіпаючи так чи инакше російських сфер і інтересів. Всеж таки, наколи лишень була яка небудь можливість виступити в обороні місцевих справ, особливо коли який небудь указ давав хочби лишень формальну притоку такої можливости, там він в тій хвилї з того користав. І се зараз показало ся на самім початку гетьманованя Апостола. Ми вже нераз згадували, що для українського купецтва зачав витворювати ся дуже небезпечний конкурент в російських купцях і т. зв. ріжночинцях. Сей власне елємент був тим небезпечнїйший, що привілейований, який користаючи з опіки російських властей не хотів піддавати ся відбуванню ріжних „повинностей“ і тим брав верх над українським міщанством. Отже власне один з перших універсалів нового гетьмана мав на цїли усунути сього конкурента місцевого міщанства і купецтва, тим більше, що оперте для сього мав гетьман в виданім „Верховнымъ Тайнымъ Совѣтомъ“ указї про заборону Великорусам купувати на Україні недвижиме майно, а так само в грамоті з 1700 р. даній Київу, в якій заборонено торгувати салдатам, з яких найбільше рекрутували ся такі дрібні крамарі. „Зі згаданих висше офіцирів і салдатів — говорить гетьман в універсалї з 9 листопада 1727 р. — одні самі а у инших їх жінки і комірники, також деякі з зайшлих з великоруських городів міщан... — не відомо чи свобідні чи утїкачі, без відома ратуші

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до разд. на департ., № 3568, лл. 302, 322.

[2]) ibid. лл. 87, 106, 109, 110, 162, 182—185, 214 і др., № 3569, лл. 43, 45, 130 і др.

торгують в крамах ріжними склеповими річами, шинкують, мясо продають... не чинячи міщанам... ніякої помочи в загально народних повинностях. Такою торговлею салдати і инші великоруські торговці розбогатївши у богатьох мешканців... поскуповували доми і жиють свобідно, а їм, мешканцям (місцевим)... діеть ся чимала кривда і страта, через що деякі стративши свої доми порозходили ся в ріжні слобідські місця". Крім того, як стверджує дальше універсал, ті зайди не найліпший елемент з погляду загального безпеченства, бо між ними богато злодіїв і таких, що у себе злодіїв переховують. З огляду на се і на просьбу глухівських міщан, для яких сей універсал видано, гетьман наказує місцевому сотникови з урядом, аби до такої торговлї згаданих офіцирів, салдатів і т. д. ніяким чином не допустили, доми і їх крами відкупили (відповідно до згаданого указу), всїх комірників і безпашпортових вислали до місць їх приналежности і на будуче таких без гетьманського відома в город не приймали. Решта-ж, власники домів і крамів, поки їх не вспіють продати повинни „по пропорціи достатку своего" відбувати загально народні повинности. Вкінці гетьман поручає сей універсал предложити царському резидентови Наумову і просити від него царського указу в сій справі[1]) Такого менш більш змісту всій справі універсал видав гетьман 28. I, 1728 р. до усїх полків[2]). З сеї останньої приписки видно, що навіть в такій з кожного погляду ясній справі, яка крім того опирала ся на попередних указах, гетьман все таки був звязаний а принайменше о стілько, що його універсал евентуально міг бути невиконаний.

Правдоподібно воно тут так і було, бо в грамотї з 4/9 1728 р. до росийського правительства гетьман знова підносить сю так важну для місцевої людности справу. „На Україні — пише він — по місточках всякі ріжночинці, ґарнїзонові салдати.., і инші зайшлі з великоруських городів, а в стародубськім полку відписних слобід роскольники з жінками і дітьми торгують дрібними товарами експортовими і загалом иншими купецькими підприємствами займають ся і таким способом відбивають в українського купецтва промисли і роблять йому шкоду", для того покликуючи ся на грамоту Київу з 1700 р., якою того рода елементам особливо салдатам заборонено зай-

---

[1]) Судіенко, Матеріалы, I, Универсалы... с. 16—17.
[2]) ibid., с. 30—31.

мати ся дрібною торговлею, просить, щоби „заборонено згаданим ріжночинцям і всякого рода великоруським людям на Україні торгувати і користувати ся купецькими підприємствами, щоби дякуючи тому (такій забороні) українське купецтво за щасливого панования в. в-а могло прийти до давного стану“[1]).

Справу сю російське правительство збуло мовчки, через що самі по собі щирі заходи гетьмана не могли мати реальної вартости наслідком непісудности йому того рода чинників, як напр. салдати. З тої самої причини не міг він усунути заграничних грабіжів українських купців — результату російської політики. До грабіжий, на які були купці наражені в Польщі, прийшла тепер такаж поведінка з боку Запорожців, які знова наражені на ріжні репресії і захвати з боку російських властей на Україні, де правительство вело супроти них перфідну політику, хапали ся тих самих способів супроти тих українських купців, що їздили з товарами або по сіль і рибу в Крим[2]). Се знова підривало торговлю з Кримом, якого підданими були в тім часї Запорожці, і такий лихий стан продовжав ся не вважаючи на старання гетьмана і кримського правительства привернути нормальні торговельні зносини між Україною і Кримом[3]). Та й що тут вже було говорити про кримські розбої, коли в нутрі самої російської держави російські воєводи вступали в спілку з правдивими розбійниками в цїли грабовання українських купців[4]).

Далеко більше позитивних наслїдків для купецтва мала гетьманська опіка в тій сфері його діяльности, де він був зовсїм незалежний від посторонніх чинників. Маємо тут на думці дуже інтересну інґеренцію гетьмана в купецькі відносини, яку можнаб назвати певного рода реґуляцією кредиту — річ для українського купця саме в тих часах першорядного значіння.

Такий наглий переворот в торговельних відносинах, як перерва торговельних зносин з заграницею, витворена постановами Петра, відбив ся фатально на купцях зразу захитавши їх кредит, яким вони були звязані в Польщі, на Шлезку і т. д., бо, як ми вже мали нагоду говорити, торговля з сими краями була головно заснована на кредитї. По припиненню зносин з заграницею український купець був змушений заспокоювати зараз же претенсії своїх заграничних кредиторів, що знова заганяло його в кишеню російських купців, з якими від тепер мав мати діло, а між якими, до річи кажучи, були навіть такі спеціялісти від

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. до раздѣл. на департ. № 3568, л. 88. [2]) ibid. № 3569, л. 143. [3]) ibid. л. 192. [4]) ibid. л. 148.

лихви, як напр. московський купець Василь Турченніков, що займав ся скуповуванням старих „облїґів“ [1]). Се в консеквенції потягало за собою невиплатність, хочаб підприємство в ґрунтї річи не було пасивне, але власне наслідком неможливости в браку готового гроша додержати термінів сплати довгу. І власне з кінцем 1710-х і в 1720-х рр. попадають ся чим раз частійше звістки про того рода банкротства, на яких безпосередно можна доказати, що се результати економічної полїтики російського правительства супроти України. І тут то гетьмани вже від Скоропадського почавши старали ся прийти в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм унїверсали, якими відсували речинцї сплати довгів вірителям на пізнїйше, звичайно на 1—3 лїт. Се було можна робити тим більше, що на Українї аж до 1754 р. не обовязував ще векслевий устав, виданий за Петра II, а пожички опирали ся на статутових „облїґах“. Такі унїверсали мали дійсно обовязуючу правну силу. Скоропадський видавав такі унїверсали рідко, нам принаймнї відомий лишень один, який дійсно доказує, що невиплатність між иншим була результатом нових порядків в торговлї з заграницею. Для характеристики сказаного наводимо його так, як він написаний.

І так по титулї і вступній формулцї гетьман подає до відома всїм, кого се обходить, „ижъ пан Козма Якимовичь, знатный обыватель и купецъ киевскій понесши божиім посѣщениемъ прошлых временъ в разных случаехъ многого своего імѣния страту и убытокъ, которого такъ от разбойнического нѣчаенного нападения розграблено и от напрасно в Полще Поляком немалой суммы уплачения, яко и от огненного дому его разорения дозналъ; а особливо в заборѣ на килкадесять тысячь золотых от брата его, покойного Романа Якимовича, по обликгам и без обликговъ учиненномъ, знатне паче всего шкодуючій, же не тилко долговъ его, помершого брата своего Романа, по поручных от себе выданных записяхъ уплатить лечь и своим кредиторамъ зыстыти ся чимъ не имѣетъ; а и вспоможения снискати нѣ откол(ь), поневаж нынѣ купеческимъ торговым людемъ промышляти и товарами по дорогахъ гандлевати время есть трудное, и не до всякихъ мѣстъ, куда хотят, проходити волно, с тихъ мѣръ помянутій Козма Якимовичь просил насъ о универсал, чтобы кредытори его должныхъ грошей выждали ему и без наглого оныхъ доправления такъ з нимъ поступили, якъ великоросійскій куп-

[1]) ibid. № 3568, л. 162.

чин курскій Андрѣй... Скорняков, который ужаливши ся таковому его, Якимовича, несчасному припатку (!), щоколвекъ доводило ся от оного ему, Скорнякову, должной суммы, тую онъ доброволнымъ уговоромъ и постановлением з нимъ, Якимовичемъ, расположилъ в прійдучие лѣта от 1720-го году що року по часты все бес провизіи выплачовати. Мы прето, гетманъ, тому Козми Якимовича прошению не отмовивши а вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ пребываючи обхожденіи не чрез марнотратство якое пришол в своем имѣніи до скудости, лечь божиім допущением чрез выжше выраженъные разніе случаи знатную на оном понеслъ шкоду и утрату, выдаемъ сей нашъ з канцелляріи войсковой универсалъ таковій, абы всякие оного Козмы Якимовича кредиторы сожалѣючи христианскимъ серцем тоей его не толко в грошах но и в худобѣ не меншой подупалости выждали ему долгу два роки и свободное чрез той часъ дали ему-ж помешкание. По выстью зась двухъ роковъ нагле тыхъ должныхъ грошей на нем, Якимовичу, не доходячи а послѣдуючи предобявленной великороссійского курского купчина Андрѣя Скорнякова добросердной учинности таковуюж и от себе кождый (!) с кредиторовъ высвитчили (!) ему яко разоренному благосклонною (!) Богу и всѣмъ людем похвалную доброту, чтобы з ним же, Якимовичем, по прошломъ 1722 году доброволно постановили и расположили оныя должныя гроши на роки по части, якіе бы он, Якимовичъ, моглъ що року при помощи божіей с своего купеческого промислу старателно всякому кредитору по обликгамъ бес провизіи уищати — рейментарско предкладаемъ". Універсал датований з Глухова 20 марта 1719 р.[1]).

З того тяжкого і нездарного з стилїстичного погляду універсалу стає ясно, що було причиною банкротства найсильнійших навіть купецьких фірм, з якими ми вже перед тим стрічали ся; грабіжі за границею наслідком браку належної державної опіки а опісля неможливість вести відповідно торговельні операції в такий тяжкий час, коли не можна їздити куди хочеш. З тої рації для ратовання купця треба було при помочи гетьманської власти відсувати терміни платности довгів.

Щож до сього способу то коли можна його в часах Скоропадського уважати спорадичним а самий універсал сумнївним що до його юридичної обовязкової сили[2]), то сього не можна

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 44/1771 (без пагінації).

[2]) Хоч видаючи його військова канцелярія безперечно мала на думці 1 розд. 27 артикул Статута, з відки як видно на підставі порів-

сказати про такі універсали в часах Апостола. Міркуючи по скількости того рода універсалів можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формулці уживаній Апостолом зі слів жалованної грамоти на гетьманство про „власть устроєвати всякіє воинскіє і гражданскіє порядки“, але крім того опираючи їх на 27 артикулї I розділу обовязуючого на Українї кодексу а власне литовського Статута[1]). І так напр. в 1732 р. гетьман відсуває термін плачення довгів ніжинським купцям Михайлови Горілкевичу і Микитї Матусевичу на один рік — поки не зберуть своїх грошей від своїх довжників[2]). В тім же роцї дає універсал чернїгівському бурмістрови Петрови Лопатї, з тим, щоб його кредитори не турбували через три роки[3]), в 1733 р. універсал чернїгівському райци Йосифови Козляницї, щоби його з огляду на „припадки через пожар і инші нещасливі випадки“ кредитори не чіпали своїми претенсіями через три роки[4]), такий же універсал Михайлови Їолембйовському від кредиторів на один рік[5]) і т. д. Навпаки подибуємо універсали, як напр. глухівському міщанинови і купцеви Василеви Тихоновичеви, в яких гетьман взиває, „дабы єму (Тихоновичеви) такъ духовного яко и мирского званія в разных полках за взятє ими у єго, Тихоновича, товаровъ подлугъ своихъ облѣковъ дебитори безспорно уищались“[6]). Бували також, сказатиб, скомбіновані універсали, в яких одночасно узглядню вано обидва згадані мотиви. Так напр. 1728 р. гетьман видав київському міщанинови Вакуловичови універсал, „дабы люди тіи, якимъ онъ виноватъ, виждали єму долгъ, нѣмъ онъ въ раззореніи будучій хоч мало заможется и долги свои на людехъ позискуетъ, и для того в томъ-же унѣверсалѣ доложено, чтобъ єго, Вакуловича, должники по облѣgaхъ и другихъ доказателствахъ єму платились безъ отреченіа“[7]). Зате вступаєть ся перед российським урядом за сорочинського міщанина Леонтовича, якого за довги арештовано в Путивлї на жаданнє тамошнього купця Карпова; гетьман домагаєть ся, щоби путивльський купець, наколи має які претенсії бив челом на Леонтовича в сорочинськім сотеннім урядї[8]).

нання дотичного уступу Статута, попали в універсал не тільки мотиви, але навіть поодинокі фрази.

[1]) Х. И. А. Д. М. К. № 2262, Діаріушъ... л. 220. [2]) ibid. л. 217. [3]) ibid. л. 220. [4]) ibid. № 591 Журналъ... л. 6. [5]) ibid. л. 140. [6]) ibid. л. 68. [7]) Судієнко, Матеріалы, I, Журналъ... с. 28—29. [8]) Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ... 185.

Передовсім патронував Апостол тим купцям, „которіи — по словам одного універсалу — свои гендлѣ до Шліонска и до Ґданска отправуютъ и по ярмаркахъ съ товарами єздятъ“. З тої рації київським купцям потверджує універсалом 1729 р., щоби екзактори брали від воза індукти і евекти тільки по 15 зол. а від чумаків, що торгують дрібними товарами лише по золотому від 100 зол.[1]) В сім випадку гетьман тим щирійше обороняв купців від індуктарів, бо як відомо, на основі 13 точки рішительних пунктів під претекстом, що індукта збирає ся не тільки від українських але і від великоруських купців, правительство постановило брати її до російського державного скарбу.

Не меншу увагу звернув Апостол і на охорону купців від надужить місцевої адміністрації. Такі надужитя проявили ся як раз в полках, на чолї котрих стояли Великороси, як напр. в стародубськім полку. І так дізнавши ся, що в стародубськім полку місцева адміністрація побирає від купців, що їдуть з товарами в Ригу, ріжні оплати (крім індукти), на полковника і старшину гетьман видає в січни 1728 р. строгий універсал з забороною „отягощати купечество малороссійское“.[2]) В маю того-ж року видає другий такий же універсал до старшини того полку, де грозить арештованнєм тому, хто буде згадані несправедливі оплати побирати.[3]) В 1732 р. гетьман розіслав до всіх полків указ, в якому наказував, щоби уряди не робили ніяких перешкод купцям в їх зносинах з Кримом так само, як і кримським купцям, що приїздять на Україну.[4])

Та одначе всі висше наведені заходи в справі торговлї мали чисто домашний характер і були лише паліятивами, які справи в головнім не зміняли на ліпше. Бажань і заходів так гетьмана як і купців в справі привернення свобідної торговлї з заграницею, правительство поки що не увзгляднило і тільки обіцянкою розглянення цілої справи в комісії о комерції заставляло так гетьмана як і інтересовані чинники терпеливо очікували знова слушного часу. Та трудно було довго ждати на порішеннє такої важної і живої справи, що мала першорядне значіннє для економічного положення цілого краю; не міг спо-

[1]) Судієнко, Матеріалы, І, Универсалы, с. 67.
[2]) Х. И. А. Д. М. К. № 6816.
[3]) Судієнко, Матеріалы, І, Журналъ, с. 58—59.
[4]) Х. И. А. Д. М. К. № 2622, Діаріушъ, л. 195.

кійно вижидати і сам гетьман так само як розбуджена вже в 1727 р. і на тій точці скристалізована опінія ширших кругів. А таких власне проявів збірної думки на Україні найбільше не любило і найбільше лякало ся російське правительство. Через те не диво, що в другій пол. 1729 р. колеґія заграничних справ чимало занепокоїла ся, дізнавши ся, що в ріжних полках на Україні курсують якісь „пункти“ в справі української торговлї, публїковані від імени комісії о комерції.

Діставши копію тих „пунктів“ канцлер Ґоловкін написав строгий виговор тодїшному резидентови при гетьмані кн. Шаховскому за допущенне появи тих пунктів, при чім, як видно, канцлерови ходило не так про сам зміст пунктів чи проєкту, але власне про те, що „без указу е. і. в... такие пункты в народ публикованы. І сего найпаче вам (Шаховскому) смотрить і дѣлать не допущать“.[1]) Сей скинув цілу вину на гетьмана[2]) Такого самого менш більш змісту лист, хоч в лагіднїйшім тонї, післав канцлер і гетьманови, де крім того пригадано, що „самому вамъ объявлено і в решителных пунктах написано і тѣм, которые здѣсь із Малоросиян ваших за тѣм дѣлом в комисиі ходятъ також де сказано, что о том малоросійском купечествѣ в комисиі о комерціи еще імѣется разсмотреніе і разсуждение, і выдан будет указ впредь“.[3])

Відповідь Апостола Ґоловкіну на сей лист дуже характеристична для ілюстрації поступовання гетьмана при виладжуванню ріжних проєктів і меморіялів для правительства „о малороссійскихъ нуждахъ“ а так само і тактики, якої він супроти російського уряду держав ся. „Ті пункти — пише він між иншим — попали до мене тут в Глухові, тільки від кого саме, напевно через богато клопотів пригадати собі не можу, і сї пункти лишили ся у мене зразу без уваги. Потім прочитавши їх я приватно розмірковував, що наколи би так стало ся (себто наколи-б сї пункти дістали обовязуючу силу), то чи не було-б від сього шкоди в індуктнім приході і в доходах військового скарбу, побираних від купців, а також чи не було-б від сього перешкод в торговлї великоруським і українським купцям, бо — як підкреслює гетьман — на всїх ярмарках на Україні торгують і великоруські купці“. По такій приватній

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 557—558.

[2]) ibid. лл. 560—561. [3]) ibid. л. 559.

діскусії „наказав я був написати приватно до деяких полковників залучивши ті пункти не для публікації їх в народі, тільки щоби полковники прикликавши до себе деяких з купців і подавши їм се приватно до відома запитали їх, чи було-б се корисно для загалу всіх великоруських і українських купців, наколи-б після сих пунктів наступило порішеннє. І коли-б купці побачили в тім користь тільки для одних а для решти перешкоди, то повинни були полковникам сказати свою думку, а полковники менї мали про се написати. Я-ж мав намір відповідно до того писати в сїй справі до колеґії заграничних справ в доповненнє до попередних моїх представлень про торговлю, а пункти разом з висказаними думками про них наказав я нерозголошуючи поміж народом прислати менї назад". Дальше гетьман старає ся доказати, що вони дійсно не могли бути розголошені, бо, мовляв, навіть купці розїхавшись по ярмарках не знали про се, одначе все таки чуючи слабкість свого доказу, бо-ж прецінь правительство звідкись ті пункти дістало, просить канцлера сеї цілої справи „не ставити... в тонкое разсужденіе", себто не бачити в тім якоїсь небезпечної акції гетьмана.[1])

Що-ж се за такі пункти були, яких поява викликала таку неприємну кореспонденцію між канцлером і гетьманом, а до змісту яких сей останнїй поставив ся виразно неприхильно? Наколи приглянути ся їм близше то стане очевидним, що гетьман вважаючи їх шкідливими так для військового скарбу як і для загалу купців, мав повну рацію. З гори треба означити, що автор чи автори того проекту мали передовсім на увазї інтереси київських купців, жертвуючи при тім інтересами всіх инших купців цілої України.

Самий проект складає ся з 8 точок з таким змістом. 1. Всім так російським як і українським купцям, що торгують великоруськими, українськими, китайськими, перськими і „індийськими" товарами, вільно через Україну в чужі держави провозити за оплатою належного мита свої товари з виключеннєм поташу, смольчуги, пеньки, льну і салїтри, якими до дальшого указу треба торгувати в російських портах. Так само мають право приїзджати з своїми товарами всякого рода заграничні купці, але тільки в указані міста і теж за оплатою належного мита. 2. Переїздним пунктом для купців так з Великоросії

---

[1]) ibid. л. 562 — 563.

і з України за границю як і заграничним купцям на Україну єсть виключно Київ, де має бути головний торг і склад, і для того Київ що до прав має займати однакове місце з портовими містами. Переїзд через всякі инші міста, дороги і перевози так з України за границю і як з поворотом рішучо зборонений і сього повинни строго стерегти застави. 3. „Для лучшого розмноженія торгу в Кіеве“ привернути два ярмарки; оден від 6 січня а другий від 14 вересня почавши, з яких кождий повинен продовжати ся по три тижні. По сю сторону Дніпра повинен бути тільки в Чернігові установлений один двотижневий ярмарок від 8 липня почавши. Обидва ярмарки стоять під наглядом київської митової комори. В часї ярмарку так заграничні як і місцеві купці можуть продавати товари, як хто хоче, і великими гуртами (оптом) і в роздріб. Поза ярмарками чужим купцям не вільно продавати своїх товарів „половинками, аршинами, ліктями і фунтами“, а вільно се тільки місцевим купцям в Київі через цілий рік. До Чернїгова-ж поза ярмарками не можна приїзджати заграничним купцям, так само тут не може бути складу. 4. Заграничним купцям до инших крім Київа українських міст приїзд зборонений так для продажі своїх як і для закуповування тутешнїх товарів. Тільки з кримської сторони можна дозволити купцям приїзджати лишень до пограничних міст і то тільки з кіньми, рогатою худобою і з вовною, одначе ті купці за гроші виручені за свої товари мають накупити тутешнїх, не заборонених для вивозу товарів по заплаченню по давному звичаю індукти. 5. В Київі і в Чернїгові в часї ярмарків від товарів вивожених за границю і спроваджуваних звідтіля платить ся мито після российської тарифи, бо тим способом згідно з постановами 1 і 2 точки сього проєкту Київ рівняєть ся российським портовим містам. При тім одначе великоруським купцям від товарів вивожених за границю потручуєть ся індукта, бо вони вже заплатили внутрішне мито в дотичних российських містах. За те не потручуєть ся індукта від експорту українським купцям, бо індукта в данім випадку є для них внутрішним митом. Так само крім мита після тарифи платять індукту заграничні купці знова згідно з постановами тарифи в российських портових містах. За те, наколи-б вони через Україну їздили з товарами до Великоросії, то в Сївську не платять вже ніякого иншого мита. 6. Ся точка відносить ся до одного з найбільш болючих питань для місцевого купецтва. Нею мало бути заборонено „в Киеве и во всей Малой Россіи Великоросия-

номъ воинскихъ чиновъ людемъ и разночинцамъ... а наче гулящимъ людемъ отнюдь... торговать". 7. Так зване „поголовне мито", бране дотепер в часї переїзду за границю, устає. 8. Отся точка відносить ся не так вже до торговлї як до промислу. В нїй автор чи автори „пунктів" жадають нї більше нї менше тільки заборони на Українї фабрикації червоної юхтової шкіри і то під загрозою конфіскації всього маєтку, „понеже — мотивує свій погляд автор — оная дѣлается в Великой Росіи, гдѣ уже совершенная доброта того товара изстари привозится и за главной товаръ почитаетъ ся, и обои, какъ малороссійския купци продажею недѣланних кожъ такъ великоросийския, теми юстяними заводами ползуются, а Малоросіяне не имѣя искуства в дѣле такого товара могутъ на оній нанести в чужихъ краяхъ охулку".[1])

І так, як ми вже зазначили, з того цїлого проєкту, в котрім заледво 6 точка порушує справу важну для купців усеї гетьманщини, стає ясним, що він повстав в київських купецьких кругах, мабуть не без впливу тутешньої кольонії російських купців. Київ принаймнї в тих часах, загально беручи становив другорядну в торговельнім значінню величину[2]) і зовсїм не був продуктивним городом в значінню промислово-торговельнім, як напр. Ніжин, Стародуб, Полтава, Кременчук і инші міста Гетьманщини. Лише завдяки свому пограничному положенню мав він торговельне значіннє живучи, так сказати, тільки з посередництва. Його політичне положеннє, а власне фаворизованнє його по части російським урядом, як сильної стійки російської державности на півднї і лишень так сказати половинна його залежність від управи гетьманщини ослаблювали його природнї звязки з Україною. Спеціяльно-ж наслїдком обговорюваної нами економічної полїтики російського правительства ставав він паразитом решти України. Київ, як пограничний город, живучий з посередництва, зачав спокушувати ся ролею російських портових міст, тих примусових для купців торговельних пунктів. Через те за цїну монополїзації торговлї на Українї а тим самим її економічного поневолення, київське купецтво готово було зрезиґнувати з своїх прінціпіяльних постулятів, як свобідна торговля і цлова автономія. Через те розглянений проєкт цїкавий не тільки як прояв присоблення за всяку цїну до обставин, але передовсїм як симптом деморалїзації і розбитя на Українї завдяки російській полїтицї в данім разї економічній, що в Київі

[1]) ibid. лл. 554—556. [2]) А. Кизеветтеръ, Дѣлопроизводство русскихъ внутреннихъ таможенъ... Сборникъ... Ключевскому, с. 81.

виявило ся в бажанню правно закріпити за собою примусово витворений стан річий. І на Україні сю паразитну ролю київського купецтва дуже добре вже в тім часі розуміли. І так напр. в 1728 р. лубенська старшина з цілим полком вдаючись до гетьмана з прошеннем, щоби виробив Жидам, як заграничним купцям, дозвіл на приїзд на ярмарки на Україну, мотивує се власне визиском київських купців. По думці старшини від заборони пропускати Жидів з товарами на Україну „кіевскимъ купеческимъ людемъ однимъ прибель а протчіимъ малороссійскимъ, не толко купеческимъ, но и всѣмъ обще обывателемъ, не малая убель причинила ся“, наслідком високої ціни за привозні товари а низької за тутешні продукти, як пояснюють Лубенці.[1] Ясно проте, що ні гетьман, ні ніхто инший на Україні не міг поставити ся прихильно до сього проекту і за переведеннє його в житє обставати.

VII.

Що йно обговорений проект, хоч він і не був введений в житє, викликав собою деякі шкідливі консеквенції вже хочби тим, що як голос всеж таки українського купецтва ослаблював в значній мірі автономічну політику гетьмана і домагання загалу купецтва в напрямі переміни дотеперішної правительственної торговельної політики. Як потім показало ся, проект сей не зважаючи на спосіб, яким він повстав, звернув на себе прихильну увагу російського уряду, котрий не занедбав з нього в своїм часі скористати. Одиноким позитивним наслідком того проекту на разї було хиба лише те, що він своєю появою як вираз збірної думки пригадав правительству, як видно з листа Головкіна до гетьмана, про потребу такої чи иншої розвязки питання про торговлю, що було доручено комісії о комерції указом „Верховнаго Тайнаго Совѣта“ ще 30 мая 1727 р. Та і тепер порішеннє сеї справи не наступило так скоро, бо аж в 1732 р. комісія о комерції прийшла перед сенат з обширним рефератом, в якім доволі основно старала ся розглянути се питаннє і подала від себе проект його полагодження.

Нічого дивного, що комісія потрібувала так богато часу для вироблення сього проекту. Завданнєм її було всї дотепе-

[1]) Лохвицкій историческій сборникъ. Изданіе лохвицкаго уѣзднаго земства, Кіевъ, 1906, ст. 298—299, нотка 2.

рішні постанови, видані в ріжних часах, дальше витворений ними фактичний стан, рахуючись при тім з автономічним положеннєм України і українськими давними і новими домаганнями, ввести в якусь гармонічну цілість і виробити з того всього якусь одноцільну систему. І тут то на усїх точках комісія натрафила на ріжнородні трудности і суперечности так між ріжними постановами російського уряду між собою і між сими останнїми а дійсним станом річий на Україні. Для вияснення сього всього треба було не тільки часу, але і ріжних матеріялів, які треба було збирати на Україні так само як думки, заяви і т. д. ріжних російських інституцій, що забирали голос в сїй справі, як напр. сенат, камер-колеґія, комерц-колеґія, мануфактур-колеґія, російські купцї і т. д. Мало того; лишила ся ще з початку 1720-х рр. не зовсїм полагоджена справа заходів австрийського правительства, до чого прилучила ся справа австрийсько-польського трактату з 1727 р. в справі української торговлї, що теж, як признала комісія, не лишило ся без впливу на українську торговлю з заграницею.

І так вже самі укази Петра В. починаючи з 1714 р. видані в ріжних часах без огляду на згоду одних з другими особливо в справі того, з якими коли портами вести торговлю з України, вносили чимало непорозумінь і плутанини, яку побільшувало ще поступованнє ріжних пограничних властей, наслїдком чого автоматично нераз узаконювали ся деякі звичаї, от хочби взяти справу побирання т. зв. поголовного мита від купцїв на українській границї. Сумніви насував теж указ Петра з 1723 р. в точцї про пропорцію вивожених за границю товарів. Як ми вже бачили, з тим не годила ся комерц-колеґія і головний маґістрат, до якої думки потім пристав і сенат, який в тім дусї подав донесеннє в 1726 р. Тимчасом не зважаючи на трудність виконання такої постанови, якої мабуть і дійсно не виконувано, указ сей все таки формально обовязував. Так само панувала ріжниця поглядів між сенатом а деякими колеґіями, як напр. мануфактур-колеґією що до того, на якій границї побирати мито чи на великоруській чи державній, себто українській від сторони Польщі, з чим знова тїсно вязало ся питаннє, від **кого** побирати загальне пограничне мито, себто, чи тільки від великоруських купцїв, чи також і від українських не зважаючи на індукту.

Для того комісія о комерції приступила передовсїм до критики деяких постанов і поглядів, особливо тих, про які між самими рі-

шаючими чинниками не було згоди. І так що до згаданої пропорції, себто дозволу на вивіз за границю тільки 13-ої части всього експорту, то комісія згодила ся з сенатом на потребу скасовання сеї постанови. Инакше було з питанием, на якій границї і від кого побирати мито. Сенат своїм приговором в 1725 р. і донесеннєм 1726 р. поставив справу так, що пограничне мито від спроваджуваних з заграниції товарів повинно бути побиране в Брянську, Сївську і инших великоруських пограничних містах, а від вивожених з Росії за границю товарів місцем побирання мита мав бути Київ на державній, в сїм випадку на українській границї. Комісія вважала такий порядок шкідливим і неможливим до удержаня раз з огляду на страту в поборі мит, бо значна скількість товарів з заграниції входила би в Росію через посередництво України без оплати, а також з огляду на легкість контрабанди, яку трудно було-б припинити наслідком довготи границї між Україною і Великоросією, бо відповідного обставлення її форпостами не могли-б покрити побирані на тій границї мита.

З такого поставлення справи само собою, як бачимо, виходило-б так, що українські купцї платили российське мито від товарів вивожених за границю, а від привожених лишень українське, себто індукту. Проти сього привілею, як особливо шкідливого для российських купцїв, виступила комісія дуже сильно. Наколи не буде постановлено — арґументувала комісія — щоби брати мито від привозних товарів на державній границї після тарифи і Україна лишить ся при однїй тільки індуктї, як воно єсть тепер, то в цїлій портовій торговлї настане явне замішаннє. Се через те, що хто веде торговлю через портові городи і наслїдком сього платить раз мито на підставі тарифи, другий раз внутрішне мито, то той не може вести конкуренції з таким українським купцем, який платить від свого товару одну невелику індукту. А хоча-б навіть український купець повіз свої товари на продаж до Великоросії, то заплатить тільки внутрішне мито на великоруській границї а від ввозу все таки нїде мита не буде платити, підкреслює комісія забуваючи, що платить ще такий купець індукту, хоч вона і менша від тарифового мита. Таким чином, по думцї комісії, український купець завсїди є в можности продавати свої товари дешевше нїж такий, що спроваджує свої товари з портів, бо сей хотячи крім зиску відбити ще заплачене мито, мусить накладати висшу цїну на свої товари. Мало того; российський купець кі-

нецъ кінцем не знайде загалом покупців на свої товари, бо наслідком ввозу заграничних товарів через Україну, а через те і дешевших від портових, в першій лінії будуть заспокоєні потреби всіх українських міст. На се вже жалували ся в Москві деякі російські купці, що коли давнійше (очевидно перед 1727 р.) українські купці приїзджали до Москви для закупна портових товарів, то тепер не тільки спроваджують самі такі товари просто з заграниці, але навіть розвозять їх потім на продаж по велико-руських містах. Наслїдком чого для решти купців буде явна страта а у внутрішнім миті недобір.

Отже як з того всього виходить, то російським купцям а з ними і комісії о комерції розходило ся передовсім про те, щоби завоювати зовсім торговельний ринок на Україні, в чім їм перешкаджали місцеві купці. Комісія признавала ся, що пробувала вже в 1731 р. охоронити бодай Великоросію від впроваджування туди заграничних товарів з України і для того подбала, щоби вздовж українсько-великоруської границі поуставляти митні комори і форпости, але як вже перед тим згадано, сей спосіб наслідком великої простороні не вдав ся.

Позитивні пропозиції комісії полагодження тих питань були тільки льоїічними висновками наведених критичних міркувань. І так комісія згідно з думкою сената і инших інституцій, що в сїй справі забирали голос, пропонує дозволити вивіз всяких товарів заграницю з Великоросії і з України без пропорції. Одначе з того дозволу виключені повинні бути поташ і смольчуга, як товари казьонні, пенька і лен, які знова становлять головну підставу портової торговлї, дальше салітра потрібна для артилєрії і лосеві шкіри потрібні для кавалєрії, нарешті золото, срібло і всяка монета потрібна самій державі. Так само можна, по думці комісії, дозволити привіз всяких товарів з заграниці. Одначе так на вивожені як і привожені товари наложити мито, яке платить ся в портах, товари-ж, що становлять головну рубрику в торговельнім обороті в портах, як також ті заграничні товари, для виробу яких в Росії істнують фабрики, комісія пропонує обложити висшим митом після спеціяльно виробленої для сього тарифи, яка має обовязувати на українських границях так від сторони Польщі як і Криму.

В супереч думці сената порішила комісія, що для ввозу і вивозу повинна бути одна і то державна границя, себто на південнім заході українська, де і повинно бути побиране мито. Головним місцем для переїзду через границю, де повинна бути

головна митна комора, пропонує комісія установити Київ а крім нього кілька побічних; висше Київа напр. Сорокошиці, Мглин і т. д. а низше для Криму Переволочну а між нею і Київом ще один переїзд, і всї ті місця, евентуально замість них инші, повинні стояти під управою київської комори і увійти в новий тарифовий устав. Всї-ж инші дороги, переїзди належить позакладати, позакопувати і т. д. і при помочи форпостів пильнувати, щоб туди нїхто не їздив. Крім того в пашпортї всякого, хто вибираєть ся за границю, повинно бути зазначено, через який пограничний пункт він повинен їхати і назад вертати, щоб тим способом не допустити до прокладання нових доріг.

Ну, а якже такі постанови погодити з автономією України, яку — комісія знала се добре — підносили в справах торговлї гетьман з старшиною? Комісія, на чолї котрої стояв Остерман звернула увагу і на сю обставину, що зробило правительство перший раз в сфері економічної полїтики і зробило се дуже характеристичним способом.

Хоч Українцї — міркувала комісія — нїщо инше, як цїлковиті піддані імператорського величества, одначе все таки мають свої окремі права і привілеї, надані і стверджені предками теперішньої цариці. Через те вводячи на Україні таку новизну, як висше згадані постанови, комісія мала сумніви, чи наколи одначасно з запровадженим новим митом „какихъ внутреннихъ облегченій и удовольства Малороссійцамъ учинено не будетъ", не наступлять з їх боку а найбільше від гетьмана і старшини які трудности в сїй справі. Проте для заспокоєння Українців комісія пропонувала такий спосіб: знести індукту, котра на Україні має значіннє тарифового мита, а доходу державній касї дає мало, бо всього 20.000 руб. а перед тим і того менше. Те саме треба зробити з так званим поголовним митом, яке і так неправно тут запроваджено, бо тільки простою дописною одного дяка на однім указї виданім в приватній справі. Скасованнє тих оплат повинно вступити в силу 1 січня 1733 р., від коли можна зачати побираннє тарифового мита. Про се треба заздалегідь сповістити гетьмана і українську суспільність, представивши їм знесеннє індукти а особливо поголовного мита, як велику милість цариці для тамошнього народа, а арендаторів індукти запевнити, що їх за аренду дальших років, які їм ще належать, правительство справедливо винагородить. Таким способом можна уникнути тих трудностий, що могли-б наступити без такого

попередного указу. Комісія сподівала ся, що загал на Україні буде вдоволений такою реформою, бо велике мито будуть платити тілько ті, що для більшого зиску хотіли-б торгувати з заграницею, а місцеві дрібні купці і поспільство не тілько не будуть сього відчувати, але в додатку позбудуть ся поголовного мита, що давало ся їм перед тим в знаки.

Очевидно наколи-б комісія була щиро думала, що запровадженнєм мита а знесеннєм індукти дійсно облегчить дрібного купця і „простий народ", то можна-б їй закинути наївність, бо прецінь утрудненнєм тої катеґорії людям виїзду за границю, вона позбавляла з одного боку заробітку широкі круги суспільства, а з другого віддавала їх на поталу невеликому гуртови богатих купців, що собі потім повисшеною ціною товарів з зиском могли відбити заплачене мито на границї. Та тут дійсно розходило ся лише проте, щоби витворити на зверх ілюзію якоїсь „милости", а в самій річи добачувала комісія тут цілий ряд користей для російських інтересів, так для держави, як і для купців. І так насамперед комісія не сумнївала ся, що таке поставленнє справи побільшить доходи з мита, бо Україна прецінь складаєть ся з 10 великих полків, в яких є богато міст і ярмарків, а крім того туди ведуть славні торговельні шляхи для перевозу заграничних товарів. Дальше через установленнє державної, себто в сїм випадку української границї для побирання мита, легко буде припинити провіз заповідних товарів чи там контрабанди при помочи військових застав, які і так стояли тут для ловлення утїкачів за границю. Потім простий народ буде без сумнїву вдоволений такою ласкою цариці, що знесла індукту і поголовне мито. Також побори за привіз і вивіз товарів таким чином для всеї імперії зрівняють ся. Нарешті через те українські купці, що зачали вивозити і привозити свої товари через Польщу, будуть більш приневолені вести торговлю з московськими купцями.

Правда, в плаченню мит лишала ся ще одна ріжниця між російськими і українськими купцями і то на користь сих останнїх. Се відносило ся до внутрішнього мита. Російські купцї від експортових товарів платили мито насамперед мійське, потім повітове, а нарешті при порті а так само і від привожених товарів платили мито в порті, а потім внутрішне підчас продажі, тимчасом як українські купці після сього проєкту від обох катеґорій товарів повинні платити тільки одно пограничне мито. Одначе комісія вважала можливим лишити сей привілей,

щоби зразу не впроваджувати на Україну богато нових тягарів, до котрих тутешня людність не привикла і тим способом не нарушати урядової системи, поволї приучувати український народ до великоруських порядків. При тім комісія звернула увагу, що провадженнє товарів сухопутньою дорогою, що як раз мало місце в українській торговлї з заходом, є значно труднїйше від привозу через порт, а крім того і се, що українські купцї платили в Польщі транзітне мито. Наколи-б одначе вони хотїли свої товари привозити до Великоросії, то розумієть ся, що тодї мусїли-б на великоруській границї платити внутрішне мито.

Дві останні точки сього проєкту трактують про формальні справи. В одній комісія пропонує сенатови на випадок принятя її проєкту поробити потрібні приготовання для заведення в Київі головної митної комори і побудовання відповідних маґазинів, при тім робить характеристичну пропозицію, щоб до служби при київській коморі брати по змозї і Українців, щоб вони не допускали своїх земляків до контрабанди і могли „с народомъ малороссійскимъ ласковѣе обойтись“; очевидно се останнє було потрібне з огляду на знане грубе обходженнє російських властей з місцевою людністю. Нарештї в останній точцї комісія заповіла виданнє нового тарифового уставу, де мали бути увзгляднені згадані висше постанови, яких очевидно в дотеперішнім не було і не могло бути, бо він передовсїм мав на оцї портову торговлю.[1])

Комісія, в склад якої входив ґраф Остерман, князь Олексїй Черкаский і 3 менше важних урядників виготовила крім сього і проєкт відповідної грамоти до гетьмана, в якій в формі великої милости для України, мало бути оповіщено про новий закон і про знесеннє індукти, що представлено як наслїдок заходів і просьб гетьмана використавши його скарги на надужитя індуктарів.[2]) Сей закон, як обіцювана грамота, мав увійти в житє від 1 січня 1733 р.[3])

Таким чином Остерман і товариші запроєктували в автономії України таку радикальну переміну, яка була зроблена

---

[1]) М. А. М. Ю. Дѣла Правит. Сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, лл. 646—657.

[2]) В 1729 р. не зважаючи на відомі застереження гетьмана і купців віддано індукту в аренду чужому чоловікови, ґрафови Гаврилови Владиславичу, сестрінцеви одного з попереднїх арендаторів індукти Сави Раґузинского.

[3]) ibid. лл. 658—660.

щойно через 21 літ пізнійше, а поки що сей проєкт, як передчасний, так і полишив ся лишень на папери, як дороговказ, в якім напрямі мала йти дальше російська політика на Україні.

Та все таки цікаво, які були безпосередні причини, що вказуючи на сю передчасність не допустили до введення в житє сього проєкту. Передовсім тут напевно завинила сама форма проєкту, як загального закона, що виразно заводячи нову тарифу для української торговлї касував одночасно давну традицийну індукту, тимчасом коли попередні укази, хоч мали в дійсности такі самі заміри і таку саму тенденцію, були видавані в поодиноких тільки справах, так собі між иншим, і не ставили справи ребром. Через те, коли сенат дістав сей проєкт, то післав його передовсім на розгляд колєґії заграничних справ з запитанием, „не будет-ли от того данным малоросіискому народу привилегіям что противно“.[1]) I тут то згадана колєґія несподївано на поставлене питаннє відповіла: так. Взявши вихідною точкою своїх міркований в російській політицї рідко уживану 27 главу „Генеральнаго Регламента“[2]) Петра Вел. і виписавши дотичні точки гетьманських статей про права і вольности, від Хмельницького почавши а на Апостолї скінчивши, так само і привілеї дані поодиноким українським містам в справі торговлї а нарештї і постанови торговельних трактатів з сусїдними державами, напр. з Польщею 1686 р., з Турцією 1720 р. і т. д. — колєґія заграничних справ заявила, „что по тѣм данным привилиям, какъ тѣ выписанные пункта сами собою показуют, от такова вновь определяемого в Малой Росиі торгового уставу іли пошлинного збору, без отнятия у малоросиіского народу в том волностей і древних обыкновениі і поведениі, быть не может“. А наколи до того, говорить дальше колєґія, піддані сусїдних держав не схотять піддати ся новій тарифі і перестануть їздити на Україну, то український народ готов богато потерпіти, бо вся їх торговля готова через те припинити ся.[3]) Цікаво, що сеї

[1]) ibid. л. 645.

[2]) „А понеже кромѣ россійскихъ государствъ разныя другія знатныя провинціи и области россійскому скипетру подчинены и подъ е. ц. в. достохвальнымъ владѣніемъ обрѣтаются, которыя особливые привиліи имѣютъ, того ради долженствуетъ каждый коллегіумъ о томъ освѣдомиться, изъ привилегіи ихъ взять списки, и каждый народъ по ихъ подтвержденнымъ отъ е. в. праванъ и привилеямъ управлять“.

[3]) М. А. М. Ю. Дѣла прав. сен. по малоросс. эксп. кн. № 66/1793, л. 732—733.

заяви не підписав Остерман, а лишень Іоловкін, Мініх, Степанов і Курбатов.

Безперечно, що на таке рішенне крім згаданих мотивів вплинув також і страх перед можливими „трудностями“ з боку гетьмана, що певне не був би дав себе підійти такою ласкавою формою публікації нового закона, з дійсного значіння котрого він напевне був би здав собі справу. Прецінь в 1754 р. так слабо звязаний з Україною гетьман, як Розумовський, цілою силою боров ся проти знесення індукти, а тим самим і фінансової автономії України, що російський історик зовсім слушно уважає гідним ювилеєм, себто остаточною лїквідацією переяславської умови.[1] Та тепер справа була ще передчасною. Коли сказати правду, то таке формальне голосне нарушенне „привілеїв“ і не доконче було потрібне, бо завдяки попереднім поодиноким указам, яких прецінь не знесено, фактичний стан річий був такий, що ті привілеї в сфері торговельної і митової незалежности і так мусїли самі собою занидїти, переставши мати реальне значінне.

VIII.

Розглянений нами час відносин російського уряду до гетьманської України обіймає майже чверть століття[2]) і по характеру тих відносин становить повну цїлість, а що до їх інтензивности дїлить ся на два періоди: часи Петра І, коли правительство більш активно проявляло свою дїяльність, звернену в напрямі підірвання української автономії, і часи його найблизших наслїдників, коли російський уряд поводив ся більше здержливо. Одначе, як ми сказали, загальний напрям російської полїтики в обидвох періодах був однаковий. В сфері економічно-господарського житя гетьманщини зайшли з вини того-ж уряду в тім часї ще й инші факти, що мали фатальний вплив на місцеві відносини. І так взяти-б хоч таке раптовне, просто катастрофальне переміщенне цїлого ряду земельних маєтків, що наступило по мазепинській справі наслїдком конфіскат тих маєтків у одних і надачі їх другим власникам. Поминаючи вже сю обставину, що нові влас-

[1]) Соловьевъ, Исторія Россіи, V, с. 787.

[2]) Що правда є звістки (Бантышъ-Каменскій, Исторія Малоросс. вид. 3, 1903 р., с. 592), що вже 1703 видано указ з забороною українським купцям вивозити пеньку і т. д. за границю, одначе сей указ, мабуть не ввійшов в житє, бо на його ніде ніхто, анї російський уряд анї українські купцї і гетьмани не покликують ся і загалом нічого про його не знають.

ники тих маєтків були по більшій части чужі Україні, то коли взяти на увагу, що кожда з таких маєтностей мала якісь зобовязання супроти других, а инші знова супроти неї, то можна собі уявити, яке замішаннє наступило наслідком такої переміни. Не меншого значіння фактом було заведеннє цілого ряду нових податків, особливо в часах малоросийської колеґії.

І так загалом беручи росийська економічна політика на Україні в заложенню неґативна, по наслідкам мала характер чисто деструкцийний супроти істнуючого ладу на Україні. Накладаючи на місцеву людність ріжні тягарі під ріжними формами на річ росийської держави росийський уряд в заміну за се не давав ніякого позитивного еквіваленту. Навіть деякі розпорядження по своїй формі позитивні, напр. укази в справі розведення ліпшої пеньки на Україні[1]), ліпших сортів тютюну, в справі піднесення хову овець, не могли мати ніяких позитивних результатів. Се тому, що крім самих указів уряд не починив ніяких инших реальних заходів для введення тих бажань в житє, а по друге тому, що иншими знова указами був, як знаємо, утруднений збут згаданих продуктів. До того-ж правительство і тут мало на увазі передовсім свої інтереси, бо само виступало нераз як покупець деяких з тих продуктів, як напр. пеньки, одначе, як ми бачили, з українськими доставцями не дуже солідно розплачувало ся. Кінець кінцем виходило так, що навіть „добрі наміри“ правительства, звичайно примусового характеру, в результаті для місцевої людности являли ся родом „повинностей“ а низшим орґанам росийської власти служили ще одним зайвим претекстом до надужять. Кляснчним доказом сього може послужити скарга гетьмана і старшини в 1728 р. на росийських урядників, що мали наглядати над ховом овець „по регламенту“. І от сї дозорці від часу до часу робили формальні виправи на хозяїнів, що держали вівцї, і прийшовши до такого хозяїна казали показувати не вівцї, а власне друкований чи писаний примірник „регламенту“. І наколи, жалує ся гетьман, такий урядник найшов реґулямін „хоч трохи замарганим“ казав платити собі „штраф“.[2]) Розумієть ся, що того рода насаджу-

[1]) Бантышъ-Каменскій, Источники малороссійской исторіи, II, с. 300—302, теж, Лѣтоп. занят. Арх. Ком. вып. XVII, с. 144, № 269.

[2]) М. А. М. Ю. Дѣла правит. сената до разд. на департ. № 3568, л. 22. Після донесення Малоросийської колеґії на Україні з виїмком полків полтавського, переяславського і стародубського в 1726 р. держало вівцї 33.155 господарів, а овець було 250.535 штук, з того

ваннє якого би то не було промислу могло лишень привести дотичну галузь господарства до упадку, як се стало ся в тім часї з виварюваннєм салїтри на Українї.[1]) Коли-ж уряд дїйсно уживав реальних заходів для заложення якого небудь промислового підприємства на Українї, то заводив в своїх маєтностях, під своєю управою і на свій рахунок, роблячи тим самим конкуренцію дотичній галузи промислу, яким займала ся місцева людність. Так напр. було з фабриками полотна в почепській і шептаківській волости.[2])

Ми обговорили ширше російську економічну полїтику на Українї поки що в области торговлї, передовсїм заграничнӧї, і старали ся показати її погубні економічні наслїдки: залежність української торговлї від російської, упадок промислу, зміцненнє російського елементу на Українї, упадок української міщанської верстви нарештї підірваннє ширших так козацьких як і посполитських кругів, що займали ся або дрібною торговлею на власний рахунок, або брали в ній посередну участь, як хурщики і т. д. Та на тім дїло не стало. Наслїдком тїсного звязку української полїтичної автономії з економічним положеннєм особливо з суспільною структурою згадані наслїдки підкопували посередно передовсїм автономію полї-

---

в гетьманській самбірський маєтности (в прилуцькім полку) було 1.798 штук а напр. в ніжинського полковника Толстого 908 штук. На таку скількість овець закуплено расових баранів на Шлезку всього 30 штук, в білгородській провінції 144, а в слобідських полках 94. Овечих загород побудовано 3.603. Що до скількости знятої вовни то колеґія знала про 1.125 пудів, з чого продано до суконних фабрик всього 200 пуд. по цінї 1 руб. 20 коп. — 1 руб. 50 коп. Крім того в самбірськім двірци знято за час, коли ним завідувала колеґія 385 пуд. а у Толстого 200 пудів значить, колеґія мала відомости лише про 1.710 пуд. вовни. Характеристично, що дві сотнї гадяцького полку не спромоглись держати овець „по регламенту“, як поясняє колеґія „за бытіем их в низовом походе“. Х. И. А. Д. М. И. № 627.

[1]) Напр. Румянцевскій Музей, Арх. малоросс. актовъ, № 3363.

[2]) В Почепі була заложена така фабрика 1726 р. з 71 ткацькими варстатами а в Шептаківській волости з 30 варстатами. До тих фабрик була „приписана“ посполитська людність згаданих волостей, яка значить відбувала на їх річ повинности. Мимо того фабрики сї розвивали ся не особливо. І так фабрика в Почепі заложена при кінци 1726 р., виткала в тім же роцї 16 звоїв полотна, в 1727 р. — 570 звоїв, 1728 р. — 864 звоїв. В тім часї сирого матеріялу для фабрики взято з почепського „двірця“ на суму 1405 руб. а куплено деінде на 797 руб. 49 коп. Майстрам видано платнї 3374 руб. 99 коп. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп. кн. № 78/1805, лл. 326—332.

тичну. Насамперед, як ми бачили напр. на київськім купецтві, ся політика розривала натуральний звязок між найбогатшим купецьким елементом а середніми купецькими кругами і рештою суспільности. Дальшим наслідком було се, що раз торговля переставала бути корисним підприємством, то значний процент людности, що нею займав ся, був приневолений звернути свою енерґію і капітал в иншу сторону. Серед даних обставин на Україні ще найліпшою льокацією енерґії і капіталу була тепер земля, „маєтности". І як раз в тих часах помічаємо так у старшинських як і в міщанських заможнійших кругах сильне змагання придбати маєности з одночасним переходом міщансько-купецьких верств в козацько-старшинський круг. Тимчасом обезсилені згаданою політикою й иншими обставинами слабші економічні верстви так купецтва як і селянства стають тим менше відпорними на той натиск. Таким чином нарушала ся суспільна рівновага чим раз більше на некористь козаків і посполитих, що було потім одною з головних причин упадку гетьманщини.

Та коли ся обставина впливала на політичну автономію хоч шкідливо, але лише посередно і не так раптовно, то в российській економічній політиці були моменти, що підривали політично-адміністрацийну автономію безпосередно зараз, хоч не спеціяльними якимись указами, але так автоматично самою льоґікою фактів.

Возьмім справу конкретнійше — на прикладї. І так самий указ з 1714 р. властиво нї про що більше не говорив, як лишень про заборону вивозу за границю вичислених в нїм товарів. Та одначе вже тим самим була скасована одна точка української автономії в сфері економічній, одно „право і вольность" — прінціп свобідної торговлї. Та на тім не кінчили ся ще всї обмеження. Для виконування постанов згаданого указу були поставлені тим самим российські застави на границї, що знова не хотїли признавати купецьких пашпортів, виданих чи то дотичним місцевим маґістратом чи якою військовою канцелярією, так само не хотїли признавати того рода документів і российські бурмістри, чи „цѣловальники". Адже-ж российський воєвода Зибін не хотїв признати „подорожної" підписаної самим гетьманом Скоропадським і в додатку вилаяв при тім самого гетьмана. Правда, гетьман був за велика фіґура, і Зибіна „за безчестье" видали гетьману головою.[1]) Одначе начальника

[1]) Бантышъ-Каменскій, Источники, II, с. 270—273.

застави певно не видали головою маґістратови наслідком скарги купця. Та й врештою ніколи було скаржити ся, а тим менше вичікувати результатів такої скарги — торговельна подорож не терпіла проволоки. І от так без усякого указу купець один за другим йшов до канцелярії місцевого російського „коммендантскаго правленія“ і брав тут потрібний пашпорт і таким чином ціла кляса людий в найважнійших для неї житєвих справах поневолї зачинала еманципувати ся з під своєї власти, розриваючи тим способом орґанічний звязок з тими умовами, що під назвою прав і вольностей“ в сумі давали українську автономію. І таких ілюстрацій для доказу висше наведеного твердження можна-б ще чимало привести.

І що з того всього виходило в остаточнім результатї?

На цілість автономії гетьманщини крім „прав і вольностей“ в сфері полїтичній складали ся теж такі права і вольности в сфері економічній і фінансовій. Гетьманщина заатакована російським урядом в своїх правах в области економічній тратила силу і престіж в своїх полїтичних правах; престіж серед українського суспільства не будучи в станї відповісти всїм його вимогам, а не маючи за собою повного морального і матеріяльного підпертя у своєї суспільности, тратила тим самим силу і відпорність супроти централїстичних заходів російського уряду.

Инакше і не могло бути. На те, що називаємо патріотизмом в понятю тодїшнього Українця складали ся так чинники моральні як і матеріяльні. Тут крім привязання до булави і бунчука, крім привязання до свого побуту, до свого „малороссійского штиля“ мусїло бути і було привязанне і цїнення так само напр. індукти і свобідної торговлї „без заповіди“, і такі річи особливо цїнили ся, бо давали певні матеріяльні користи. І як раз на сей матеріяльний бік справи передовсїм вдарила російська полїтика. Очевидно, що у суспільности з дуже недавньою своєю державною традицією матеріяльний бік справи грав особливу ролю. Через те все найсильнїйше, найенерґічнїйше, все що мало що небудь до страчення а тим самим до ратовання старало ся устроїти ся так, щоби не стратити свого матеріяльного положення. Наслїдком того весь інтерес і увага висших верств української суспільности концентрується ся майже виключно на способах забезпечення своєї матеріяльної позиції, хочби за цїну полїтичних прав і аспірацій. Таке забезпечення

і за таку ціну міг дати российський уряд і в рамах российського суспільного і політичного устрою.

Лишали ся ще широкі козацькі і посполитські маси, на які особливо сильно налягла Росії передовсім своїм фіскалізмом. Та їм вже ніякою політикою не можна було ухилити ся від надходячого лиха, хоч вони теж дуже добре здавали собі справу з того, хто причиною того лиха. Не даром такий козак Книш в 1723 р. на звістку, що медвідь йому „подрав пчоли“ кричав розлютуваний: „О оператор, оператор! Побравъ данъ, побравъ показанщину — щобъ самъ згинувъ и щобъ єго наслѣдокъ ищезъ!“ [1]) — роблячи тим способом алюзію до фіскалізму імператора („оператор“) Петра. Отже низші верстви дуже добре розуміли ріжницю між давним станом річий і новим, що надходив з Росії. Одначе полишені висшими верствами не могли самою своєю злобою проти нового уратувати старе.

Таким чином без належного розгляду й оцінки економічної політики российського правительства супроти України трудно було-б зрозуміти такий скорий упадок правно-державної окремішности гетьманщини.

---

[1]) Книш наслідком засуду Малоросийської колеґії, яка дуже добре зрозуміла сю алюзію і побачила в тім „злой умыселъ“ — заплатив за таку „хулу“ царя головою. М. А. М. Ю. Дѣла правит. сен. по малорос. эксп, кн. № 66/1793, лл. 1—40.

До житеписи Маркіяна Шашкевича.

Написав **Михайло Тершаковець.**

Нові дані до житеписи М. Шашкевича подані в сїм місци основують ся на низше випечатаних документах, котрі дають змогу усталити деякі непевні дати або говорять про невідомі доси подробиці із житя поета за час від 1830 р. аж до його смерти. Сї документи говорять лиш про зовнїшну каріеру поета (про його долю на унїверситетській лавцї, а відтак на становищи священика); про його лїтературну діяльність, з виїмком одної-двох дрібниць, не говорять вони нїчого.

Шашкевич старає ся о дозвіл скінчити фільософію.

Починають ся наші документи від хвилї виключеня Шашкевича зі семінариї 21 лютого 1830 р. за переступлене семінарийної дисциплїни [1]). Шашкевич був тодї студентом першого року фільософії, т. зв. льоґіки (нинї VII кляса ґімназіяльна). До семінариї принято його під тим услівем, що по скінченю фільософії піде на теольоґію. Виключене рівнало ся отже у нього позбавленю всїх засобів до житя тим більше, що отець роз-

[1]) Причина виключеня подана в книжцї проф. К. Студинського п. з. „Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—1849“ (Збірник фільольоґічної секції Наук. Тов. ім. Шевченка, т. XI і XII). Львів 1909 р., ст. CXI і д. — Пригадаю, що Шашкевича виключено за се, що 15 лютого 1830 р. замісць піти на унїверситетські виклади зайшов зі своїм товаришем Михайлом Бавилевичем та Николою Антоновичем до ресгаврації, а звідси до кофейнї, і щойно вечером вернув домів в підхмеленім станї.

ґніваний на сина відмовив йому всякої помочи [1]), а навіть мав виречи ся його [2]). Не конець на тім. Через виключенє зі семінарії тратив Шашкевич право до увільненя від шкільної оплати [3]), одержував на свідоцтві з другого піврока першого року фільософії (шкільний рік 1829/1830) лиху ноту з обичаїв, наслідком якої не міг записати ся на другий рік фільософії [4]); вкінци цісарське розпорядженє з 3/4 1830 р., після якого питомці семінарії, виключені звідси за якунебудь провину, мали бути виключені, зглядно недопущені до теольоґічних студий [5]) — відбирало йому всяку надію кінчити теольоґію, сей одинокий факультет, котрий міг кінчити Шашкевич, бо ізза браку засобів не міг він позволити собі ходити на якийнебудь світський факультет. Одним словом положенє було розпучливе.

Та в розпуку годі було попадати, треба було давати собі якось раду, а передовсім найти якесь приміщенє та кінчити перший рік фільософії. Як Шашкевич урядив ся, у кого замешкав після 21 лютого аж до початку вакацій, а відтак через вакації аж до 1 жовтня [6]), чи жив він постійно у Львові, чи лиш в потребі доїзджав з провінції [7]), хто помагав йому в сім

---

[1]) „Oyciec odmuwił mu wszelkiego sparcia, sam się otrzymywał", пише 28/6 1860 р. Юлія Сметанова, Маркіянова сестра, до Володимира, Маркіянового сина. Гл. мої „Причинки до житепису Маркіяна Шашкевича та дещо із його письменської спадщини", ст. 40.

[2]) Гл. І. Онишкевича „Руска Библіотека", т. III, Львів 1884, ст. XIX, зам. 5.

[3]) Гл. у нас ч. 2. [4]) Гл. у нас ч. 8. [5]) Гл. ч. 9 і 22.

[6]) Де Шашкевич обертав ся від 1/9 1830 до 15/10 1831 р., про се говорить ся в моїх „Причинках", ст. 38. Впрочім про се буде мова низше.

[7]) На фільософічні виклади не мусїло ся ходити правильно. Яків Головацький пише в сїй справі осьщо: „Философы обыкновенно любили пользоватись университетскою свободой и съ-высока посмотривали на гимназистовъ. Профессоры преподавали весь курсъ, не спрашивали никого, рѣдко производили чтеніе каталога и то только, за неимѣніемъ времени, на удачу двѣ-три букви изъ алфаветного списка, когда замѣчали слишкомъ пустыи скамейки, такъ что можно было пропускати лекціи или послѣ отчитанія каталога выйти изъ класы. Никто не мѣшалъ читати во время лекціи якую-угодно книгу. Я пользовался тою свободой, читалъ книги, посѣщалъ библіотеки" і т. д. (гл. „Лит. Сборн. Мат.", 1885, ст. 10). Користуючись такою свободою, сам Головацький не ходив раз через три тижні на виклади, вибравши ся в етноґрафічну екскурсію (гл. ibid., ст. 23). Кромі сего можна було зголосити ся хорим на унїверситетї, не ходити на виклади (гл. ibid., ст. 15), а проте іспити можна було складати (гл. ibid., ст. 21).

прикрім часі, про се не можна сказати докладно. Д. Володимир Коцовський каже, що Шашкевич укінчив фільософію трохи при помочи матери, трохи при помочи діда (по матери), о. Авдиковського з Підлися, у котрого взагалі перебував часто і котрого дім через гнів батька був для нього постійним прибіжищем [1]. Шкода, що д. Коцовський не подав жерела сеї впрочім дуже імовірної вістки, яка одначе через неподане жерела тратить дещо на вартости; впрочім не знаємо, чи можна приложити її і до часу від 21/2 до 30/9. Наші документи дають підставу припускати, що Шашкевич лишив ся у Львові якийсь час після виключеня, а може навіть і до кінця шкільного року. Так можна припускати на сій підставі, що перед 30/4 1830 р. вніс він до Ґубернії одно подане, яке мусів сам і внести і за яким мусів сам походити, коли бажав корисного полагодженя.

Згадане щойно подане вніс Шашкевич в цїли увільненя від шкільної оплати, яке, як нам відомо, він був стратив через виключене зі семінарії. В поданю не подав він одначе правдивої причини виключеня, тільки иншу, видуману, а саме: лихий стан свого здоровля [2]. Ґубернія, яка доси знала лише про сам факт усуненя Шашкевича зі семінарії [3], а не знала про дійсну причину сього, зажадала 30/4 1830 р. від консисторії поясненя, чи тверджене Шашкевича годить ся з правдою, чи його усунено іззза якоїсь иншої причини. Звісно, консисторія мусїла сьому заперечити і 30/5 1830 р. подала правдиву причину виключеня [4]. Супроти сього Шашкевич не міг бути увільнений від шкільної оплати. Йому лишало ся допильнувати науки, аби на другий піврік одержати свідоцтво з доброю нотою з предметів науки. Се йому удало ся [5], одначе нота з поведеня була все таки лиха [6] і наслідком сього Шашкевич не міг записати ся на другий рік фільософії. Він вправді пробував щастя і вніс до директорату фільософічних студій просьбу о дозвіл продовжати студії, одначе його просьбі відмовлено, а робити заходи у висшої настої він не вмів або не міг так, що шкільний рік 1830/1831 пропав для нього [7].

Щойно в осени 1831 р. (31/10) вніс Шашкевич до Ґубернії подане, в якому просив знести лиху ноту з поведеня і тим

---

[1]) Гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XX, зам. 2.
[2]) Гл. ч. 4. [3]) Гл. ч. 1 і 3. [4]) Гл. ч. 5. [5]) Гл. ч. 8 і 9.
[6]) Гл. ч. 8, також ч. 22, де обичаї (mores) Шашкевича за другий піврік першого року фільософії означено як minus conformes.
[7]) Гл. ч. 8.

самим дати йому спромогу ходити на другий рік фільософії. Просьба Шашкевича так відбігає від звичайних, шабльонових просьб, вона так вірно малює розпучливий стан петента, що годить ся навести її в сім місци: „Підписаний в покорі, зведений чужою намовою, мав 1830 р. нещастє зробити нерозважний крок проти приписів гр. кат. семінарії. Наслідки сього злого кроку були для нього крайно сумні; бо його не лише виключено зі семінарії, але сей проступок почислено також до шкільних обичаїв, і він був зневолений перервати студії на цілий рік.

По сій незвичайно болючій карі підписаний звертав ся до директорату фільософічного факультета з просьбою о дозвіл продовжати студії, одначе наслідком некорисної ноти з поведеня його просьбу відкинено, гл. рішенє під ·/. В сім крайно прикрім положеню підписаний, покладаючи повне довірє на великодушність і вітцівську добрість Високої Ґубернії, сміє уклінно (fußfällig) просити, аби Висока ц. к. Краєва Ґубернія зволила знести некорисну ноту з обичаїв, а тим самим і неможливість продовжати студії, маючи згляд на його вітця, що наслідком грижі вже від року лежить на ложу недуги, вкінци на 4 братів, майже немовлят, які вижидають його помочи. Бо:

I. При іспитах з першого року фільософії одержав підписаний ноти з добрим поступом, як се доказують свідоцтва під А та Б.

II. Сього року, в котрім не вільно було йому ходити на виклади, не пережив він в лінивій бездільности; він займав ся іменно славянською мовою, як се видко із свідоцтва під Ц; кромі сего д. Захар Авдиковський, управитель шпиталя, уживав його до науки своїх дітий та до помочи в діловодстві при канцелярії шпитальної управи, як під Д; вкінци підписаний повнив службу наємного писаря при гр. кат. консисторській канцелярії.

III. Вкінци за цілий час, коли не міг продовжати студій, підписаний був у Львові і дав дуже гарні докази своєї доброї моральности (нехай буде йому вільно сказати се на свою власну похвалу), як се потверджує урядове свідоцтво під ·//.

На сій основі підписаний сміє голубити солодку надію, що Висока ц. к. Краєва Ґубернія удостоїть свойого вселаскавійшого помилуваня каючого ся та зрозпученого молодця, знесе тим самим некорисну ноту з поведеня та позволить продовжати студії, т. зн. ходити на другий рік фільософії“ [1]).

---

[1]) Гл. ч. 8.

Ся видима щиріcть, з якою Шашкевич сповідав ся перед найвисшою краєвою властю, повинна була викликати добре вражінє про нього та помочи йому до корисного полагодженя просьби. І так воно дійсно стало ся. Ґубернія віднесла ся до просьби Шашкевича в спосіб гідний признаня: Не досить, що поданє зреферувала дуже скоро (бо вже 5/11 1831) і зажадала, аби і консисторія висловила як найскорше свою гадку, о скільки Шашкевич заслугує на узгляднене, — але вже в часї, коли Шашкевич не був ще записаний на другий рік фільософії, запитала консисторію, чи вона думає дати Шашкевичеви цертифікат на теольоґічні студії [1]). Таке забіганє наперед давало консисторії до зрозуміня, що, коли в ґубернії думають вже про теольоґічні студії Шашкевича, то дозвіл на продовженє фільософічних студій вважають самозрозумілою річю; коли ж проте запитувано консисторію про її гадку, то тільки з урядової конечности, бо ж годї преці́нь було поминути інституцію, яка знала або бодай мусїла знати Шашкевича лїпше як ґубернія.

Чи одначе на таке корисне полагодженє Шашкевичевого поданя вплинув виключно щирий зміст його, се сумнївна річ, бо бюрократи не знали і не знають сентиментів. Такий корисний напрям надало справі що иншого, надала їй, на мою гадку, інтервенція **Тадея Васїлєвского**, ґуберніяльного радника, людини впливової в ґубернії та для Шашкевича дуже приязно успособленої [2]). Завдяки отже сїй інтервенції Шашкевичеве по-

---

[1]) Гл. ч. 8.

[2]) Шашкевич і Васїлєвский були односїлчанами, бо останнїй був дїдичем села Княжого, в котрім парохом був о. Семен Шашкевич, отець Маркіяна. Між двором і приходством були дуже дружні зносини. По смерти о. Семена Васїлєвский опікував ся не лиш Маркіяном, але й цїлою його ріднею (гл. Др. Омелян Огоновський: „Історія литературы рускои", II часть, відділ 2, Львів 1889, ст. 363. — Гл. також статю Якова Головацького п. з. „Къ исторіи галицко-русской письменности" (Нѣсколько замѣчаній на письмо И. Вагилевича къ М. П. Погодину). „Кіевская Старина", 1883, серпень, ст. 652). Васїлєвскому, славянофілови, завдячував Шашкевич в деякій мірі знайомість зі славяньским рухом, яким живо цікавив ся сам Васїлєвский (гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XX). Близьке пожитє, взаїмна пошана витворила у них обох правдиву приязнь, яка задокументована і в сердечнім листї Васїлєвского до Шашкевича з 20/10 1837 р. (гл. І. Онишкевича op. cit., ст. 63—64) і в ніжній, повній сердечної туги згадцї Шашкевича про Васїлєвского (гл. мої „Причинки", ст. 23). Сї документи взаїмної приязни походять вправдї із часу, коли Шашкевич скінчив був вже теольоґію, одначе без сумніву ся приязнь мала місце вже в часї, про котрий мова. Веденний

дане було зреферноване в ґубернії вже 5/11 1831 р. Консисторія одержала його 15/11, обговорила його на засіданю 19/11, одначе свою опінію вислала до ґубернії щойно 15/12 1831 р.[1]) Коли порівнати „поспіх“ своїх людий в консисторії з поспіхом чужих людий в ґубернії, то кождому стане видна зичливість, з якою відносили ся до Шашкевича одні і другі.

Як же поставила ся консисторія до Шашкевичевого поданя? Отже замісць здобути ся бодай на таку саму прихильність до долї каючого ся молодця, на яку здобула ся інституція зложена із самих чужих людий, консисторія віднесла ся до долї Шашкевича вповнї холодно, офіціяльно. Вона вправдї не противила ся дати Шашкевичеви дозвіл продовжати студії, а то з огляду на його бездоганне поведенє в часї по виключеню зі семінарії, одначе при сїй знаменитій спосібности вона не забула переповісти наново[2]) подію з 15/2 1830 р., а що до виданя цертифіката на теольоґічні студії, то вона вважала сю справу передвчасною, а її корисне полагодженє робила зависимим від успіхів Шашкевича в науцї та від його поведеня.

Обговорену щойно консисторську опінію, датовану 19/11 1831 р., вислано до ґубернії, як звісно, доперва 15/12. Ся незрозуміла проволока в справі, яка не терпіла жадної проволоки, спонукала ґубернію пригадати консисторії, аби сповнила її розпорядженє з 5/11. Відповідне ґуберніяльне письмо, датоване 12/12 1831 р., вплинуло до консисторії 20/12, було там зреферноване 24/12, того ж таки дня виготовлено відповідь та вислано її до ґубернії 29/12 з відкликом на письмо з 19/11[3]).

На сїм уриває ся знана нам урядова переписка в справі Шашкевичевого поданя з 31/10 1831 р. Про його судьбу знаємо хиба ще се, що до 1/3 1832 р. на нього не було ще жадної відповіди. Довідуємо ся про се із нового Шашкевичевого поданя до ґубернії з 1/3 1832 р., яке він вніс іменно тому, що на свою попередну просьбу не мав ще жадного рішинця; а що міжтим на університетї почали ся іспити, то він просив ґубернію о дозвіл здавати іспит провізорично[4]). Остання своїх

сею приязнию Васїлевский протеґував Шашкевича не лиш в сїм случаю, про який мова в горі, але і в инших, про які мова низше.

[1]) Гл. ч. 9, зам.

[2]) Сим разом вже третїй раз: Перший раз було се 22/5 1830 р. (гл. у нас ч. 5), другий раз 6/10 1831 р. (гл. у нас ч. 7), а отсе вже третий раз (гл. ч. 9).

[3]) Гл. ч. 10, 11, зам. 1. [4]) Гл. ч. 12.

звичаєм взяла ся до справи з поспіхом, бо вже 3/3 1832 р. зажадала від консисторії актів в справі усуненя Шашкевича зі семінарії [1]). Ґуберніяльне письмо вплинуло до консисторської канцелярії 14/3, а вже 15/3 вислано до ґубернії жадані акти [2]), яких одначе ще 18/3 не було на місци призначеня. Се вижиданє видало ся ґубернії надто довгим, тому то звідси вислано 18/3 до консисторії поданє Шашкевича (з 1/3) з жаданєм безпроволочно полагодити порученє з 3/3 [3]). Цікаво, що в дописці до Шашкевичевого подання ґубернія жадала лише сповненя порученя з 3/3, себто присланя актів в справі виключеня Шашкевича зі семінарії, а зовсім не питала ся о се, чи Шашкевич заслугує на сей дозвіл, чи нї. Гадаю, що ґубернія зробила се тому, бо хотїла сама заняти ся справою, без втручуваня консисторії, боячи ся з її сторони якоїнебудь неумісної латки, котра могла би тільки погіршити справу. Рішуче жаданє ґубернії полагодити справу безпроволочно помогло о стільки, що на ґуберніяльне письмо з 18/3, яке вплинуло до консисторії 27/3 [4]), остання дала відповідь 28/3 з заявою, що акти зажадані 3/3 відійшли до ґубернії 15/3 [5]). Консисторське письмо з 28/3 надійшло до ґубернії тогож таки дня [6]). Остання предложила його як залучник до висшого (чийого іменно рішеня, про се буде зараз мова) рішеня, перед приходом котрого вона сама не могла рішати Шашкевичевого поданя нї сяк, нї так. Письмом з 9/4 ґубернія поручила консисторії звістити про се Шашкевича [7]). Консисторія виповнила ґуберніяльне порученє (останнє вплинуло 20/4, а було зрефероване на консисторськім засїданю 28/4) 30/4 за посередництвом ректорату семінарії [8]); значить, щойно з початком мая, отже рівно в два місяцї по внесеню поданя, одержав Шашкевич відповідь, котра держала його в непевности, чи висша настоя порішить його просьбу корисно, чи нї, і котра наслїдком сього була для нього жерелом нової журби про будучність.

Висшої настої, рішеню котрої полишено Шашкевичеве поданє, і до котрої вислано консисторські акти в справі виключеня Шашкевича зі семінарії, ґубернія не означує точнїйше, а консисторія в письмі до ректорату називає її по просту Двором (Aula). Ми зараз низше побачимо, що се була т. зв. Stu-

---

[1]) Гл. ч. 13. [2]) Гл. ч. 13, зам. 1, ч. 14 і зам. 1.
[3]) Гл. ч. 12, конець. [4]) Гл. ч. 12, зам. 1.
[5]) Гл. ч. 15. [6]) Гл. ч. 16, зам. 1.
[7]) Гл. ч. 16. [8]) Гл. ч. 16.

dienhofkommission, нинїшна мiнiстерiя просвіти. Яке було рі-шене сеї настої, не знаємо. Можливо, що воно було відмовне, а можливо, що не було жадного рішеня. Досить, що з початком серпня 1832 р. справа стояла в такий спосіб, що Шашкевич мусїв наново розпочати стараня в цїли одержаня дозволу продовжати фільософічні студії. Він зачав з того, що звернув ся до консисторії з просьбою о видане доброго (з виємом звісного переступленя з 15/2 1830 р.) поведеня, заявляючи, що сього свідоцтва потрібує, „quatenus posset supremam studiorum commissionem iterata vice [1]) interpellare pro susceptione sui ad studia“ [2]).

Подане Шашкевича (оригіналу нема, є лише зміст з нього зроблений в консисторській канцелярії) вплинуло 9/8 і вже 10/8 [3]) вислала консисторія до ректорату семінарії поручене провірити, чи кромі звісного переступства з 15/2 1830 р. не був Шашкевич за що иншого нотований в ректорських актах [4]). У відповіди ректорату (вона датована 16/8, надійшла 20/8 1832 р.[5]) сказано, що кромі знаної події з 15/2 1830 р. в протоколї засїдань ректорату з 30/1 1830 р. занотовано, що Шашкевич часто покидав рефектар, заки прочі питомцї скінчили

---

[1]) Із сих слів (iterata vice) виходило би, що Шашкевич вже раз перед тим відносив ся до двірської шкільної комісії в справі дозволу продовжати студії, одначе нам невідоме таке подане Шашкевича до комісії. Ми знаємо лише, що 31/10 1831 р. робив він подане того самого змісту до ґубернії; знаємо дальше, що на се подане він не одержав жадної відповіди до 1/3, хоч останнє консисторське письмо, якого ґубернія вижидала і від якого залежали дальші її кроки (у нас ч. 9), відійшло до ґубернії ще 15/12 1831 р. Півтретямісячна проволока (від 15/12 1831 до 1/3 1832 р.) була би для нас незрозумілою, як би ми хотїли приписати її ґубернії. Ми ж пренїнь знаємо, як ґубернія не лиш сама скоро і солїдно полагоджувала поданя Шашкевича (чи то з 31/10 1831, чи то з 1/3 1832), але ще й взивала консисторію до поспіху. Наслїдком того сю проволоку мусимо приписати кому иншому, а не ґубернії, а саме двірській шкільній комісії, до котрої ґубернія мусїла певно звертати ся як до найвисшої шкільної настої і в нагоди поданя з 31/10 1831 р. і в нагоди поданя з 1/3 1832 р. З огляду на се я думаю, що і сим разом (серпень 1832 р.) сам Шашкевич не звертав ся до двірської шкільної комісії, тільки до ґубернії або до директорату фільософічних студий і щойно сї настої відносили ся до комісії. Така думка находить потверджене ще і в сїй обставинї, що відповідь шкільної комісії на сю другу інтерпеляцію наспіла не на руки Шашкевича, тільки на руки директорату через ґубернію (гл. ч. 23).

[2]) Гл. ч. 17. [3]) Гл. ч. 17, зам. 1.

[4]) Гл. ч. 18. [5]) Гл. ч. 19, зам. 1.

їджене та заки помолили ся, і що за се упімнено його [1]). На основі ректорського письма консисторія виставила 24/8 1832 [2]) Шашкевичеви свідоцтво поведеня, яке відійшло до двірської шкільної комісії. Остання забирала ся досить довго зі своїм рішенєм, яке датоване 3/11 1832 р.; воно було одначе прихильне для Шашкевича, бо давало йому дозвіл продовжати фільософічні студії. Ґубернія звістила про се 23/11 1832 р. директорат фільософічних студій, а сей знова Шашкевича, одначе щойно 14/12 1832 р. [3]), отже в часї, коли шкільний рік вже був на добре почав ся. Та хоть і як пізно прийшов сей дозвіл, всеж таки він бодай на разї заспокоював Шашкевича та бодай на якийсь час присипляв у нього непевність і муки, які були невідступними його товаришами від хвилї виключеня, себто 15/2 1830 р., аж до хвилї дозволу, себто 14/12 1832 р., значить майже кругло півтретя року (другий півріїк шкільного року 1829/1830, цілий шкільний рік 1830/1831 та 1831/1832). Взяв ся отже Шашкевич сейчас до роботи та протягом шкільного року 1832/1833 скінчив з добрим успіхом [4]) другий рік фільософії.

Шашкевич старає ся о дозвіл ходити на теольоґію.

По скінченю фільософії міг Шашкевич старати ся о дозвіл ходити на теольоґію. І дійсно 19/9 1833 р. вніс він до консисторії просьбу о видане цертифіката на теольоґічні студії [5]). Та в осягненю цертифіката стояло на перепонї знане цісарське розпоряджене з 3/4 1830 р., після якого студент, виключений

---

[1]) Гл. ч. 19. [2]) Гл. ч. 20, зам. 1. [3]) Гл. ч. 23.

[4]) Які були ноти з поодиноких предметів, не знати покищо. З наших документів знаємо тільки загально, що в 4 піврічних свідоцтвах з 2 літ фільософії було 17 нот з першою клясою і 1 з другою (гл. ч. 21, конець). Ся двійка з котрогось предмета мусїла бути на свідоцтві з першого півроку котрогось з двох літ фільософії, імовірно другого року, бо на оба півроки першого року фільософії Шашкевич мав добрий поступ („gute Fortgangsklasse“, гл. ч. 9); вона одначе не була перепоною в переходї на висший курс, як тільки її поправило ся на другий півріїк, стипендистови вона не відбирала права користуватись дальше стипендією, — він міг бути розгрішений від неї (гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 15). Що до ноти з поведеня, то на 2 півріїк I року фільософії воно було невідповідне („mores minus conformes“), а на оба півроки II року згідне з академічними приписами („den akademischen Vorschriften gemäß“).

[5]) Гл. ч. 21.

зі семінарії за якунебудь провину, був виключений тим самим і від теольоґічних студій; значить, як би власти схотіли держати ся букви закона, то і Шашкевича могло стрінути виключене від теольоґії. Отже нова жура, нова непевність та вижидане, як віднесуть ся до його долї міродайні чинники, а в першій мірі консисторія.

Як би так Шашкевич мав був змогу вглянути в позакулісову роботу, яка супроводжала його подане і рішала про його судьбу, то він певно був би мусїв потерпати про себе може й більше, як він потерпав в дійсности. Така небезпечна була гра консисторії в справі Шашкевичевого поданя! Отже передовсїм консисторія побояла ся висловити свою гадку що до уділеня Шашкевичеви цертифіката, а осмілила ся лише попросити ґубернію о поучене, що має зробити з Шашкевичем з огляду на його проступок з 15/2 1830 р. та з огляду на знане цісарське розпоряджене з 3/4 1830 р. з одної сторони — і з огляду на се, що він покінчив фільософічні студії з добрим успіхом з другої сторони [1]). І поза сим сухим поставленем фактів поруч себе — більш нїчого. Анї одного теплїйшого слівця, анї одного факту промовляючого за Шашкевичем. Не вказано навіть на сї факти, які свого часу (19/11 1831 р., гл. ч. 9 і висше) навела була та сама консисторія, опираючись на поданю Шашкевича з 31/10 1831 р., а не вказано, здає ся, в сїй надії, що для Русина будуть мати більше серця чужі люди в ґубернії, як свої в консисторії. Ся неоглядна безсердечність консисторії виступить в тим яркійшім освітленю, коли додамо, що в тім часї Шашкевич був вже сиротою [2]), що йому рішучо треба було не тільки дозволу на теольоґічні студії, але й прибіжища в семінарії, бо удержати ся йому самому „на світї“ — було тяжко, а про поміч зі сторони найблизшої родини не могло бути мови, бо ж іменно вона ждала на поміч від найстаршого сина, від найстаршого брата [3]). Се все було байдужним для консисторії. На щасте

[1]) Гл. ч. 22.

[2]) Отець Шашкевича, Семен, умер 30/1 1833 р. — Гл. Дра Ом. Огоновського op. cit., ст. 363.

[3]) Про зле матеріяльне положене, в якім була родина Шашкевича після смерти вітця, та про надії покладані наслїдком сього на найстаршого сина, говорить Яків Головацький з нагоди сконфіскованя „Русалки Днїстрової“, яке могло скінчити ся неприємно для Шашкевича як видавця. „Шашкевичъ былъ въ отчаяніи, ему угрожало исключеніе изъ семинаріи и духовного званія. Мати вдова, полагавшая всю свою надежду на него, старшого сына, оставалась съ 3-ма сынами и 3-ма до-

якась добра судьба взяла Шашкевича в свою опіку та не дала зробити йому кривди.

Подане Шашкевича надійшло до консисторії таки того самого дня, котрим було датоване (19/9), і було обговорене на засіданю 21/9, на якім порішено вислати до ґубернії щойно обговорену відповідь. Міжтим Шашкевич вніс 26/9 додатково друге подане до консисторії, в якім залучав обіцяну перед тим абсолюторію фільософічних студій та дозвіл двірської шкільної комісії продовжати фільософічні студії [1]). Се подане [2]) дало товчок до сего, що консисторія не вислала порішеного вже письма, тільки зовсім инше, якого текст був порішений на засіданю 28/9, а яке вислано 9/10 1833 р. з датою засіданя [3]). Се друге письмо зовсім неподібне до первісно задуманого. Вправді і ту не занедбано згадати про подію з 15/2 1830 р., і ту покликано ся на розпоряджене з 3/4 1830 р., одначе сим разом консисторія вже відважила ся заявити свою готовість дати Шашкевичеви вимаганий цертифікат, а то з огляду на його добре поведене підчас житя „на світі“, з огляду на його добрі поступи, з огляду на смерть його вітця та його сирітство. Коли ми пошукаємо за причиною такої рішучої зміни в становищи консисторії супроти долї Шашкевича, то мусимо сказати, що його подане з 26/9, на яке консисторія в своїх актах покликує ся як на причину зміни первісного тексту письма до ґубернії, була тільки притокою до такої зміни, бо воно не містило в собі нічого такого, що могло би потягнути якінебудь зміни в поглядах консисторії на Шашкевича. Властива причина лежала деінодї. Можна припускати, що на таку зміну вплинули посторонні впливи, може устні представленя самого Шашкевича, а може і протекція впливового свояка, Якова Ґеровського [4]), який по смерти о. Семена Шашкевича м. и. поміг висватати Юлїю, Маркіянову сестру. Та мимо посторонних впливів, які би сильні вони не були, мимо річевих і людських зглядів, які би переконуючі вони не були, консисторія була би відай не відва-

черьми на жертву нищеты“ (гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 33). — Гл. також ч. 8 (31/10 1831 р.), де сам Шашкевич говорить про своїх „4 fast unmündigen Brüder, welche seiner Hülfe harren“.

[1]) Гл. ч. 23.

[2]) Воно нумероване в консисторській канцелярії $\frac{2859}{340}$, а на бруліоні тексту обговореного щойно письма до ґубернії стоіть з боку дописка: „videatur $\frac{2859}{340}$“.

[3]) Гл. ч. 24.

[4]) Гл. І. Опишкевича op. cit., ст. XIX, зам. 3.

жила ся поперти просьбу Шашкевича, як би не мала за собою заохоти зі сторони самої ґубернії, а саме: знаного нам вже ґуберніяльного письма з 5/11 1831 р., в якому ґубернія вже тоді, коли Шашкевич не мав ще навіть дозволу двірської шкільної комісії кінчити фільософію, запитувала консисторію, чи вона ладна дати Шашкевичеви цертифікат на теольоґічні студиї. Щойно пригадавши собі сей запит ґубернії та свою тодішню заяву, що видане цертифіката буде зависиме від успіхів Шашкевича в науці та від його поведеня, щойно ствердивши, що се все іменно наступило вже, консисторія відважила ся поручити Шашкевича.

Другу редакцію консисторського письма вислано до ґубернії 9/10, а ся знов предложила подане Шашкевича двірській шкільній комісії до рішеня. В надії на корисне полагоджене ґубернія дала 18/10 Шашкевичеви провізоричний дозвіл ходити на теольоґічні виклади [1]. І знов належить піднести з признанем, що ґубернія полагодила справу дуже скоро і так прихильно, як тільки могла се зробити на власну руку, бо, даючи Шашкевичеви провізоричний дозвіл, давала йому можність ходити на виклади та відбирала бодай частину журби про будучність.

На основі ґуберніяльного дозволу консисторія видала Шашкевичеви цертифікат [2] (датований 2/11, а висланий 5/11 1833 р. [3]), в якім вимагало ся від нього: 1) щоби разом з питомцями бував на коррепетиціях деяких предметів, відбуваних в семінарії, а також на Богослуженях недільних і святочних, 2) аби не важив ся пропускати сих обовязків без дозволу ректорату, 3) аби з кінцем шкільного року виказав ся перед ректоратом та консисторією свідоцтвами з поступів в науці та з поведеня.

В короткім часї по провізоричнім дозволї ґубернії прийшла 31/12 1833 р. від неїж вістка, що двірська шкільна комісія наслідком провізоричного дозволу ґубернії позволила дати Шашкевичеви цертифікат на розпочаті вже теольоґічні студиї, „weil der gr. k. Herr Metropolit ihn zu denselben zulaßen zu wollen sich erklärt hat, und somit die Uiberzeugung haben muß, daß derselbe sich gebessert habe“ [4]). 29/1 1834 р. консисторія

[1]) Гл. ч. 25. [2]) Гл. ч. 26. [3]) Гл. ч. 26, зам. 1.

[4]) Гл. ч. 27. — З наведеного в горі німецького реченя бачимо, що судьба Шашкевича висла на волоску, бо вона була зависима вповні від сього, яке становище займе консисторія супроти Шашкевича. Як би

веліла ректоратови звістити про се Шашкевича, який мав ще виповнити деякі урядові формальности, зазначені у нас під чч. 28, 29 і 30. Таким чином одна із найбільших журб відпала Шашкевичеви від серця. По стільки заходах, клопотах, по так довгім денервуючім та виснажуючім ум і здоровлє вижиданю міг він остаточно записати ся на теольоґію, сей одинокий факультет приступний та вигідний для нього з огляду на недобре матеріяльне становище його рідні, факультет, після покінчаня якого міг він мати відразу сякий такий кавалок хліба, а покищо міг мати вигляди за рік, за два стати питомцем духовної семінарії, значить одержати безплатно ціле удержанє.

Шашкевич ходить на теольоґію як екстерніст.

Відносини Шашкевича до семінарії, коли він був на 1-ім році теольоґії, нам вже відомі; він був екстерністом і яко такий не мешкав в семінарії, тільки був обовязаний приходити там то на коррепетиції, то на ріжні релїґійні практики, які він мусїв відбувати на рівні і разом з питомцями. Се обовязкове буванє в семінарії було знаменитою нагодою з одної сторони дати пізнати себе близше семінарським властям, а з другої сторони розводити між товаришами пропаґанду, освідомлюючу в народнім дусї. Я не стану говорити про сю сторону діяльности Шашкевича, бо 1) я зробив се на основі знаного менї матеріялу вже в иншім місци [1], 2) подаваний тепер мною матеріял дає змогу сказати про се дуже мало і то лише на основі факту, який мав місце щойно 1835 р., коли Шашкевич був вже студентом другого року теольоґії і питомцем семінарії.

остання була займила неприхильне становище, то Шашкевича була би ждала така сама судьба, яка стрінула і його товариша недолї, Михайла Базилевича, котрому консисторія не дала дозволу продовжати фільософічні студії, мотивуючи се 1) звісним цїсарським розпорядженем, 2) нахилом Базилевича до чарки. Навіть як би становище консисторії супроти Шашкевича не було виразно неприхильне, тільки байдужно здержливе, то і тоді, хто зна, чи шкільна комісія була би зглянула ся над Шашкевичем. На щастє консисторія, зглядно митрополит, не побояли ся ствердити поправу у Шашкевича та поручити його помилуваню. Що одначе прихильне становище консисторії не походило із її доброзичливости, вирозумілости та людяности, тільки майже виключно було випливом умілого покермованя справи ґубернією (властиво Тадеєм Васїлевским), про се ми вже попереду мали нагоду пересвідчити ся.

[1]) Гл. моє „Галицько-руське лїтературне відродженє", Львів 1908, ст. 38 і д.

Маю на думці руську промову, виголошену Шашкевичем в лютім 1835 р. в семінарії перед питомцями і семінарськими настоятелями, промову про обовязки вдячности, любови і вірности супроти цісаря [1]). Коли поминути сю обставину, що руська

[1]) Коли після невдачного падолистового повстаня між питомцями гр. кат. семінарії у Львові став ширити ся польський революційний рух, ворожий австрійській пануючій династії, митрополит Михайло Левицький розпорядив 12/9 1834 р. ректоратови духовної семінарії, „ut candidatis status spiritualis initio cuius libet mensis officia erga supremum Imperatorem per sermones ab ipsis Alumnis Seminarii elucubrandis exponantur et inculcentur“ (гл. Др. К. Студинський: „Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—1846“. Львів 1908, ст. 8). Промови такого змісту стали дійсно виголошувати ся, почавши від жовтня 1834 р., а виголошували їх правильно майже самі студенти 4-го року теол. Із знаних мені около 50 промов виголошено 17 в латинській мові, 15—16 в німецькій, 9 в польській, 2 в руській мові (Шашкевич, Антін Могильницькій 24/11 1839), 1 в церковно-руській, макаронїчній мові, 5 невідомо, в якій мові. Сї дати черпаю із матеріялів приготованих мною для розвідки про семінарські вірнопідданчі промови, яка буде оголошена в найблизшій будучности.

Що до дати виголошеня Шашкевичевої промови, то про неї довідуємо ся із письма ректорату, поданого у нас під ч. 33, з якого виходить, що вона була виголошена в лютім 1835 р. В котрий же день лютого могло се бути? Згадане письмо ректорату звіщає, що в лютім виголосило промови двох питомцїв: Антін Воєвідка та Маркіян Шашкевич. Перший з них виголосив свою промову 12 лютого 1835 р., як про се свідчить заголовок його рукописної промови задержаної до нинї („Rede über die Pflichten der Untergebenen gegen den Landesmonarchen an die sämtlichen Kandidaten des geistlichen Standes gr. kath. Ritus gehalten am Geburtsfeste S-er Majestät Franz I. Kaisers von Oesterreich den 12-ten Hornung 835 vom Anton Wojewódka Zögling des gr. kath. general. Sem. und Hörer der Theologie des letzten Jahrgangs“). В дни 12 лютого випадали уродини цісаря Франца І. Можна припускати, і то з дуже великою імовірністю, що в той самий день, як у велике державне свято, і Шашкевич виголосив свою промову. Сей здогад має за собою сю обставину, що з нагоди таких державних свят дуже часто по двох питомцїв виголошувало промови в один день. І так, о скільки я се знаю, мало се місце: 1) 19/4 1837 р., як в день уродин цісаря Фердинанда І., коли то виголосив промову Порфір Билинкевич та Сильвестер Вербяньский (гл. письмо з 12/6 1837 р., ч. 215, вислане до консисторії Венедиктом Левицьким, що заступав ректора семінарії, та Кирилом Дембицьким, віцеректором), 2) 19/4 1838 р., коли з тої самої нагоди, що під 1), виголосив промову Василь Сьокало та Степан Курилович (гл. письмо з 24/4 1838 р., ч. 127, вислане до консисторії Григорієм Яхимовичем, ректором, та Кирилом Дембицьким, віцеректором), 3) 19/4 1839 р., коли то з тої самої нагоди, що й під 1), виголосив промову Франц Балько та Яків Шведицький (гл. письмо з 30/5 1839 р., ч. 180,

промова Шашкевича була в 1830 р. невиданщиною в семіна-

вислане Григорієм Яхимовичем, ректором, та І. Лотоцьким, віцеректором), 4) 30/5 1839 р., коли то з нагоди іменин цісаря Фердинанда І. виголосив промову Антін Федорович та Александер Добрянський (гл. письмо з 12/7 1839 р., ч. 209, вислане Григорієм Яхимовичем, ректором, та Ільницьким, віцеректором), 5) 30/5 1840 р., коли то з тої самої нагоди, що й під 4), виголосив промову Антін Могильницький та Маркил Зіневич (гл. письмо з 28/7 1840 р., ч. 304, вислане тими самими членами ректорату, що й під 3), 6) 30/5 1841 р., коли то з тої самої нагоди, що й під 4), виголосив промову Максиміліян Конарницький та Іван Зборовський (гл. письмо з 31/7 1841 р., ч. 285, вислане ректором Григорієм Яхимовичем).

Коли вважати вірним припущене, що Шашкевич виголосив промову 12 лютого 1835 р., а не в инший день сього місяця, то виходило би, що він присвятив уродинам цісаря Франца І і промову і знаний стих п. з. „Голос Галичан". Присвячене двох пес тому самому торжеству зневолює здогадувати ся, що вони первісно були може злучені в одно, а саме в такий спосіб, що короткий поетичний „Голос Галичан" був вплетений в довшу прозову промову, а опісля випечатаний осібно. Таке вплїтане не стояло би одинцем. Кромі згаданої висше промови А. Могильницького з 24/11 1839 менї відомі два случаї такого вплїтаня, а саме у Романа Пасїчинського, що виголосив свою церковно-руську промову 29/1 1837 р. (гл. також фейстон дра В. Щурата, поміщений в „Дїлї" з 1911 р., ч. 247, ст. 4), та у Олександра Добрянського, що виголосив свою польську промову 30/5 1839 р. Промова останнього починає ся поетичним твором зложеним з 25 строфок, кожда по 4 стрічки, та з 22 стрічок, що не творять строф; ся перша, поетична частина, що до обему більша від другої, прозової. Думаю, що Пасїчинський, Добрянський і А. Могильницький, вплїтаючи стихи у свої промови, наслїдували в сїм напрямі Шашкевича.

Вертаючи до дати Шашкевичевої промови, мушу зазначити, що доси не було що до неї згоди у дослїдників, які вагали ся між 1834, 1835 і 1836 р. І так Яків Головацькій сказав 1846 р. і повторив 1847 р., що Шашкевич виголосив свою промову 1834 р. (гл. „Вѣнок Русинам на обжинки", часть І, Відень 1846, ст. 56, зам. 1, також ч. II, Відень 1847, ст. 1, зам.). Той сам Яків Головацький впевняв 1885 р., що Шашкевич виголосив промову підчас шкільного року 1835/6 (гл. „Лит. Сборн. Мат." 1885, ст. 26). Никола Устїянович твердив 1880 р., що се мало місце 1836 р. (гл. „Родимый Листокъ", 1880 р., ст. 45), іменно в першій половинї 1836 р., перед феріями, як виходило би із контексту (гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XXV, зам. 2). Др. Ом. Огоновський йшов за Устїяновичем (гл. „Ист. руск. лит.", II_2, ст. 366). Я ішов за раншим свідоцтвом Якова Головацького (гл. моє „Гал. руськ. лїт. відроджене", ст. 49), бо, маючи до вибору свідоцтва двох осіб (Головацького та Устїяновича), вибрав я першого, яко близше стоячого до Шашкевича, а знов, маючи вибирати між двома свідоцтвами тої самої особи, вважав я ранше свідоцтво вірнїйшим. Др. В. Коцовський по скомбінованю всїх свідоцтв поставив виголошене промови на 1835 р. перед феріями, значить, рік обчислив вірно (гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XXV, зам. 2).

рії і що наслідком сього вона зробила на слухачів величезне враж́інє [1]), то мусить ся звернути увагу на факт сам для себе дуже цікавий, а саме, що підчас коли майже всі автори вірнопідданчих семінарських промов були самі студенти четвертого року теольоґії, то майже одинокий Шашкевич був студентом другого року. Сей вилім супроти принятої в семінарії постанови чи традиції, зроблений для Шашкевича, можна пояснити собі великою популярністю, якою він тїшив ся тоді не лиш у товаришів, але й у настоятелїв, а яку безперечно мусів виробити собі ще на першім році теольоґії, коли був тільки гостем в семінарії, що правда, часто доходячим.

Шашкевич питомцем духовної семінарії.

Перший рік теольоґії покінчив Шашкевич з добрим успіхом [2]). З добрим шкільним свідоцтвом та з добрим свідоцтвом моральности в руках став він з початком вересня 1834 р. робити заходи в цїли одержаня цертифіката на другий рік теольоґії [3]). В наших документах не говорить ся про дальшу долю Шашкевичевого поданя; так само в консисторських протоколах і фасцикулах, в яких зібрані самі документи що до уділень цертифікатів та що до принять теольоґів на питомцїв до семінарії, не найшов я вказівки в сій справі. До помочи мусять отже стати нам инші, посередні документи, з яких ми бачимо, що Шашкевич не лиш одержав цертифікат на теольоґічні студії, але й був принятий до семінарії як питомець. Се видно іменно із нашого документа під ч. 32, датованого 25/3 1835 р., в якім Шашкевича називає ся вже питомцем семінарії та слухачем другого року теольоґії. Значить питомцем став Шашкевич в шкільнім році 1834/1835. В якім саме часї, про се говорить др. Ом. Огоновський, після котрого се наступило 20 вересня 1834 р.[4]). Сю дату можемо вважати вповнї достовірною [5]), бо

---

[1]) Гл. „Лит. Сборн. Мат.“ 1885, ст. 26.

[2]) Гл. ч. 31, де подані ноти з поодиноких предметів.

[3]) Гл. ч. 31.

[4]) Гл. „Ист. руск. лит.“, II_2, ст. 363.

[5]) Натомість невірною є дата дра В. Коцовського, після якого принятє Шашкевича до семінарії мало наступити 1833 р. (гл. І. Опишкевича op. cit., ст. XX). Ся дата повстала у дра Коцовського через скомбінованє двох дат: 1) року виключеня Шашкевича зі семінарії (1830 р.), 2) часу, який минув від виключеня Шашкевича зі семінарії до його принятя, а який після Юлії Сметанової, Маркіянової сестри,

я мав нагоду пересвідчити ся, що всї дати із житя галицьких священиків-письменників др. Ом. Огоновський черпав із урядового жерела, а саме із консисторської реґістратури [1]), а може і зі семінарийного архіва.

виносив три лїта (гл. мої „Причинки“, ст. 40, де Ю. С., пишучи до Володимира Шашкевича, каже, що М. Ш. „trzy lata tułał się pomiędzy ludzi“, „aż dopiero po trzech latach został przyjęty do seminaryum“). Опираючи ся на сих датах (1830+3), яким можна було прецїнь вірити, викомбінував др. В. Коцовський 1833 рік. Тимчасом свідоцтво Юлїї Сметанової про трилїтне житє Шашкевича поза семінарією, є хибне, бо в дійсности поза семінарією був він півпята року (другий піврік шкільного року 1829/1830, почавши від 21/2 1830, цїлий рік 1830/1831, 1831/1832, 1832/1833, 1833/1834). Ся похибка вийшла у Ю. С. відай звідси, що вона сама, будучи 1830 р. щойно 12-лїтною дївчиною (1833 р. мала вона 15 лїт, гл. мої „Причинки“ ст. 42—43), не зрозуміла добре всього, що говорило ся про старшого брата дома, в родиннім кружку, та помішала трилїтні (точно $2^1/_2$ лїтні) митарства, які Шашкевич мусів перейти, заки скінчив другий рік фільософії, з його житєм „на світї“.

Підчас коли дата принятя Шашкевича до семінарії подана дром Ом. Огоновським є вірна, то невірне є його твердженє, будьто би Шашкевича принято до семінарії зараз по скінченю фільософії, отже вже на перший рік теольоґії („Маркіянови треба було подумати про будущу свою долю, и про-те скôнчивши науки фільософіѣ подавъ ся зновъ о принятє до семінаріѣ. И дѣйстно приняла его до сего института духовна старшина (20 вересня 1834 р.), коли дôзналась, що ôнъ черезъ три роки безъ доганы живъ на свѣтѣ“. Гл. „Ист. руск. лит.“, II_2, ст. 363). Після дра Ом. Огоновського мали би отже теольоґічні студії відбутись в шкільних роках 1834/1835 (I рік), 1835/1836 (II рік), 1836/1837 (III рік), 1837/1838 (IV рік), підчас коли в дійсности вони зачались і скінчились одним роком скорше (1833/1834—1836/1837). А що Шашкевич по скінченю теольоґії павзував один рік (1837/1838) і висвятив ся щойно 20/5 1838 р. (сю дату подав др. Ом. Огоновський і вона знов вірна), а про павзованє др. Ом. Огоновський не знав нїчого, тому посунув теольоґічні студії Шашкевича о один рік наперед (з 1833/1834 на 1834/1835), а в слїд за тим мусїв також твердити, що до семінарії принято його зараз по скінченю фільософії. Хибні твердженя дра В. Коцовського і дра Ом. Огоновського про трилїтне житє Шашкевича поза семінарією є випливом похибки зробленої спільним жерелом, Ю. Сметановою, котре так само і мене ввело в блуд (гл. мої „Причинки“, ст. 6—7).

[1]) Можливо, що і дата принятя Шашкевича до семінарії взята дром Ом. Огоновським із консисторії, а не із семінарії. Що одначе менї не вдало ся найти в тім самім місци тої самої річи, котру міг бачити автор „Ист. руск. лит.“, се пояснює ся тою обставиною, що вже переді мною працював в консисторській реґістратурі якийсь почитатель Шашкевича, котрий відай з пієтизму до поета та зі страху, аби деякі документи не пропали в св. Юрі, зберіг їх в місци після його думки безпечнїйшім, на жаль для нас на разї близше невідомім. Таким способом „збережено“ проповідь Шашкевича з лютого 1835 р. та деякі документи до його житеписи.

Обставини, серед яких принято Шашкевича до семінарії, близше нам невідомі. Після дра Ом. Огоновського духовна старшина приймила його, „коли дôзналась, що ôнъ черезъ три роки безъ доганы живъ на свѣтѣ“. З сього виходило би, що Шашкевича принято до семінарії без більших трудностий. Противної гадки є др. В. Коцовський, котрий каже, що Шашкевича принято „не безъ трудностей“ [1]). Гадка останнього, як се показують новійші дані, відповідає дійсности. Шашкевичеви грозив іменно 1834 р. судовий процес політичної натури (здає ся, що з нагоди викритя нелеґальної літератури у львівській фундації ім. Оссоліньских якимсь чином і Шашкевича приплутано до сеї афери). Одначе ізза браку всяких доказів м. и. і Шашкевича признано 25/8 1834 р. „zum strafgerichtlichen Verfahren und zum Verhafte nicht geeignet“ (гл. мої „Матеріяли“, ст. 37) і щойно після сього принято його до семінарії 28/9 1834 р.

Приняте Шашкевича до семінарії було дуже важною хвилею в його житю, так важною як перед півпяти роками було виключене з неї. Повною грудию міг він тепер віддихнути, коли мав забезпечений дах над головою та запевнене ціле удержане. Вільний від журби о хліб насущний взяв ся він до праці зі ще більшою силою як перед роком, коли то йому позволено записати ся на теольоґію, або як перед двома роками, коли то йому позволено скінчити фільософію. „Procul negotiis!“ міг сміло сказати поет за своїм римським товаришем з часів Авґуста та певно благословив в души сих людий, що помогли йому до сего спокійного житя, а прощав тим, що свідомо чи несвідомо втрутили його в нещастє, що були байдужні до його долї та не дали йому помічної руки в його горю. А що се горе, ся журба, сї злиднї, серед яких поетови доводило ся жити через $4^1/_2$ року, полишили фатальні наслідки на його здоровлю, про се не може бути хиба двох гадок. Заки одначе означу близше сї наслідки, подам вістки, які знаємо про його житє від виключеня аж до принятя до семінарії.

Житє Шашкевича „на світї“.

Вістки про житє Шашкевича „на світї“ на жаль дуже скупі. У кого і де міг жити Шашкевич після виключеня аж до 1/9 1830 р., про се була мова висше (гл. ст. 2—3), де сказано, що найімовірнїйше сей час перебув він у Львові, підпомаганий

[1]) Гл. І. Опишкевича op. cit., ст. XX.

матїрю та дїдом по матери, о. Авдиковським з Підлися. Не виключена також поміч зі сторони Тадея Васїлевского, про якого відносини до Шашкевича так само ми вже говорили (гл. ст. 5—6).

Про шкільний рік 1831/1832, 1832/1833 і 1833/1834 не маємо так само вісток. Перший з них провів Шашкевич імовірно у Львові, бо саме тодї він старав ся о дозвіл ходити на 2 рік фільософії (гл. висше, ст. 3 і д.). Шкільного року 1832/3 ужив Шашкевич на скінчене 2 року фільософії. Чи він пережививав тодї постійно у Львові, невідомо. Знаємо тільки, що він не мусїв ходити правильно на виклади (гл. висше, ст. 2, зам. 7). Можливо отже, що він користав з унїверситетської свободи тим більше, що з браку удержаня може й мусїв користати з неї та час до часу виїздити на село. Инше дїло шкільний рік 1833/1834. Шашкевич, тодї студент 1 року теольоґії, мусїв жити у Львові постійно, бо хоч не був питомцем семінарії, всеж таки на рівнї з питомцями був обовязаний відбувати в семінарії приписані релїґійні практики та наукові вправи (гл. висше, ст. 12), а ухилити ся від сього він не міг, бо знав, з якими клопотами одержав дозвіл ходити на теольоґію; тому не міг він надуживати доброти семінарських властий, котрих впрочім він міг потрібувати і в найблизшій будуччинї при сподїваних заходах о приняте до семінарії.

Що до місця побуту на селї, то належить замітити, що від смерти вітця (30/1 1833 р.) міг Шашкевич бувати вже в Княжім, де безпосередно по о. Семенї Шашкевичеви душпастирем був о. Терентій Сметана, Маркіянів шурин; впрочім міг він перебувати у свого дїдуня в Підлисю або у Васїлевского, але не в Княжім (через вітця), тільки в другім його маєтку, Юськовичах [1]).

Одинокий рік, про який маємо точнїйші дані, се 1830/31. Про жите Шашкевича в сїм часї довідуємо ся із двох документів, що походять від нього самого. Одним з них є бруліон свідоцтва моральности, написаний самим Шашкевичем, а виставлений в імени господаря, у якого він жив [2]); другим є знане нам вже подане Шашкевича з 31/10 1831 р. (гл. висше, ст. 4). Із сих обох документів, що взаїмно доповнюють себе, довідуємо ся осьщо: В часї від 1/9 1830 до 15/10 1831 р. жив Шашкевич постійно у Львові та мешкав у З а х а р а А в д и к о в-

---

[1]) Гл. І. О н и ш к е в и ч а op. cit., ст. 63—67, де поданий лист Васїлевского до Шашкевича з 20/10 1837 р. з запросинами до Юськович.

[2]) Гл. мої „Причинки“, ст. 38 і зам. 1.

ського, управителя шпиталя, у якого учив дітий та якому помагав в канцелярийних справах шпитальної управи. Якийсь час, а саме понад один місяць [1]), був Шашкевич занятий як писар в консисторській канцелярії. У вільних хвилях займав ся студіями „славянської", значить церковно-славянської мови, котрої після слів своєї сестри, учив ся в успенській церкві [2]), під якою належить розуміти відай ставропигійський музей, що був при успенській церкві.

Шашкевич і падолистове повстане.

Рік 1830/1831 на землях давної польської держави — сечас приготованя до повстаня та само повстане в цїли відбудованя Польщі. У Львові та в цїлій Галичинї кипіло між Поляками і між Русинами. Між останяїми тому, що і вони брали численну участь в боротьбі за відбудову Польщі; котрі ж з них з якоїнебудь причини не могли брати діяльної участи в боротьбі, сї бодай симпатіями стояли по сторонї борців. Між останнїми мав бути після слів Николи Устіяновича і Маркіян Шашкевич. Осьщо говорить він в сїй справі: „Самъ Маркіянъ Шашкевичъ, сей первый Предитеча будущого колись руского генія, ледво здержанъ былъ принуждающими обстоятельствами, же не убѣгъ въ Замость. Еще въ 1833 году дыхалъ онъ Польщею, писалъ дрôбныи стишки тôлько по польски, а въ 1835 году [3]) явился онъ намъ яко витій рускій, яко соловій руской благодѣйной яри" [4]). Така зміна патріотичного світогляду, такий перехід з польського табору в руський був після Н. Устіяновича частим явищем серед руської суспільности. Причиною сеї зміни мало бути розчароване в чистоту польських інтенцій, ненаситна жадоба власти та гордість зі сторони Поляків. Місце-

[1]) Гл. ч. 9.

[2]) „i jak nam muwił (chodził) do włoski cerkwi uczyc się sławiańskiego języka" (гл. мої „Причинки", ст. 40). Про пильні студії Шашкевича над церковно-славянською мовою гл. ibid., ст. 7 і д., також моє „Відроджене", ст. 62.

[3]) Устіянович має на гадцї стишок Шашкевича „Голос Галичан", написаний з нагоди 67-лїтних (а не 66-лїтних, як доси думали) уродин цїсаря Франца I. (гл. др. В. Щурат: „Голос Галичан", Львів 1911, ст. 8).

[4]) Гл. львівське „Слово" з 1861 р., ч. 5, ст. 23, в статї п. з. „Нѣсколько словъ Николая Устыяновича въ отвѣтъ на статію Г. Костецкого, обголошенную въ дневнику польскомъ подъ заглавіемъ: Recenzya Zorji Galickiej na god 1860".

запалу займила холодна розвага. „Зрѣльшій поглядъ на исторію, высшое просвѣщеніе служили пôдвалиновъ, примѣръ дали Сербове и Чехове, а путь назнаменовалъ Котляревскій и Основяненько. Не минуло лѣтъ кôлька, а молода Русь Галича, тая самая Русь, що недавно патріотическими польскими пѣснями восхищалась и тонула въ слозахъ, нечаянно зачинае уноситись надъ красотою своихъ думъ, и плакати надъ своимъ народомъ. Переходъ былъ такъ скорый, змѣна въ идеахъ такъ напрасна, же цѣлая тая быль могла бы стояти за истную баечку зъ тысящи ночей, если бы мы старшіи вѣкомъ живущіи ще днесь, сей переходъ не были досвѣдчили сами на себѣ" [1]).

Відки походить вістка Николи Устіяновича про польський патріотичний світогляд Маркіяна Шашкевича в 1830/1831 р., про його охоту піти з повстанцями під Замосць, охоту так сильну, що „ледво здержанъ былъ принуждающими обстоятельствами, же не убѣгъ въ Замость"? Чи знав її від самого Шашкевича, чи тільки зі слуху? Сам Устіянович сказав, що з Шашкевичем зблизив його щойно стих написаний ним самим 1836 р. з нагоди смерти Михайла Гарасевича барона de Neustern [2]). Доси стояв він оподалік не тільки від самого Шашкевича, але й від цілого його кружка, тому іменно, що він сам після своїх власних слів „чуть-чуть не заплылъ подъ знамена Хлапицкого, верховного начальника войскъ польскихъ во время революціи 1830 года" [3]), тому, що після слів Якова Головацького він ще й по повстаню носив таку саму шапку, яку носили повернувші з повстаня студенти [4]). Той сам Яків Головацький зовсім не случайно промовчує Николу Устіяновича між членами Шашкевичевого кружка, хоч наводить далеко менше знані назви, як: Лопатинського, Бульвінського, Покинського, Урицького, Мінчакевича, Кульчицького, Гадзінського [5]),— а промовчує його іменно тому, що він був їм чужий. Так само був він їм чужий 1833 р., бо не знав про повстанє „Сина Руси", був чужий і 1834 р., бо не знав про „Зорю". Щойно 1835 р. дійшов до його відома

---

[1]) Гл. львівське „Слово" 1861 р., ч. 5, ст. 22—23.

[2]) Гл. „Лит. Сбор. Мат." 1885, ст. 43.

[3]) Гл. ibid., ст. 42.

[4]) „Возвратившіи ся изъ-за Вислы студенты, принятыи на курсы, ходили въ университетъ въ уланскихъ каскахъ и ученики носили фуражки, кто съ бѣлимъ, кто съ червонымъ околышемъ (и нашъ Ник. Устіановичъ ходилъ въ такой фуражцѣ)" (гл. ibid., ст. 14).

[5]) Гл. ibid., ст. 11—12.

„Голос Галичан“, перший по українськи напечатаний стих Шашкевича, котрий після його (Н. У.) слів зробив величезне вражіне на цілій українській суспільности Галичини [1]), а ми додамо: на нім самім ще більше. Ми віримо Устіяновичеви, що особливо у молодіжи та у нього самого „переходъ былъ такъ скорый, змѣна въ идеахъ такъ напрасна, же цѣлая тая быль могла бы стояти за истную баечку зъ тысящи ночей, если бы мы старшіи вѣкомъ живущіи ще днесь, сей переходъ не были досвѣдчили сами на себѣ“. Одначе не повіримо, аби така еволюція відбула ся у Шашкевича. Правда, коли Устіянович впевняє нас, що ще 1833 р. Шашкевич писав дрібні стишки по польськи, то ми остаточно не тільки готові в се увірити, але й додамо, що він ще 1837 р. або й після 1837 р. писав польські стишки для своєї судженої, пізнійшої дружини, Юлії [2]), що в тім менше більше часі писав він по польськи знаний вступ до перекладу „Zamku Kaniowskiego“ Ґощиньского [3]), що 1843 р. писав по польськи лист до тестя [4]). Чиж би одначе се все мало бути доказом польського світогляду Шашкевича? З другої сторони одначе ми мусимо заперечити, будьто би 1833 р. Шашкевич писав дрібні стишки тільки по польськи, та мусимо пригадати, що іменно 1833 р. повстав „Син Руси“, в якім Шашкевич брав участь, і де він м. и. взивав:

„Дайте руки, юні други,
Серце к серцю най припаде,
Най щезают тяжкі туги,
Ум охота най засяде!
Разом, разом! кто сил має,
Гоніт з Руси мраки тьмаві,
Разом, к світлу, други жваві“ [5]).

Мусимо пригадати, що 1834 р. повстала „Зоря“ зі статею

[1]) „Скромный молодецъ, воспитанникъ русской духовной семинаріи на 2 году, написалъ коротенькую оду въ память того событія (67-літних уродин цісаря Франца I), а написалъ мягонькими, но самыми величавыми барвами съ русскихъ нивъ. И вотъ, тая одна ода, напечатана только въ 250 оттискахъ, сдѣлала совершенную измѣну на землѣ Галича въ русской народной жизни; она, можно сказати, розбудила Русь отъ глубокого сна“ (гл. „Родимый Листокъ“ 1880, ст. 10—12, статя: „Возрожденіе Галицкой Руси и Маркіянъ Шашкевичъ“).

[2]) Гл. І. Онишкевича op. cit., ст. 30—32.

[3]) Гл. мої „Причинки“, ст. 23. [4]) Гл. ibid., ст. 37—38.

[5]) Гл. проф. К. Студинський: „Кореспонденція Якова Головацького в літах 1835—49“. Львів 1909, ст. CXV.

Шашкевича про Богдана Хмельницького, з його „Оленою“ [1]) і майже певно з його „Болеславом Кривоустим“ [2]), стихом повним военного запалу, з окликами того рода як:

„Бо, хто Русин, підбігайте
Соколами на врага“.

або: „Гей, хто Русин, за ратище,
В крепкі руки меч ясний,
Шпарка стріла най засвище,
Гордий Ляше! день не твій“.

або: „Радость, радость Галичане!
Не загостит більше враг,
Греми Дністре, шуми Сане!
Не прискаче вовком Лях!“ [3])

Супроти таких фактів достовірність свідоцтва Николи Устіяновича мусить бути сильно підкопана. Вона змаліє ще більше, коли із висше сказаного пригадаємо собі, що саме 1830/1831 р. Шашкевич займав ся пильно церковно-славянською мовою. Інтерес для церковщини маємо право вважати свого рода національною свідомістю, яка не дала би йому піти під Замосць. Так само занятє Шашкевича в консисторії вводило його в атмосферу, щонайменше дуже відмінну від сеї, якою він мусів би дихати, як би заміряв іти під Замосць. А вже зовсім не до увіреня є твердженє Устіяновича, що тільки якісь зневолюючі обставини не дали йому піти під Замосць. Ми вже висше бачили, в яких обставинах жив Шашкевич, почавши від 21/2 1830, цілий 1831 і дальші роки. Ми бачили, що його положенє було дуже розпучливе, бо він був позбавлений всяких засобів до житя, позбавлений навіть надії скінчити студії. Се розпучливе положенє, сї „принуждающіи обстоятельства“ повинні би були загнати його іменно під Замосць, а не дали би йому лишити ся дома та уживати всіх можливих способів, аби тільки одержати дозвіл на скінченє фільософії, а опісля теольоґії. Коли ж він мимо всього лишив ся дома, то видко було щось, що зборонювало йому піти під Замосць, була іменно свого рода

---

[1]) „kleine populäre Erzählung“, про яке говорить В. Копітар у своїй рецензії на „Зорю“ (гл. мої „Матеріяли“, ст. 7), се без сумніву „Олена“. Впрочім про се буде мова на иншім місци.

[2]) Гл. І. Онишкевича op. cit., ст. XXIV.

[3]) Гл. мої „Причинки“, ст. 14—15.

національна свідоміcть, котра не давала йому станути в рядах повстанців.

Годї вкінци поминути ще одної дуже важної обставини, котра так само промовляє проти правдивости свідоцтва Николи Устіяновича, а саме, що Яків Головацький не знає нїчого про революційні аспірації Шашкевича. Сей Головацький, котрого з Шашкевичем лучило много інтімних річий, котрий передав нам про нього неодну далеко менше важну подробицю, мав би не знати про так важну справу як про колишню охоту свого друга утїчи під Замосць? Мовчанки Головацького, а властиво його незнаня не можна пояснити собі инакше, як неправдивістю свідоцтва Устіяновича.

(Кінець буде).

Про поняте психольоґічної основи почувань.

Подав *Стефан Балей.*

§ 1. Ціль статї.

Введене Майнонґом у психольоґію поняте психольоґічної основи почувань показалось вельми хосенним; воно сталось підвалиною етично-психольоґічних теорій самого Майнонґа, а естетичних Вітасека. Та поняте, що має творити фундамент для трівкої будівлї само мати мусить тривку і сильну конструкцію; інакше не варто і небезпечно на нїм будувати. А нам здаєть ся, що сей фундамент не непохитний, що навпаки у нїм є хиби та недостачі. Річ ясна, що коли-б так дїйсно було, то треба б чим скорше ті хиби відшукати та усунути. Перше з сих завдань се власне ціль нашої статї. Ми постараємо ся вказати на ті недомаганя, що лежать в понятю психольоґічної основи почувань, власне у тім його видї, який накинула йому так звана австрійська психольоґічна школа. Критика наша освітлюючи слабі сторони нашого поняти рівночасно старати меть ся вказати напрям, в якім повинні йти зусиля для усуненя сих недостач.

I. Часть критична.

§ 2. Дефініція психольоґічної основи почувань у Гефлєра.

Мусимо очевидно зачати від поясненя, що розуміють через психольоґічну основу почувань сї автори, котрі послугують ся отсим понятєм. А що перший ввів його Майнонґ[1]), то до нього

[1]) В книжцї п. з. „Psychologisch-ethische Untersuchungen zur Werththeorie. Graz 1894.

передусім ми повинні б звернути ся в тій цїли. Однак у Майнонґа не найдемо строгої, а короткої дефініції нашого понятя, яка могла б стати для нас вигідною вихідною точкою при льоґічній аналізі. Та дефініцію таку находимо у Гефлера[1]), а що автор сей, як сам признає, ставить єї згідно з поглядами Майнонґа, то можемо зачати від наведеня сеї дефініції. В його „Психольоґії" читаємо: „Definition: Psychologische Voraussetzung eines Gefühles nennen wir diejenigen psychischen Erscheinungen (einschliesslich ihrer Inhalte) „an" welchen und „durch" welche wir Lust oder Unlust haben".[2]) [Психольоґічною основою почування називаємо сї психічні явища (з їх змістами включно) „з" котрих і „через" котрі дізнаємо приємности або неприємности]. Пригляньмо ся тепер, як автор доходить до сеї дефініції. Завсїгди — констатує Гефлер — коли тїшимо ся, або сумуємо, то з одної сторони мусить бути щось, „чим" ми тїшимо ся зглядно смутимо, наша радість мусить усе бути радістю або смутком „з чогось" (Lust „an" etwas), а з другої сторони мусить бути щось, що „викликує" („erregt") нашу радість чи сум, щось, „через" що ми веселі або сумні (Lust „durch" etwas). Так приміром, коли подивляємо гарний вид околиці, яка нам подобаєть ся, то сей вид є тим „з чого" ми дізнаємо втїхи (чим ми тїшимо ся), а рівночасно тим, що „викликує" нашу втїху („через" що повстає наша втїха).[3]) Інакше ще могли би ми те саме виразити так, що вид околиці є з одної сторони предметом нашого почування а з другої сторони рівночасно він є його „причиною".

Так отже се психічне явище (евентуально — сю ґрупу явищ психічних), яке в нашій свідомости репрезентує те щось, „з чого" і „через що" ми радуємо ся або сумуємо, називає Гефлер „психольоґічною основою" тої радости евентуально смутку. (В наведенім прикладї основою почування буде отже спостережене краєвиду).

Як бачили ми, почуванє остає зі своєю основою в подвійнім відношеню (реляції).[4]) Одно з сих відношень, як се

[1]) в книжцї п. з. „Psychologie", Wien u. Prag 1897.

[2]) l. c. ст. 389.

[3]) l. c. ст. 389. Ich erfreue mich an dem Aublick einer schönen Landschaft; oder: der Aublick erregt mein Wohlgefallen.

[4]) Слово „відношене" у нас двозначне; значить воно або те що нїмецьке „Relation" або те, що нїмецьке „das Beziehen". Де буде заходити небезпека помішаня обох значінь, ми будем заступати сей термін в першім його значіню словом: реляція.

слідує з наведених виражень, що кажуть про „викликуване“ почуваня „через“ щось, — є відношенем причиновим.[1]) Основа є причиною почуваня. Та звязь між основою і почуванем не вичерпуєть ся причиновою реляцією.

Заходить тут іще инша реляція, на яку вказують звороти бесїди такі як: тїшитись „чим“, бути вдоволеним „з чогось“. Отся друга реляція полягає в тім, що почуванє є актом психічним, який звертаєсь на основу як на свій зміст. Є вона проте відношенєм „акту до змісту“.[2]) Доперва ті дві реляції разом узяті: реляція причинова та реляція „акту і змісту“ творять повну звязь між почуванем а його психольоґічною основою. Інтерпретуючи Гефлерову дефініцію чи могли-б отже сказати також, що психольоґічною основою почуваня є се явище психічні (евентуально сї явища психічні), які з дотичним почуванем є звязані реляцією причиновою та реляцією акту і змісту.

§ 3. Інтелектуальна та неінтелектуальна основа почувань.

Зазначуючи, що психольоґічною основою почувань є все якісь явища психічні, дефініція Гефлера не ставить ніяких обмежень що до рода сих явищ. Беручи річ зовсїм загально, функцію основи могли б сповнювати однаково добре представленя як також осуди, а дальше почуваня та прояви волї. Одначе і Майноні і Гефлер занимають ся головно тільки тим родом основи, який Майноні назвав основою інтелектуальною; а отсю назву одержує основа тодї, коли вона утворена з представлень або з осудів.

Питанє, чи і о скілько почуваня та прояви волї можуть сповнювати функцію основи почувань, трактують Майноні і Гефлер тільки принагідно, а понятє „емоціональної“ основи почувань не відограє у нїодного з авторів, що послугують ся понятєм психольоґічної основи, якоїсь більшої ролї. Факт сей позваляє нам ограничити ся до основнїйшого розслїду виключно тільки інтелектуальної основи.

---

[1]) l. c. ст. 388. „Von den angeführten Wendungen drückt zunächts das „erregt“ (викликує) aus, dass der Aublick d. h. die Wahrnehmunsvorstellung der Landschaft Ursache für das Auftreten von Gefühl sei.

[2]) l. c. ст. 389. Der Ausdruck „sich an etwas freuen“, über etwas betrübt sein, weist dagegen darauf hin, dass zwischen dem Erfreulichen und der Freude das allgemeine psychologische Verhältniss von Inhalt und Akt bestehe.

Беручи під увагу обі евентуальности, а саме що інтелектуальною основою почувань можуть бути або самі представленя або також осуди, розріжнює Майноні, а за ним Гефлер два роди почувань: почуваня представні (Vorstellungsgefühle) і почуваня осудні (Urteilsgefühle). Представні се ті почуваня, яких основу творять самі тільки представленя; а осудні ті, котрих „необхідною психольоґічною основою є осуд (переконане)“. „Nach der Art ihrer psychologischen Voraussetzung benennen wir die Gefühle als Vorstellungsgefühle und Urtheilsgefühle“.[1]) Виразно сформулованої дефініції почувань представних Гефлер не подає; за те подає він докладну дефініцію осудних почувань: „Urtheilsgefühle werden wir alle diejenigen und nur solche Gefühle nennen, für welche ein Urtheil nothwendige psychologische Voraussetzung ist“.[2])

§ 4. Плян аналїзи понятя психольоґічної (інтелектуальної) основи почувань.

Точкою вихідною при твореню дефініції психольоґічної основи служить, як ми се уже бачили, факт, що ми в буденнім житю завсїди почування наші до чогось відносимо. Се відношуване має мати на погляд Майновіа та Гефлера своє жерело в подвійній реляції, що лучить почуване з основою: реляції причиновій, та реляції акту і змісту.

Докладно беручи річ в поняте основи кромі двох згаданих реляцій входить іще третя а саме часової сучасности; а се тому, бо як твердять Майноні та Гефлер, почуваня не можуть нїколи істнувати в нашій свідомости самі; їх мусить супроводити конче якесь інтелектуальне явище (представлене або осуд). Отже власне інтелектуальна основа почуваня є тим його необхідним товаришем, що рівночасно з ним находить ся в свідомости.

Про сю третю реляцію, яка входить в поняте основи, не згадує одначе Гефлер в своїй наведеній уже тутки дефініції; а робить се імовірно тому, що реляція ся містить ся уже самозрозуміло в реляції акту і змісту.

Запізнавши ся таким чином загально зі складовими елементами, що творять суть понятя інтелектуальної основи, можемо тепер уже уложити собі плян дальшого розслїду. Отже у перве розглядати мемо інтелектуальну основу як причину почуваня,

[1]) l. c. ст. 390. [2]) l. c. ст. 400.

відтак як його зміст, а вкінци розглянемо взаїмне відношене реляції причинової і реляції акту і змісту в понятю основи.

Як знаємо, з понятєм псих. основи стрічаємось не тілько у Майнонґа та Гефлера, воно ввійшло уже в термінольоґію цілого ряду авторів. І всї вони надають свому термінови в прінціпі те саме значінє, в якім послугуєть ся ним Майнонґ. Все-ж таки заходять тут деякі ріжниці, нераз може самими навіть авторами незавважені, хотя цілком не маловажні. І ті ріжниці в конструкції понятя основи у ріжних авторів ми мусимо узглядните в нашій аналізї. Се слїд нам зробити й тому, що ті психольоґи — передусім Вітасек — не тільки переймають се понятє, а поглублюють його та розвивають дальше. А ті доповненя та зміни апробує опісля — хоч не без деяких застережень — сам Майнонґ.[1]) Будемо отже при обговорюваню складових елементів понятя псих. основи узгляднювати кромі Майнонґа також Вітасека[2]), Гефлера та Саксінґера[3]), звертаючи увагу передусім на істнуючі між ними ріжниці.

§ 5. *Інтелєктуальна основа як причина почуваня.*

Називаючи психольоґічну основу причиною почуваня Гефлер добачує деяку трудність в тім, в який спосіб щось, що є змістом почуваня, а тим самим мусить з ним співістнувати, може творити його причину.[4]) Не стараєть ся він одначе усунути отсю трудність, та взагалї докладнїйше нею не займає ся. За те богато виразнїйше виступають у самого Майнонґа сумнїви, чи псих. основа є дїйсно причиною почуваня. Він не заперечує можливости, що інтелєктуальні явища не творять властивої причини почувань, та признає, що не так розумові арґументи як радше свого рода інстинкт склонює його добачувати звязь причинову між основою і почуванєм.[5])

---

[1]) В статї „Ueber Urteilsgefühle". Archiv f. Psychologie, том 6, р. 1905.

[2]) Zur psychologischen Analyse der ästhet. Einfühlung. Zeitschrift für Psychologie u. Physiologie der Sinnesorgane XXV, 1901, дальше: Grundzüge der allgemeinen Aesthetik. Leipzig 1904, а дальше: Grundlinien der Psychologie. Leipzig 1908.

[3]) Ueber den Einfluss der Gefühle auf die Vorstellungsbewegung. Zeitschrift f. Psychologie, XXVII.

[4]) Гефлер l. c. ст. 389.

[5]) Dagegen haben sich... Schwierigkeiten geltend gemacht, welche ernste Bedenken gegen die Annahme einer Causirung des Gefühls-

На погляд Вітасека основа є причиною почуваня, одначе не повною, а тільки частинною. „Nach herkömmlicher Meinung gilt die Vorstellung oder der Gedanke, die dem Gefühle den Gegenstand vorhalten, auf den es gerichtet ist, durchschnittlich zugleich auch als die das Gefühl auslösende Teilursache; und man wird auch von seiten der Wissenschaft gegen diese Auffassung nichts einzuwenden haben".[1]) А на иншім місци каже він: „Die zweite Funktion der Gefühlsvoraussetzung besteht darin, dass sie die (psychische) Ursache des Gefühles darstellt (in demselben Sinne, in dem bei der Association von Vorstellungen die eine Ursache des Eintretens der zweiten ist)".[2])

Саксінґер знова не називає основи прямо причиною почуваня. Представлене само не зможе викликати почуваня, коли нема відповідної диспозиції. Дійство представленя (і взагалі інтелектуальної основи) полягає в тім, що вона актуалізує дотичну диспозицію. Тому то Саксінґер називає її: „Dispositionserreger".[3])

Так отже бачимо у узгляднених через нас авторів деякі ріжниці в погляді на роль причинової реляції в понятю інтелектуальної основи. Коли одні, як Майнонґ та Гефлер відчувають нахил бачити в основі причину почуваня, одначе не вільні в тім від сумнївів, то другі вважають основу одною з условин почуваня, частною причиною, або знова чинником, який актуалізує диспозицію.

§ 6. Основа інтелектуальна як зміст почуваня.

Перейдемо тепер з черги до другої реляції, що лучить почуване з основою. Як уже знаємо, тою реляцією є — на погляд Гефлера — звязь причинова. Того самого погляду є також Майнонґ: „Einmal behandelt das tägliche Leben die inhaltlich bestimmte Vorstellung als Ursache des Gefühles: der Aublick einer schönen Landschaft „erregt" mein Wohlgefällen. Anderseits aber sagt man auch, dass ich mich „an" der Landschaft freue; damit ist zuverlässig ein dem Gefühle wesentliches, mit ihm dauerndes, nicht also ein ihm causal

gurch die Vorstellung wachgerufen haben. Ich will nun zunächst nicht verschweigen, dass ich mich gleichwohl einer gewissen und wäre es auch nur instinctiven Neigung zur Vulgär-Ansicht nicht recht erwähren kann: .... Untersuchungen ст. 33.

[1]) Psychologie, ст. 336. [2]) Zur psychol. Analyse, ст. 13.

[3]) Саксінґер l. c. ст. 24, 25.

Vorhergehendes gemeint. Dieses letztere Moment konnte die psychologische Theorie als „Inhalt“ des Gefühles acceptiren, indem ein solcher für das Fühlen offenbar so wesentlich ist wie das Vorstellen“.[1])

В суть реляції акту та змісту, так як її понимають наведені тут через нас автори, не будемо близше входити; зазначимо тільки, що вони йдуть в тім слідами Брентана, переймаючи міркованя приміщені в першім томі „Психольоґії“[2]) сього автора. В тім творі мож найти поясненя та дефініції, що торкають ся і самої реляції акту і змісту і звязаних з нею проблемів. Їх мож найти також на перших сторінках наводженої тут „Психольоґії“ Гефлера та його „Льоґіки“ а також в творах Вітасека.[3]) Туди ми й відсилаємо читача. Тут вистарчить для нас сконстатувати, що на погляд тих авторів реляція ся, о скілько вона виступає як злучник між почуванєм а його основою, є реальною, у внутрішнім досвіді достережною звязію почуваня з основою. Вона має бути психольоґічною інтерпретацією сього, що має на гадці буденний досвід, коли каже, що почуванє „відносить“ ся до чогось, „звертаєсь“ на щось (das Gefühl „bezieht“ sich, ist auf etwas „gerichtet“). „Das Gefühl „„bezieht““ sich auf einen Gegenstand, die Vorstellung desselben ist gewissermaussen in das Gefühl eingeschlossen, sie steht zum Gefühl in einer engen, innerlich wahrnehmbaren Relation, in der das Bewusstsein von der Zusammengehörigkeit dieses Gefühles und dieser Vorstellung liegt“.[4]) (Почуванє „відносить ся“ до якогось предмету, представленє його є якось замкнене в почуванє, воно остає з почуванєм в тісній, внутрішно достережній реляції, на котрій полягає свідомість приналежности сього почуваня і сього представленя.)

Так отже почуванє завсїди звертає ся на щось, відносить ся до чогось; до чого одначе? Беручи під взгляд саму лишень дефініцію Гефлера, ми може мали-б нахил думати, що почуванє відносить ся усе до якогось психічного явища; бо там говорить ся про „psychische Erscheinungen“ „an welchen... wir Lust oder Unlust haben“. Гефлер додає ще вправдї до слів „psychische Erscheinungen“ замкнене в скобках до-

[1]) Untersuchungen, ст. 33.

[2]) Franz Brentano, Psychologie vom empirischen Standpunkte. Wien 1874.

[3]) На приклад: Psychologie, ст. 73 і сл.

[4]) Вітасек, Zur psychol. Analyse, ст. 12 і 13.

повнене „einschliesslich ihrer Inhalte“, та се доповнене (яке мож ріжно толкувати), здаєть ся, не дає приводу до зміни такої інтерпретації дефініції автора. Чи дійсно одначе почуваня відносять ся усе до явищ психічних? Коли дефініція Гефлера (може тільки через неточність вислову) могла-б підсувати таку гадку, то у инших авторів стрінемось з відмінним представленем річи. Почуване відносить ся на їх погляд не до явища психічного, що творить основу, а до предмету, означеного сим явищем. Роля основи ограничаєсь отже до сього, що вона піддає почуваню предмет, на який воно має звернути ся. І так читаємо у Вітасека: „Einmal erfüllt die Vorstellung oder der Gedanke, der als Gefühlvoraussetzung fungiert, die Aufgabe, dem Gefühlsatzte gleichsam den Gegenstand vorzuhalten, auf den es gerichtet ist“...[1]) (По перше сповняє представлене або гадка, яка творить основу почуваня, завдане, піддавати актови почуваня предмет, на котрий він є звернений...)

Майноні сам в своїх „Untersuchunden“ не входить близше в се питане, може тому, що коли писав свій твір, потреба точного розріжненя між предметом і представленем не усвідомилась йому ще досить виразно. Доперва пізнійше, коли проблем „змісту і предмету“ („Inhalt und Gegenstand“) прийшов на порядок дневний дискусії австрійських психольоґів, робить також і Майноні відповідні розріжненя. Одначе вже і в самих „Untersuchungen“ находимо вислови, які вказують на се, що основу вважати треба не сим, до чого відносить ся почуване, а тільки посередником між почуванем і предметом.

Могло-б здавати ся, що входячи в се питане ми добачуємо трудности чи неясности там, де їх нема, та тільки затемнюємо річи самі собою зовсім ясні. А прецінь проблем, що торкаєть ся отсего напряму відношуваня почувань мимоволї що хвиля насуваєть ся тодї, коли від загальної дефініції псих. основи перейдемо до поділу почувань опертого на їх псих. основі. Знаємо уже оден такий поділ почувань — на представні та осудні. Поділ сей ріжничкуєть ся дальше по части уже в „Untersuchungen“ Майноніа; в формі вповні розвиненій находимо його у Вітасека. І так наперед улягли дальшому поділови почуваня осудні. Коли артист — каже Майноні — має тішитись признанем публики, то не вистарчить йому до сього само тільки представлене (уявлене) собі признаня; необхідною умо-

---

[1]) Psychologie, ст. 332.

виною появи почуваня є доперва осуд (переконанє) про дійсність признаня. Чоловік, що поставив гроші на льотерію, не вдоволяєть ся самим представленєм виграної; радість появить ся в його души тоді доперва, коли він дійде до певности, то значить до переконаня (осуду), що він в дійсности виграв. В тих случаях отже до викликаня почуваня не вистарчить само представленє; необхідною умовиною появи почуваня є тутки осуд, і власне тому почуваня такі називають ся осудними. В наведених прикладах почуванє має ще й ту прикмету, що зміняє свою якість зі зміною якости суду, від якого зависить. І так коли місце переконаня про признанє публики займе у артиста переконанє про неістнованє сього признаня, то на місце радости появить ся смуток.

Бувають одначе і такі випадки, коли почуванє, хоча обусловлене переконанєм не вважаючи на се зістає обоятним на його якість. Так наприклад історик стараєть ся відкрити правду для правди самої, для заспокоєня теоретичної цікавости, при чім є для нього річею зовсім обоятною, чи правда, яку найде, буде мати характер твердячого чи заперечаючого осуду; чинником міродатним для почуваня є сама певність, сам акт осуджуваня, а не якість осуду. Почуваня осудні першого рода (зависимі від якости осуду) назвав Майноні почуванями вартости „Werthgefühle“, а почуваня осудні другого рода (обусловлені тільки актом осуджуваня) почуванями знаня „Wissensgefühle“.[1])

Одобрюючи сей поділ називає Вітасек почуваня першого сорта також почуванями змістними „Inhalsgefühle“, докладнійше почуванями осудно-змістними „Urteilsinhaltsgefühle“.[2]) Поділ анальоґічний до сього, який Майноні ввів в обсягу почувань осудних, вводить Вітасек також в обсягу почувань представних. І тут можна з одної сторони вирізнити почуваня зависимі більше від змісту представленя отже почуваня змістні „Inhaltsgefühle“, докладнійше представно-змістні „Vorstellungsinhaltsgefühle“, а з другої сторони почуваня обусловлені самим актом представленя отже почуваня актні „Aktgefühle“, докладнійше представно-актні „Vorstellungsaktgefühle“.[3])

Одержуємо таким чином два перехрещуючі себе взаїмно поділи:

---

[1]) Untersuch. z. Werththeorie § 11 і § 12, ст. 31 і сл.
[2]) Psychologie, ст. 327 і сл.
[3]) l. c. ст. 323 і сл.

Поділ (А):

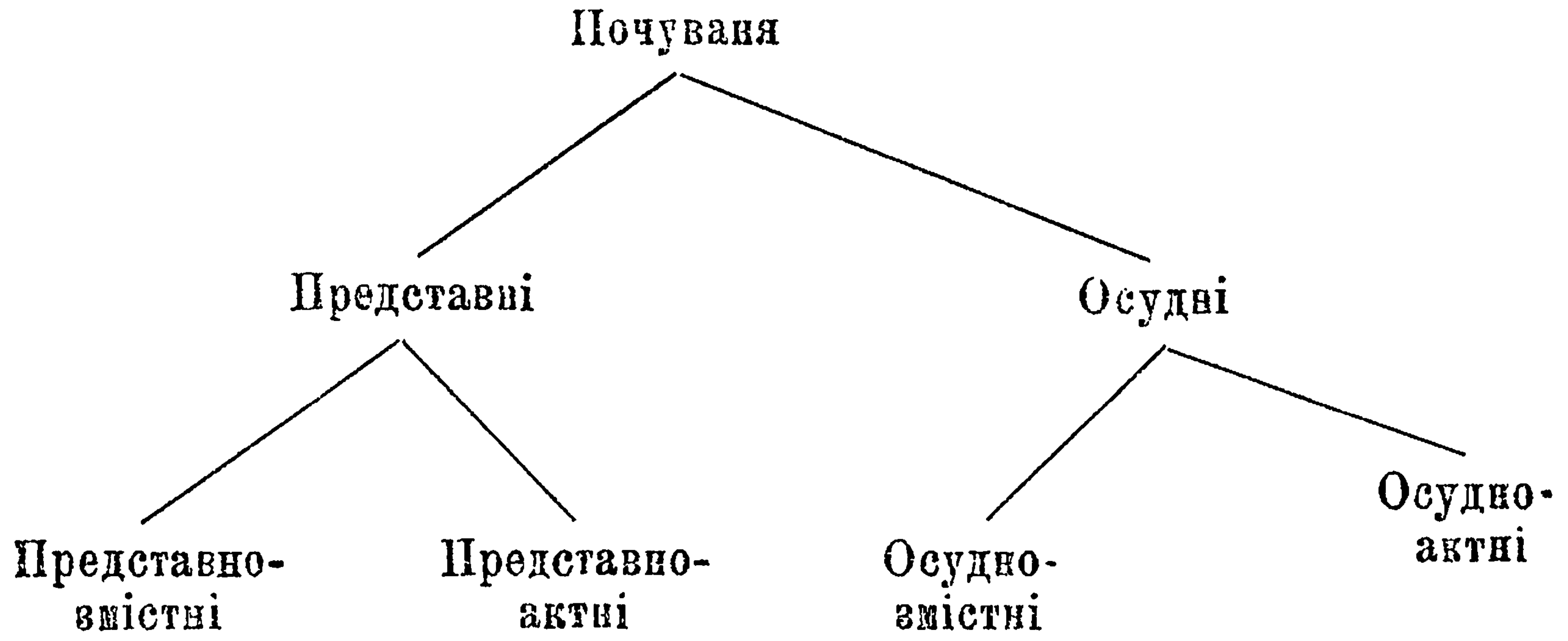

Поділ (Б):

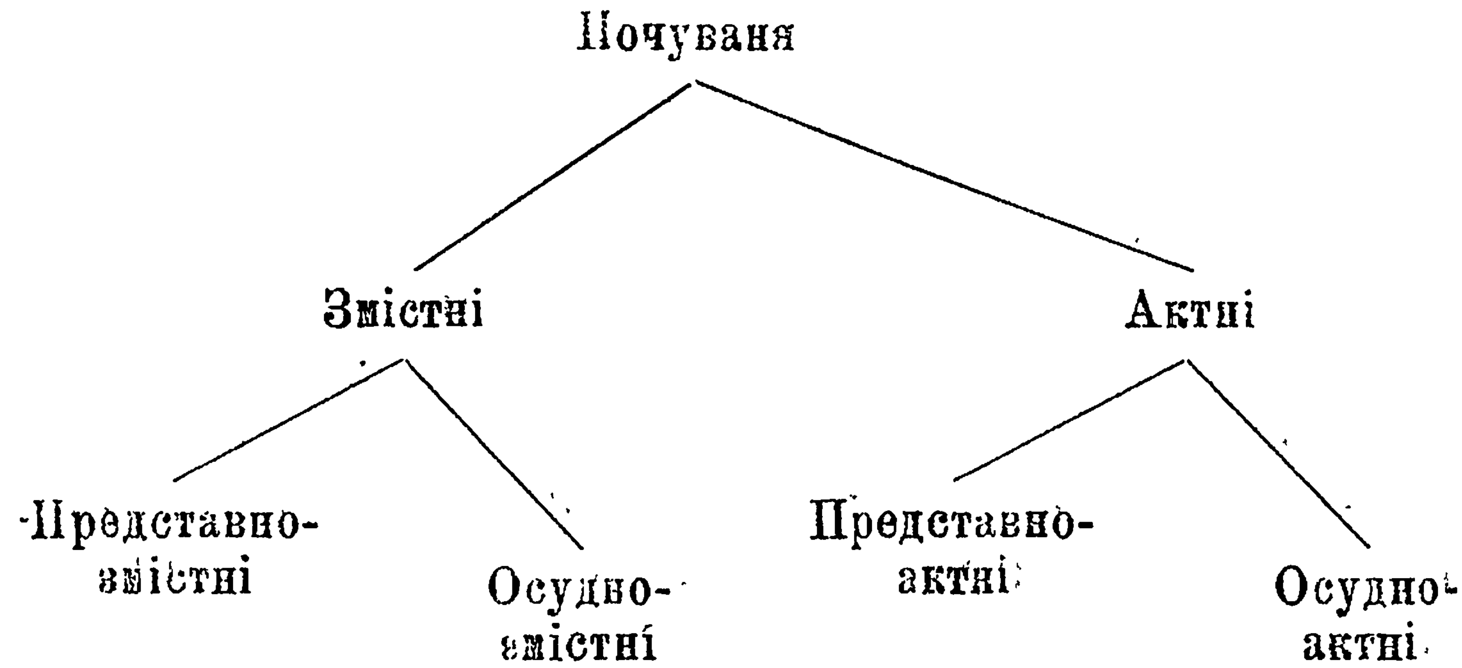

Перейдім тепер по черзї поодинокі члени подїлу, щоби докладнїйше придивити ся, як виглядає при кождім з них віднощуванє почуваня. Зачнїм від поглядів Вітасека, який переводить сей подїл найбільш ясно та консеквентно.

Найпростїйше виходить річ з почуванями представно-змістними; почуванє звертаєть ся тут на предмет означений представленєм, що творить його основу. Сюди належить наведений давнїйше примір з краєвидом.

При почуванях осудно-змістних почуванє — на погляд Вітасека — звертаєсь на факт, стверджений осудом, або як виражаєть ся (за Майнонґом) Вітасек, „обєктив" сього осуду.[1] При-

[1]) Поняте „обєктиву" ввів до фільософії Майнонґ в творі „Ueber Annahmen", Leipzig 1902 (друге виданє в р. 1910). Поясненє сього терміну мож найти кромі згаданого твору також в „Психольоґії" Вітасека (ст. 281 і сл.). Для поясненя скажемо тут отсе: Кождий осуд стверджує щось. Отже власне те щось, що стверджує осуд, називає Майнонґ обєктивом. Так приміром обєктивом осуду: паде сніг — є сконстатований в тім осуді факт „що паде сніг".

міром чоловік, що дістав гарний дарунок, тішить ся тим, „що має гарний дарунок“.

Коли тепер від почувань змістних перейдемо до актних, то тут річ не представляє са уже так ясно і просто. Вітасек говорить нам вправді, що почуваня актні обусловлені актом явища психічного лежачого в основі, та виразної відповіди на питане: до чого відносить ся в тих случаях почуване, він в своїй „Психольоґії“ не дає. Ми надіяли-б ся, що при почуванях актних почуване відносити ся ме виключно до акту представленя або осуду лежачого в основі, а що не буде воно звертатись уже до предмету означеного основою; бо інакше не було-б в тім зглядї ріжниці між почуванями актними і змістними. Та хотя находимо у нашого автора вислови, які здавали би ся потверджувати сей здогад, то не є вони однак зовсім рішучі. І так на приклад читаємо: „Es ist ja von vornherein wohl denkbar, dass das Gefühtsmoment im einen Falle mehr vom Vorstellungsakte... angeregt und qualitativ bestimmt wird, in einem andern Falle mehr vom Vorstellungsinhalte. Daraus erklärt sich, dass das Gefühl nicht jederzeit gleich enge an den Inhalt gebunden und damit auch nicht gleich deutlich ausgesprochen auf seinen Gegenstand gerichtet erscheint; wo sich die loseste Verbindung zeigt, da werden wir es im höchsten Masse als durch den Vorstellungsakt bestimmt erachten können“.[1]) Отсї слова управняють до висновку, що в супереч нашому первісному здогадови, при представно-актних почуванях звязь між почуванем і змістом представленя не перериваєть ся зовсїм, а тільки що вона дуже слаба; бо-ж каже ся там прецїнь, що почуваня актні звернені й на предмет основи хоч „nicht gleich deutlich ausgesprochen“. Таким чином лїнія, що віддїлює почуваня актні від змістних, затираєть ся, а границя між ними стаєсь хитка.

Що торкаєть ся Майноні'а, мусимо зазначити слїдуючий момент, який ріжнить його погляди дотично нашого питаня від погляду Вітасека. Коли Вітасек каже почуваням осудно-змістним відноситись до обєктиву, то Майноні в своїх „Untersuchungen“ відносить їх не до обєктиву а до предмету суду.[2]) Взагалї в „Untersuchungen“ Майноні не послугуєть ся ще по-

---

[1]) Psychologie, ст. 323 і 324.

[2]) Обєктив а предмет осуду не те саме. Приміром в осудї „Бог є“ предметом є Бог, а обєктивом факт „що Бог істнує“.

нятєм обєктиву, яке тоді ще для нього самого було чуже; а коли опісля вводить уже се поняте до своїх праць, то вертаючи пізнійше в статї „Urteilsgefühle“ до проблєму почувань осудно-змістних (які у нього зовуть ся „Wertgefühle“) не може рішити ся до чого вони властиво відносять ся, до обєктиву чи до предмету.

Реасумуючи усе те бачимо, що лишень почуваня представно-змістні не представляють на разї в питаню відношуваня[2]) ніякої трудности. При почуванях осудно-змістних істнує сумнів що до напряму відношеня (предмет чи обєктив), а при почуванях актних обох родів неясне, чи і о скілько крім акту основи також її зміст (зглядно предмет) бере участь в реляції відношуваня.

§ 7. Злука реляції причинової з реляцією акту і змісту в понятю основи.

Обговоривши згідно з поставленим нами пляном по черзї кожду з реляцій, що входять в поняте основи, саму для себе з окрема, ми тепер приглянемось їх взаїмному відношеню в понятю псих. основи.

З наведеної на вступі дефініції Гефлєра, здає ть ся, слїдує, що в конструкції понятя псих. основи обі реляції: реляція причинова і реляція акту і змісту є чинниками вповні рівнорядними. Сама одна про себе котра-небудь з сих двох реляцій не творить іще понятя основи; потрібна в тім іще друга реляція. Ні одній з них не признає ть ся якоїсь переваги, якогось першенства.

Про дві функції, які має що до почуваня сповнювати основа, говорять також Вітасек і Саксінґер не ставляючи ніякої споміж них на першім місци. І Майнонґ також, загально беручи, каже основі виконувати що до почуваня функцію двоякого рода. Та вискази його в тій річи на жаль не однозвучні. Раз одну, а другий раз другу функцію основи висуває він на перший плян, спихаючи другий чинник до ролї другорядного, несущного моменту. І так з самого початку впроваджуючи перший раз поняте псих. основи представляє Майнонґ річ так, неначе-б воно опирало ся виключно, а принайменше в головній мірі на реляції акту і змісту: „ein Gefühl ohne

---

[1]) В значіню реляції акту і змісту.

Inhalt ist nicht weniger absurd als eine Vorstellung ohne Inhalt; Gefühl ist wie Vorstellung dem Inhalte gegenüber unselbständig. In diesem Sinne ist, ohne sich noch auf eine Causal-Relation berufen zu müssen die Vorstellung dem Gefühle gegenüber das Primäre, und ich will dies durch die Wendung ausdrücken: die Vorstellung ist für das Gefühl psychologische Voraussetzung...“[1]) Тут отже конструує автор поняте основи з реляції акту і змісту не втягаючи реляції причинової. Бо-ж називає представлене основою почуваня „ohne sich noch auf eine Causal-Relation berufen zu müssen“. Та зараз дальше робить Майноні застережене, що термін „psychologische Voraussetzung“ утворений зістав так, щоби також „den Causal-Gedanken nicht kurzweg auszuschliessen“. Бо — каже Майноні: „ist nämlich auch der Inhalt stets psychologische Voraussetzung des betreffenden Gefühles, so muss er darum nicht die einzige sein; was aber noch ausser dem Inhalte Auspruch erheben darf, für eine solche Voraussetzung zu gelten, wird wohl immer, jedenfalls aber in der Regel mit dem Gefühle causal verknüpft sein“.[3]) Тут отже не тільки уже втягаєть ся момент причиновий в поняте основи, що більше навіть прямо висказуєть ся, що основу почуваня можуть творити й такі явища психічні, які не звязані з ним реляцією акту і змісту, а тільки становлять його причину. З сього слідувало би, що реляція акту і змісту не необхідна для поняти основи. Та на тім не конець. Майноні іде навіть на иншім місци так далеко, що вважає основу і зміст почуваня за річи окремі. Основа почуваня се його причина, а не його зміст. Сей висновок насуває ся з отсих слів нашого автора, які висказує він при характеризованю ріжниці між почуванями знаня а почуванями вартости: „Was an dieser Gruppe von Urtheilsgefühlen, die man billig als Wissensgefühle bezeichnen könnte, vor allem in die Augen fällt, das ist ihre anscheinend völlige Verschiedenheit im Vergleich mit den ..... Werthgefühlen. Versucht man weiter, sich von den Gründen dieser Verschiedenheit Rechenschaft zu geben, so findet man sich sofort wieder dazu gedrängt, I n h a l t u n d V o r a u s s e t z u n g d e s G e f ü h l e s a u s e i n a n d e r z u h a l t e n“.[4]) Річ ясна, що сї

---

[1]) Untersuchungen, ст. 34. [2]) Ibidem, ст. 34.
[3]) Ibidem, ст. 34.
[4]) Untersuchungen, ст. 37. (Розстріленя букв походять від мене).

слова Майнонґа зістають в суперечности з сим, що казав Майнонґ вводячи перед тим поняте основи.[1]) Там ідентифікувало ся основу зі змістом почуваня, а тут вважаєть ся основу і зміст річами ріжними. Хиба треба би приняти, що Майнонґ уживає слова „психольоґічна“ основа в двох ріжних значінях. Такі суперечности стрічаємо в „Untersuchungen“, а і в пізнійшій статї сього автора п. з. „Urteilsgefühle“ вони зістались неусунені. І так між иншими висказує він там погляд, що почуваня знаня ні до чого не відносять ся[2]), значить не мають змісту, отже або не мають основи, або основа їх не є їх змістом. Отже знова мали-б ми, що зміст почуваня а його основа не те саме.

Бачимо проте, що у Майнонґа поняте псих. основи не має одноцільного характеру і вагає ся між двома формами, з котрих в одній реляція акту та змісту а в другій реляція причинова грає головну роль.

З поставленим попередно питанем що до евентуального першенства одної з двох реляцій в понятю основи вяже ся питанє инше: чи причиною і змістом почуваня є все те саме явище психічне (зглядно ті самі явища психічні), або чи може бути инший зміст, а инша причина почуваня. Чи істнує в тім який закон, чи може тільки правило, що допускає виїмки? На питанє се одначе не найдемо у наших авторів відповіди, яка виключала би всякі сумніви. Що торкаєть ся Гефлера, то як ми уже знаємо, бачить він трудности, як щось, що є змістом почуваня, може рівночасно бути його причиною, котрої то трудности одначе він не розвязує. У всякім разї з сього слїдувало би, що для Гефлера причина і зміст почуваня є тим самим інтелектуальним явищем. Те саме переконанє насуває принайменше на перший погляд його наведена тут дефініція основи. Але в ґрунтї річи дефініція ся двозначна. Її мож толкувати або так, що основою почуваня є ті явища психічні, які рівночасно є його причиною і його змістом, або також так, що основою почуваня є ті явища, які є його причиною і ті явища, які є його змістом — одні і другі разом узяті.

Перейдім тепер до Вітасека. На ст. 338 своєї „Психольоґії“ згадує він, що ідентичність причини і змісту почуваня є нормою. Говорить він також про виїмки від сеї норми, які однак на річи не є виїмками, бо як сам він признає, полягають

[1]) Гляди цитат наведений на ст. 127 і 128.

[2]) Urteilsgefühle, ст. 37.

лишень на злуді. Робить він се одначе тільки мимоходом, так що докладнійше про сю „норму“ не довідуємо ся від нього нічо.

Що торкає ся Майнонґа, то в сїм новім питаню не висказує ся він виразно. Одначе його міркованя на ріжних місцях вказували би, що зміст і причина почуваня не мусять з собою докладно накривати ся. Ми мали уже перед хвилею нагоду наводити отсї місця в инших цїлях. Висновок такий слїдує примір ом з сього, що автор говорить про ріжницю між почуванями вартости а почуванями знаня: „Psychologische Voraussetzung nähmlich ist das Urteil offenbar sowohl bei den Wissens, — wie bei den Wertgefühlen. Während aber bei diesen der Urteilsinhalt auch den Gefühlsinhalt ausmacht, indem ich mich eben „an dem“ freue, von dessen Existenz Ich vermöge des Urtheils überzeugt bin, geht dort offenbar das Urteil selbst in den Gefühlsinhalt ein“.[1])

Коли, як видно з сих слів, в обох родах почувань основа (причина) та сама, а зміст не той сам, то з сього слїдує, що зміст і причина не мусять бути ідентичні.[2])

Сю розбіжність між змістом і причиною слідно також на „посередній основі“ почуваня, яка на погляд Майнонґа є тільки причиною почуваня. „Den unmittelbaren Voraussetzungen treten nämlich... deren Ursachen und Bedingungen als mittelbare Voraussetzungen zur Seite, und zwischen diesen und dem Gefühle wird dann nicht leicht eine andere als causale Relation in Frage kommen“.[3]) Також і тодї, коли основа зложена з більше як одного осуду, де отже побіч „головного осуду“ входять в основу також „осуди побічні“, сї останнї служать причиною, а не змістом почуваня.[4]) І тут отже зміст і причина почуваня не були би ідентичні, а тільки в части сходили-б ся з собою.

Коли тепер в случаях, де зміст і причина почуваня не накривають ся взаїмно докладно, схочемо означити основу почуваня, то не будемо знати, що властиво маємо вважати його

---

[1]) Untersuchengen, ст. 37.

[2]) Трохи інакше як в „Untersuchungeu“ понимає Майнонґ суть обох родів почувань в статї „Urteilsgefühle“. Та і тут паралеля між змістом а причиною почувань являєсь некомплетною.

[3]) Untersuchungen, ст. 34 і 35.

[4]) Untersuchungen, ст. 53. В ріжницю між головними і побічними осудами в основі не будем тут докладнійше входити, щоби не тратити часу на деталї для нашого проблему менше важні.

основою: чи його зміст, чи його причину, чи те, ще є рівночасно і одним і другим, чи може цілість зложену з одного і другого, чи може вкінці треба признати почуваню більше чим одну основу.

§ 8. Зіставлене вислідів попередних розважувань і загальні критичні замітки про поняте інтелектуальної основи почувань.

Зберім тепер разом висліди нашої дотеперішньої аналізи, та пригляньмо ся, які з неї пливуть консеквенції.

Ми бачили, що поняте псих. інтелектуальної основи, хоча на перший погляд здаєть ся дуже просте та ясне, криє в собі цілий ряд трудностей та неясностей. Автори, погляди котрих ми оглянули, послугують ся усі нїби то тим самим понятєм, та на ділї в пониманю його вони між собою не зовсім згідні. І так передусім не однаково дивлять ся вони, як ми се бачили, на роль реляції причинової в основі. Чи і в якім значіню основу мож вважати причиною почуваня, на се питане не дають вони всї ясно скристалізованої, однозвучної відповіди.[1] Дальше питане відношуваня почувань, яке вони толкують реляцією акту і змісту, має свої неясні точки. Се торкаєть ся власне напряму відношуваня, а проявляє ся особливо виразно при означуваню напряму „звертаня себе“ почуваня при поодиноких членах поділу почувань на засаді їх основи.[2])

Та найбільші сумніви виступають при питаню взаїмного повязаня реляції причинової та реляції акту і змісту в понятю основи.[3]) Привід до них дають передусім вискази Майнонґа, які находимо в його „Untersuchungen“ та в статї „Urteilsgefühle“. Опираючи поняте основи раз на обох реляціях, а в инших разах по черзї на однїй або на другій, ідентифікуючи основу раз з причиною а другий раз зі змістом почуваня, Майнонґ лишає нас в непевности, котра реляція для понятя основи сущна, та які інтелектуальні явища маємо в конкретнім случаю причислити до основи.

Річ ясна, що ті недоладности, які ми віднайшли в понятю основи, роблять се поняте хитким і неозначеним, та кидають відємне світло на його льоґічну вартість. Та виказана нами хиткість взаїмного получення обох реляцій в понятю основи насуває нове питане, з якого пливе дальший закид звернений

---

[1]) Гляди § 5 сеї статї. [2]) Гляди § 6 сеї статї.
[3]) Гляди § 7 сеї статї.

проти творців психольоґічної основи. З якої саме причини — питаємо — злучено з собою в одну цілість реляцію причини і реляцію акту і змісту? Чому-ж то вони разом мають творити одно понятє? Яке льоґічне оправданє вязаня їх разом? На сі питаня не дають нам наші автори ніякої відповіди. Вязанє обох реляцій в одно понятє було-б приміром оправданє тоді, коли-б вони стояли в якійсь залежности одно від другого, коли-б одна реляція потягала за собою невідклично другу. Чи так воно одначе? Творці поняття основи нічо нам про се не кажуть. Одиноким оправданєм сеї злуки була-б хиба згадана через Вітасека „норма“, що причиною і змістом почуваня буває те саме явище психічне. Звідки одначе бере ся та норма?

Та як ми бачили навіть не всї згадані автори признають тоту норму. Прецїнь Майноні сам обговорює випадки, де отся норма показуєсь неправдивою. Так отже злученє обох тих реляцій в одно понятє мусить мати характер чогось довільного, внутрішно неоправданого, бо ми не бачимо ніякої рації, чому їх звязано з собою; не розуміємо, що тоті реляції тримає разом. Ми формулуємо проте проти поняти психол. інтелєктуальної основи в теперішнім його виді закид, що йому недостає внутрішньої скупности, що його части складові механічно зліплені, а не льоґічно повязані з собою.

Причина усіх обговорених нами хиб поняти псих. основи має своє жерело в тім, що його сконструовано поспішно, без потрібних попередних приготовлень. Воно-ж прецїнь не має бути понятєм утвореним зовсїм довільно, а має опирати ся на фактах психічного житя. Тому треба було вперед заналїзувати сї факти, а доперва потім конструовати понятє.

Вихідною точкою при твореню поняти був факт, що ми наші почуваня завсїди до чогось „відносимо“. Треба було отже докладно розслїдити, на чім полягає отсе відношенє. Принявши разом з нашими авторами, що воно є проявом подвійної реляції заходячої між почуванями і явищами інтелєктуальними, іменно-ж реляції причинової та реляції акту і змісту, треба було насамперед розглянути роль кождого з тих двох чинників при вязаню почувань з явищами інтелєктуальними з осібна, а потому з черги і їх взаїмне відношенє, так як воно виступає у нашім психічнім житю. Отся праця витворила би доперва певний ґрунт, на якім можна би було оперти будову поняти. І так прояснивши вперед, в якім значіню можна називати

явища інтелектуальні причиною почувань, треба було поставити собі питане, якого рода явища інтелектуальні можуть бути причиною почуваня, чи тільки представленя чи евентуально також і осуди, дальше чи причина ся може складати ся з більшої скількости представлень зглядно осудів, а вкінци, коли причиною почуваня є осуд, яка є тодї зглядом почуваня роль представлень, що входять в зміст сього осуду.

Опісля те саме треба було зробити з відношенем акту і змісту. Отже треба було розглянути, чи змістом почуваня може бути тільки представлене чи також і суд; чи може бути змістом почуваня кілька представлень зглядно осудів на раз; дальше, коли змістом почуваня є осуд, яка є тодї зглядом його роль представлень, що входять в зміст осуду. А коли-б тоті питаня найшли уже були свої відповіди, треба-б було тепер з черги дальше питати ся: чи лучаєсь коли, щоби те саме інтелектуальне авище було рівночасно причиною і змістом почуваня? чи таке сходжене змісту почуваня з його причиною не є може законом, а принайменше правилом? чи закон сей дасть ся як небудь витолковати, чи може має він тільки емпіричний характер і недопускає ніякого толкованя? а коли-б сходжене причини і змісту було тільки правилом, від якого можливі виїмки, то як часто вони лучають ся і в яких виступають условинах?

Як звісно питаня такі, хотя дуже скупо, розглядано уже по части в психольоґії. І так Юм аналізує дуже детально випадки, де зміст і причина почуваня розбіжні.[1]) Не признає він отже норми, неначе-б причина та зміст почувань мали все з собою зливатись. Противно в деяких своїх писанях норму таку проголошує Ліппс, що більше — він старає ся пояснити чому предмет (зглядно представлене предмету) почуваня і його причина („Grund") є тим самим явищем, та намагає ся доказати, що так бути мусить.[2])

Усї ті питаня треба було систематично розглянути, щоби дати відповідь на зазначені через нас питаня і доперва тодї на тім фундаментї конструувати поняте основи. А наші автори зробили противно; вони найперше дефінїюють психольоґічну основу, а потім доперва послугуючись готовим уже понятем ми-

---

[1]) Юме, Traktat über die menschliche Natur, übersetzt von Lipps. Hamburg u. Leipzig 1906, том II, ст. 61.

[2]) Lipps, Komik u. Humor. Hamburg u. Leipzig, 1898, ст. 17.

мохіть натрафляють на питаня через нас зазначені. І тоді дефініція впадає в конфлікт з фактами досвіду внутрішнього; в приміненю її до сих фактів показує ся потреба розширювати її та нагинати, при чім не обійде ся без нарушеня прінціпів, на основі котрих вона була построєна.

З висказаних тут критичних замітів слїдує, що понятє псих. основи почувань в теперішнім своїм виді не відповідає льоґічним вимогам, які мусимо ставити до научних понять. Воно вимагає доконче направи, реконструкції. Дорога, по якій можна дійти до сеї направи веде через розвязку питань, які ми перед хвилею зазначили. Опертє дефініції псих. основи почувань на розвязці отсих питань, се головний постулят, що пливе з наших критичних уваг. Та постулят сей вимагати буде ще доповненя з причин, про які буде бесїда в другій части статї.

II. Часть позитивно-критична.

§ 9. Завданє другої части праці.

До сеї пори приймали ми разом з нашими авторами, що вязанє почувань з явищами інтелектуальними (зглядно предметами ними заступленими) має своє жерело в двох звісних нам реляціях, які заходять між почуванями з одної, а представленями і судами з другої сторони. Принявши отсе заложенє, ми перевели того рода критику понятя псих. основи, яку можна-б назвати імманентною (внутрішною); а се тому, бо вона не розсліджувала правдивости самого заложеня, а провірювала тільки, чи придержували ся його консеквентно, та чи не було внутрішних суперечностей та вагань в конструкції понятя на нім опертій. Тепер одначе мусимо піти ще дальше та поспитати: чи заложенє се правдиве? Бо як довго ми не набрали переконаня про його правдивість, так довго і само понятє псих. основи на нім оперте, коли-б навіть воно було вільне від внутрішних суперечностей, буде мати для нас лишень проблематичну вартість. Поставимо собі отже питанє: чи вязанє почувань в інтелектуальними явищами можна згідно з фактами досвіду описати та витолкувати реляцією акту і змісту та реляцією причиновою? Щоб дати відповідь на се питанє, мусимо приглянутись детальнійше, яким чином почуваня входять в звязь з явищами інтелектуальними.

§ 10. *Корреляція почувань і явищ інтелектуальних.*

Передовсїм вважаємо доконче потрібною річею повести строгу границю між тим, що дійсно є, а тим, що нам тільки здає ся. Тепло здає ся нам прикметою тїл, привязаним до них, а в дійсности є воно лишень вражінєм істнуючим в нас самих. Предмети здають ся нам менші, коли від них віддалюємо ся, хоч в дійсности задержують ту саму величину. Нам здає ся, що бачимо, як причина викликує наслїдок, хоч дійсність показує нам тільки їх наступство часове. Свідомість буденна, звичайна мусить одначе підлягати тим полудам, а і фільософ піддаєсь їм, коли від наукової теорії перейде до практики житя.

Отсе розріжненє ми повинні мати у памяти завсїди тодї, коли розслїджуємо відношенє почувань до явищ інтелектуальних; точно тут треба відмежити се, що нам здає ся, та з причини конструкції нашого ума мусить здавати ся, від сього, що подає дійсність. Зачнім від дійсних фактів. — Чи представленє і осуди можуть бути причиною почувань, се є проблємом, який доперва треба б розслїдити; проблєм сей належить радше до метафізики як до психольоґії; та фактом безсумнївним є, що при істнуючій психофізичній орґанїзації людській почуваня звязані з явищами інтелектуальними так, що змінам в сфері інтелектуальній відповідають зміни в сфері емоціональній. Появу та зникненє означених представлень і осудів супроводить поява та зникненє означених почувань. Чи діє ся се тому, що дотичні представленя евентуально осуди є цїлостною чи частинною, безпосередною чи посередною причиною почувань, чи може є се випливом якоїсь „harmonia praestabilita“ — того ми тут не будемо рішати, а дискусію на сю тему уважаємо для психольоґії зайвою. Нам вистарчить сконстатувати безсумнївний факт отсього супроводу почувань явищами інтелектуальними; можемо сей супровід (корреляцію) висловити коротко так: кожде (або принайменше майже кожде) почуванє має свій інтелектуальний, його супроводячий коррелят.

§ 11. *Явища інтелектуальні як „причини“ почувань.*

Перейдїм тепер до сього, що з отсего супроводу висновує буденна свідомість. Знаємо, що коли подані два ряди явищ так, що зміни витворені в однім ряді супроводять зміни другого ряду, то свідомість буденна силою інстинктовного гону добачує між обома рядами причинову реляцію. А що явища ін-

телектуальні з одної, а почуваня з другої сторони творять власне два такі ряди, то є річею зовсім природною і психольоґічно зрозумілою, що свідомість буденна бачити ме в явищах інтелектуальних причину почувань. Вона робити так мусить без огляду на се, чи звязь причинова в самій річи там є, чи нема. Ще одно мусимо докинути. Тому що свідомість звичайна ідентифікує представлене спостережне фізичного предмету з самим предметом, то там, де істновати ме корреляція (супровід) між почуванем і представленем спостережним предмету, свідомість вважати ме предмет причиною почуваня.

Так отже для поясненя факту, що звичайна свідомість бачить в явищах інтелектуальних (зглядно предметах ними означених) причину почувань не мусимо приймати, що реляція причинова в дійсности має тут місце; сей факт толкує ся достаточно самим сконстатованим нами супроводом.

§ 12. Про непричинове відношуванє почувань.

Се факт, що свідомість звичайна відносить почуваня до явищ інтелектуальних (зглядно предметів) не тільки як до їх причин; кажучи инакше: кромі причинового відношуваня почувань істнує ще инше, непричинове. Мусимо ним докладнійше заняти ся. Наперед треба розслідити чи воно завсїди таке саме, чи може обіймає собою більше відмінних форм.

Покажчиком стануть для нас в тім вислови бесіди, якими висказуємо відношуванє почувань; вправдї можуть вони нас ввести в помилку, бож не все ріжним висловам ріжні відповідають значіня; всеж таки можна послужитись ними до першої орієнтації.

Між висловами бесїди найдемо передовсїм цїлий ряд таких, в яких явиша інтелектуальні зглядно предмети являють ся причиною почувань. Ті вислови наводили ми уже за Майноніґом та Ґефлером в першій части нашої статї: гарний вид „викликує“ подив, вість якась „спричинює“ невдоволенє, хтось попадає в сум „з приводу“ неповоджень і т. д.

Маємо тепер ряд висловів иншого сорта; на приклад: „сумна“ пісонька, „мелянхолїйний“ вид, „милий“ чоловік, „огидний“ вчинок, „приємний“ запах і т. д. В тих вираженях говорить ся, як бачимо, про річи, та про їх прикмети; прикметами є: приємність, неприємність, мелянхолїйність, сумність і т. д. отже почуваня. Бачимо отже, що в тих висловах признає ся предметам почуванє як їх прикмету.

Нову ґрупу творять вираженя: тішу ся чимсь, дивуюсь чомусь, подивляю щось, ненавиджу когось, погорджую кимсь, гнівають на когось і т. д. Говорить ся тут про якесь дійство нашого я, яке переносить ся на предмет поза нами. Тим дійством є: радість, диковане, ненавиджене і т. д., отже почуване. Воно виступає тут як дійство нашого я, а відношуване його полягає на вказаню предмету, на котрий звертає ся чинність.

Маємо дальше такі вираженя як: прикро мені, сумно мені, весело мені, дивно мені і т. д. Тут говорить ся про певний стан нашого я, а тим станом є почуване. Почуване являєсь отже тут станом нашої особи, а вираженє „мені“ вказує на підмет стану.

§ 13. *Відношуванє вражінь змислових.*

Що передусім звертає на себе увагу при зіставлюваню сих висловів, то факт, що судячи з слів, вбираєть ся тут почуваня в ріжні катеґорії, та вставляєсь їх в ріжнородні реляції. Раз вбираєть ся їх в катеґорію прикмети, другий раз понимаєсь їх як чинність нашого я, то знов як його стан. Почуванє може отже бути або прикметою, або чинністю, або станом і може бути приміщене або в нас самих, або в предметах поза нами. Мусимо тепер зазначити, що подибаний тут нами факт вбираня того самого психічного явища у форму ріжних катеґорій та приміщуванє його або в нас або в предметах не є вповні відчуженим.

А саме в спосіб зовсім анальоґічний поступає буденна свідомість з вражінями[1]) змисловими і то головно з вражінями т. зв. низших змислів (теплом, зимном, смаками, запахами, вражінями тягару і т. д.). Возьмім приклади. Говоримо про ріжні предмети, що вони є теплі; тепло виступає тут отже під катеґорією прикмети. Иншим разом знова кажемо, що нам є тепло: виступає воно проте тут як стан нашої особи. Про алькоголь влятий до жолудка говоримо, що він не теплий, одначе гріє; тепло перестає тут бути прикметою предмету, а стає ся його наслідком. Так отже тепло може бути раз прикметою, другий раз станом, то знова наслідком і бути приміщеним або в предметах (тепла печ) або в нас самих (мені тепло). Подібно ка-

---

[1]) Слово „вражінє“ беремо тут в значіню німецького „Empfindung“.

жемо: страва гірка (гіркість як свійство предмету), одначе також: гірко менї в устах (гіркість як наш стан). Говоримо про предмет, що він тяжкий (тяжкість як свійство), а також, що тяжить (тяжкість як чинність). Про запах говорить ся як про прикмету предметів; а з другої сторони каже ся також: цвітка пахне, що вказувало-б знова, що запах здає ся нам чинністю предметів.

Не можна заперечити, що вичислені тут нами ріжні роди відношеня вражінь змислових се не тільки ріжні роди висловів, лиш показчик сього, що бачить, а радше думає, що бачить буденна свідомість.

Нам дійсно здає ся, що тепло є раз власністю якоїсь річи, а другий раз станом нашого я, нам здаєсь, що солодкість находить ся в цукрі, або що виповнює наші уста, що запах добуває ся з цвітки. І все те „нормальні“ полуди буденного житя, яких чоловік не в силї позбути ся, хоч і знає, що вони тільки полуди.

Де треба шукати жерела сього обману? Факт відношеня даного вражіня до якогось предмету пояснює ся тим, що се вражінє виступає разом з цїлою ґрупою инших вражінь (зорових, дотикових), котрі творять дотичний предмет. І так відносимо тепло до печи тому, що виступає воно разом з зоровими та дотиковими вражінями, що становлять предмет названий печию. Для тих самих причин відносимо запах до цвітів, солодкість до цукру, а тяжкість до каміня. А в якій формі віднесемо дане вражінє до предмету, чи як його прикмету, чи як його стан, чи евентуально як його чинність, або остаточно наслїдок, се залежить від специяльних обставин, в яких се вражінє виступає. Возьмім примір. До печи (коли огріта) відносимо тепло як прикмету (печ є тепла), алькоголеви однак признаємо тепло лиш як вислїд (алькоголь гріє, хоч не теплий). Чому-ж се так? Причина лежить в тім: в першім случаю звязь між вражінєм тепла а вражінями, що творять предмет, більше стисла, а в другім случаю (при алькоголю) менше стисла. Дотик, що звичайно становить крітерію теплоти тїл, дає для алькоголю свідоцтво неґативне; а що одначе мимо того тепло вяжесь з ґрупою вражінь творячих алькоголь, то ми відносимо його до алькоголю не як прикмету, а як наслїдок. Ми є покваплені вважати запах певною чинністю предмету, подібно як світло (кажемо: цвітка пахне, сонце світить), а то тому, що запах подібно як світло розходить ся від предмету на всї сторони та виповняє окруженє.

Вражінє натиску каміня на нашу руку одержує характер чинности (камінь тисне), бо виступає воно разом з стремлінєм каміня упасти на землю.

§ 14. *Анальоґії між відношенєм почувань, а відношенєм вражінь змислових.*

Ми мали вже нагоду запримітити, що між відношенєм почувань а відношенєм вражінь істнують анальоґії. Тепер вискажемо твердженє, що анальоґії отсї не полягають одиноко на схожости висловів бесїди, лиш що вони є проявом анальоґічного поведеня свідомости в двох случаях. І дійсно, може собі психольоґія говорити скільки хоче, що сум се тільки хвилева модифікація нашого я, що він лежить в нас, а не в предметах — для буденної свідомости сум остане на завсїди чимсь привязаним до пісоньки так як тепло привязане до печі. Гидкість, обридливість, се так само прикмети предметів до них привязані, а не тільки наші субєктивні пережитя. Можливий тепер закид звернений проти нашого твердженя. Висказ: пісонька є сумна, не значить зовсїм: сум є прикметою піснї, а значить тільки: пісонька викликує в нас сум. На се відповімо: се, що предмет теплий, значить фактично тільки те, що він викликує в нас тепло; та се є інтерпретація наукової психольоґії; для буденної свідомости тепло є приміщене в самім предметї, а зовсїм так само сум містить ся у пісонцї.[1]) А коли говоримо: тїшусь чимсь, гнїваюсь на когось, то в тім тїшеню ся чи гнїваню бачить свідомість буденна нашу чинність, звернену на якийсь предмет. А коли кажемо: добре менї, прикро менї, сумно менї, то маємо тодї на гадцї стан нашої особи подібно, як коли кажемо: зимно менї, тепло менї.

Коли ми таким чином прийняли, що відмінним родам вислову бесїди відповідають відмінні роди вязаня почувань через буденну свідомість, так само як воно є при змислових вражінях, то оставало-б нам іще подати ґенезу тих ріжних родів вязаня почувань з предметами. Ґенеза ся, здає ся нам, є для почувань зовсїм така сама, яка вона є при вражінях змислових. Подібно, як в наслїдок сього, що разом з ґрупою вражінь, котрі становлять якийсь предмет, виступає вражінє тепла, вважаємо

---

[1]) Що наївна свідомість дійсно вкладає почуваня в предмети, сей факт не є психольоґам чужим. Стверджує се навіть сам Майнонґ в „Untersuchungen“.

тепло прикметою предмету, так само наслідком сього, що разом з представленем спостережним якогось предмету являєсь почуване, вважаємо се почуване прикметою предмету. Закинуть нам може, що спосіб поясненя добрий для вражінь змислових не буде добрий також для почувань, з причини відмінної породи почувань та вражінь. Відповімо на се, що сю ріжницю породи бачить наукова психольоґія, що однак вона затрачуєсь в очах свідомости буденної. Кілько-ж то клопотів мала з тим навіть строга наука, заки перевела докладний розділ почувань і вражінь. Звісна історія німецького слова „Gefühl“, яке й тепер єще в буденній бесіді становить спільну назву для обох родів явищ. А також звісно є, що в найновійших часах навіть оден з представників наукової психольоґії Штумпф[1]), наближає знов почуваня до вражінь змислових. Чи-ж супроти сього буде дивним факт, що буденна свідомість поступає з почуванями так само як з вражінями?

Так проте факт відношеня почувань до явищ інтелектуальних, зглядно означених ними предметів толкує ся рівночасною появою одних і других в нашім щоденнім досвіді, достережним змінюванєм одних, коли зміняють ся другі, коротко кажучи супроводом почувань через явища інтелектуальні, анальоґічно як факт відношеня вражінь толкує ся супроводом їх через якісь постійні ґрупи инших вражінь названих предметами. Ту знова мусимо відповісти на можливий закид. А власне попередно уже пояснювали ми сим супроводом відношенє через буденну свідомість почувань до явищ інтелектуальних як до їх причин; а тепер хочемо тим самим супроводом пояснити також инші роди відношеня. Як се можливо? Відповімо на се: річ має ся тут анальоґічно, як при вражінях змислових. Там іменно тим самим супроводом пояснювали ми ріжні способи відношеня, які змінялись паралельно з тим, в яких обставинах виступав сей супровід, та чи був він більше або менше стислий. Так масть ся річ і при почуванях. Возьмім примір. Ліпс звертає увагу на се, що хотя дітненє чиєїсь руки може нас перелякати, коли ми затоплені в гадках, то однак ніхто не назве дітненя руки лячним (страшним). Ся „лячність“ не лежить для нас в самім дітненю як такім, не здаєть ся його сущною прикметою, а становить лишень його на-

[1]) Stumpf, Über Gefühlsempfindungen. Zeitschrift f. Psychologie, том 44.

слїдок. Для чого отже в тім разї не вважаємо почуваня прикметою, а тільки наслїдком, хоч робимо се в численних инших случаях (страшний вид, страшна звірюка)? Факт сей, думаємо, можна вияснити анальоґічно як случай з алькоголем та з теплом. Алькоголь не здаєсь нам теплим, а тільки причиною тепла, тому, що звязь між ним а теплом менше постійна та виступає тільки в специяльних обставинах (введенє алькоголю до жолудка); лячність не здаєсь нам прикметою дїткненя а лишень його наслїдком, бо не дістає її постійности (дїткненє руки не все викликує переляк), а являєсь вона тільки в специяльних обставинах (задуманє дїткненої особи). Там проте, де супровід почуваня ґрупою представлень, що заступають якийсь предмет, є більш частий і постійний, вважаємо почуваня прикметою предмету; а коли він є нестійний, то почуванє відносимо до предмету тільки як до причини.

Коли „гнїваюсь на когось", „ненавиджу когось", то почуванє видає ся менї знова моєю чинністю (дїйством), тому, що звичайно з сим почуванєм лучить ся якесь моє дїланє звернене на предмет по-за мною. І так предмет менї ненавистний стараюсь від себе відсунути, а милий приближити.

Остаточно отже на питанє, як пояснити факт відношеня почувань та ріжнї його роди — дамо відповідь: Свідомість буденна ведена супроводом почувань через явища інтелектуальні приодягає почуваня в ріжнї катеґорії: прикмети, стану, дїйства, наслїдку; а ті катеґорії як несамостійнї вимагають доповненя; прикмета та стан мусять бути привязані до якогось підмету, дїйство вимагає предмету, а наслїдок причини. Коли почуванє здаєсь менї прикметою, то прикмета ся мусить мати свій підмет; підмет сей я мушу вміти означити і на тім означеню полягає властиве в тім случаю відношенє почуваня. Подібно коли почуванє видаєсь менї дїйством, ту мушу шукати предмету, на який отсе дїйство переходить.

§ 15. Консеквенциї з попередних розважувань для поглядів Майнонґа, Гефлєра і пр.

Через розважуваня попередних уступів стаємо в суперечности до поглядів Майнонґа, Гефлєра та инших узглядненних нами психольоґів австрійської школи. Вони добачують два роди відношеня почувань; ми доглянули їх більше. Вони приймають як відповідаючі тим двом родам відношеня дві реальні реляциї між почуванями і явищами інтелектуальними (реляцию причи-

нову та реляцію акту і змісту); ми приняли одну тільки реальну реляцію, іменно реляцію супроводу (корреляції) і за помічю сього супроводу старали ся ми пояснити усї роди відношеня почувань. Річ природна, що з тої причини займаємо також неґативне становиско зглядом понятя психольоґічної основи здефініованого на лад наших авторів. Мусимо те наше становище пояснити і уосновати ще докладнійше. Отже ми годимо ся загально беручи з нашими авторами що до першого рода відношеня, себто відношеня почувань до явищ інтелектуальних як до їх причин. Однак ріжниця лежить в тім, що ми переводимо границю між поглядом буденним а научним; і так признаємо, що свідомість буденна відносить почуваня до явищ інтелектуальних як до причин, стверджуємо одначе, що психольоґія наукова не має на разї анї права анї потреби сей погляд буденний одобрювати; для неї може вистарчити стверджене супроводу, котрий пояснює нам достаточно, як витворив ся буденний погляд про „спричинюване“ почувань явищами інтелектуальними. Та і ту ми від наших авторів не дуже далекі, бо і вони признають по части, що ту причиновість між почуванями а явищами інтелектуальними брати треба „cum grano salis“, що вона є тільки „психічною“ причиновістю. Зле тільки, що на такій причиновости хотїли вони оперти наукове понятє.

Перейдім тепер до дальших точок: отже тут годимо ся вповнї з нашими авторами, що буденне відношене почувань до явищ інтелектуальних не вичерпує ся самою тільки причиновою звязею, та що ми часто в явищах інтелектуальних дошукуємо ся більше чогось для наших почувань кромі причини. Підчеркнене сього факту вважаємо великою заслугою приклонників понятя основи. Тільки що вони поза причиновим оден уже тільки добачують рід відношеня почувань та толкують його реляцією акту і змісту; ми бачимо тих родів більше а толкуємо їх не послугуючись реляцією акту і змісту. На якій робимо се основі?

§ 16. Чи реляція акту і змісту надає ся до витолкованя позапричинового відношеня почувань?

Не маємо наміру зводити полєміку з приклонниками реляції акту і змісту, та переконувати їх, що така реляція в дійсности не істнує. Твердимо тільки, що вона зайва і непридатна до витолкованя сього рода відношуваня почувань буденною свідо-

мостю, яке на погляд наших авторів має власне своє жерело в реляції акту та змісту. Бо як ми бачили, відношуванє почувань взагалї полягає на тім, що приодїває ся їх в якісь катеґорії, які вимагають доповненя; а до витолкованя сього факту зайва річ приймати якусь окрему, ad hoc призначену реляцію між почуванями і явищами інтелєктуальними, так само, як для поясненя факту відношуваня вражінь до предметів непотрібно приймати, що між тими вражінями і представленями дотичних предметів істнує якась спеціяльна, sui generis реляція акту і змісту. Реляція акту і змісту отже непотрібна до витолкованя вичислених нами родів відношеня почувань, а инших родів відношеня кромі тих буденна свідоміість не знає. А коли, як ми переконали ся, можна відношенє почувань так само як і відношенє вражінь пояснити природно, без вводженя якихсь нових, ad hoc придуманих чинників, то ліпше чинники ті зовсім понехати.

Придивім ся тепер дальше, що до поясненя згаданих фактів реляція акту і змісту не лиш зайва, а також непридатна. А власне ми знаємо більше як оден рід позапричинового відношеня почувань в буденній свідомости; звідки ж беруть ся ті ріжні способи відношеня, коли реляція, якої вони мають бути обявом, усе та сама?

А дальше: приклонники акту і змісту твердять, що акт не може нїколи істнувати сам без змісту; почуванє не могло би проте нїколи навіть через хвилину істнувати саме, без явища інтелєктуального, яке творило-б його зміст. А нам здає ся, що так бути не мусить. Возьмім на приклад почуванє сміху. Припустім, що сміємо ся з якогось дотепу; дотеп такий заступлений в нашім умі звичайно більшою скількістю представлень, евентуально також судів. Сам сміх являє ся не скорше, аж цілий дотеп зістане переповіджений до кінця, а треває часто доволї довго. І помиляв би ся сей, хто думав би, що за цілий час треваня сміху, те щось, що нам здаєсь смішним, істнує в цілій повноті актуально в нашій свідомости; воно тільки відновлює ся там від часу до часу, хвилями одначе, і то власне тодї, коли сміємось найсердечнїйше, істнує в нас тільки почуванє разом з цілим рядом орґанічних вражінь. Не вважаючи одначе на се ми відносимо ціле почуванє до сього чогось смішного, що з точки теорії акту і змісту, яка вимагає, щоби акт не істнував нїколи без змісту, є чимсь зовсім недопускаємим. А так діє ся не тільки з почуванєм сміху, а також і з иншими по-

чуванями. Та в питанє се, яке є доволї поплутане, і має за собою значну наукову лїтературу, ми дальше тут входити не будемо.

§ 17. Як поясняє віднощенє почувань Лїппс.

Кромі реляції акту та змісту инший еще подавано спосіб пояснена „віднощуваня“ почувань. Маємо тут на думцї погляд Лїппса. Лїппс застанавляєть ся над фактом, що ми почуваня наші завсїди до чогось відносимо і доходить подібно як Майнонї до переконаня, що віднощенє се містить у собі щось більше ще кромі вказуваня причини почувань. Почуванє має не тільки свою причину „Grund“, а також свій предмет.[1]) Отже на погляд Лїппса віднощенє почувань до предмету значить тільки що: почуванє являєть ся і скріплюєть ся, коли ми дотичний предмет аперципуємо (звертаємо на нього увагу). „Ich habe Lust an einem Wahrgenommenen, etwa an der Farbe eines Gegenstandes... Das ich Lust an der Farbe des Gegenstandes habe, dies besagt, dass ich die Lust auf die Farbe des Gegenstandes mit Ausschluss der übrigen Eigenschaften desselhen „beziehe“. Und dies wiederum heisst: Ich appercipire die Farbe und hebe sie apperciperend heraus, und indem ich dies thue, habe ich Lust“.[2])

Чи гадки Лїппс справедливі? Нам здаєсь, що тільки в части. Він помиляє ся, коли думає, що віднощуванє полягає на аперципованю предмету підчас істнованя почуваня, та що воно вичерпуєть цїлком актом аперцепції.

Віднощенє, се констатованє якоїсь реляції, а се щось инше як акт уваги; ми можемо мати в нашій свідомости протягом довільно довгого часу почуванє підчас аперципованя якогось предмету, а через те почуванє зовсїм іще не зістане віднесене до сього предмету. Фактом однак є, що поява і скріпленє почуваня підчас аперципованя якогось предмету служить для нас звичайно крітерією, що дає нам можність усвідомити собі предмет почуваня, та становить для нас принуку до віднесеня. О стільки отже можемо признати слушність Лїппсови.

Є ще один згляд, що надає теорії Лїппса позір правдивости. В нашім житю психічнім поступаючи після прінціпів економії пропускаємо часто складові части процесу думаня, які

---

[1]) Lipps, Komik u. Humor, cr. 14.

[2]) Lipps, Aesthetische Einfühlung, Zeitschriff f. Psychologie, том 22, ст. 415.

самозрозумілі. Коли хтось порівнує грецький та руський текст, то відносить відповідні слова грецькі до відповідних руських і на відворот. На чім полягає се відношенє? В нашім случаю полягає воно на сконстатованю, що між двома відповідними словами (грецьким та руським) заходить реляція рівнозначности. Одначе сей, що порівнує тексти, не повтаряє прецінь при кождій парі слів з осібна осуду: „ті два слова значать те саме“, бо се занадто обтяжувало би та продовжувало процес відношуваня. Тож воно відбуває ся скороченим способом. Віднесенє двох слів відбуває ся так, що увага переходить безпосередно з одного на друге, так що оба вони одно по другім, зглядно рівночасно дістають ся в центр поля нашої свідомости. Осуд, котрий формулує заходячу між ними реляцію, як самозрозумілий, не являєть ся, а істнує тільки затаєний в виді диспозиції, яка може в кождій хвилї актуалїзувати ся.

Подібно і при відношуваню почувань послугуємо ся звичайно таким скороченим способом. Віднесенє почуваня до предмету відбуваєть ся тоді так, що увага наша переходить безпосередно від почуваня на предмет або відворотно, або концентруєть ся в оден момент рівночасно на однім і на другім.

§ 18. Понятє психольоґічної основи почувань в виду розважувань другої части статї.

Яке-ж буде тепер наше становиско що до понятя психольоґічної основи, коли стоїмо вже на укінченю наших розважувань? Річ ясна, що наслїдком мірковань другої части нашої статї ми приневолені віднести ся до нього ще більше критично, чим то зробили в першій части. Бо захитали ми й сам фундамент, на якій се понятє опираєть ся. Не значить се одначе, неначе-б ми уважали й само понятє психольоґічної основи зайвим та нехосенним. Нам тільки здає ся потрібною основна реконструкція понятя основи. І так здає ся нам, що при кождім почуваню говорити треба про подвійну його основу згідно зі зробленим нами попередно розріжненєм між тим, що є подане в дійсности, а тим, що додає від себе свідомість буденна. Такою дійсною основою почуваня є його інтелектуальний корелят, отже се інтелектуальне явище, якого появі відповідає поява самого почуваня. Кромі сеї дійсної основи опертої на понятю супроводу почувань явищами інтелектуальними, має почуванє також свою мниму основу, утворену через буденну свідо-

місць, а не завсіди ідентичну з дійсним інтелектуальним корелятом. Та мнима основа обнимає мниму причину, мнимий підмет і предмет почуваня, о скілько вони для даного почуваня дадуть ся взагалі віднайти. Возьмім конкретний приклад. Піддаймо аналізі оден момент житя психічного чоловіка, який обурений до крайности тяжкою обидою має кинути ся на противника. Отже така аналіза не цілого перебігу почуваня, а одного його моменту може представляти ся так. На першім пляні свідомости находить ся само почуванє обуреня; його хвилевим інтелектуальним корелятом істнуючим в тім власне моменті є представленє спостережне противника, та цілий ряд вражінь орґанічних; осуд, що констатує одержанє зневаги вже актуально не істнує, а тільки має сильну диспозицію до обнови. Наш чоловік, коли пізнійше успокоїть ся і схоче описати минуле почуванє, подасть як його причину одержану зневагу; само почуванє буде мати для нього характер акції, якої предметом був противник, а підметом він сам. Унагляднім сю аналізу на схемі:

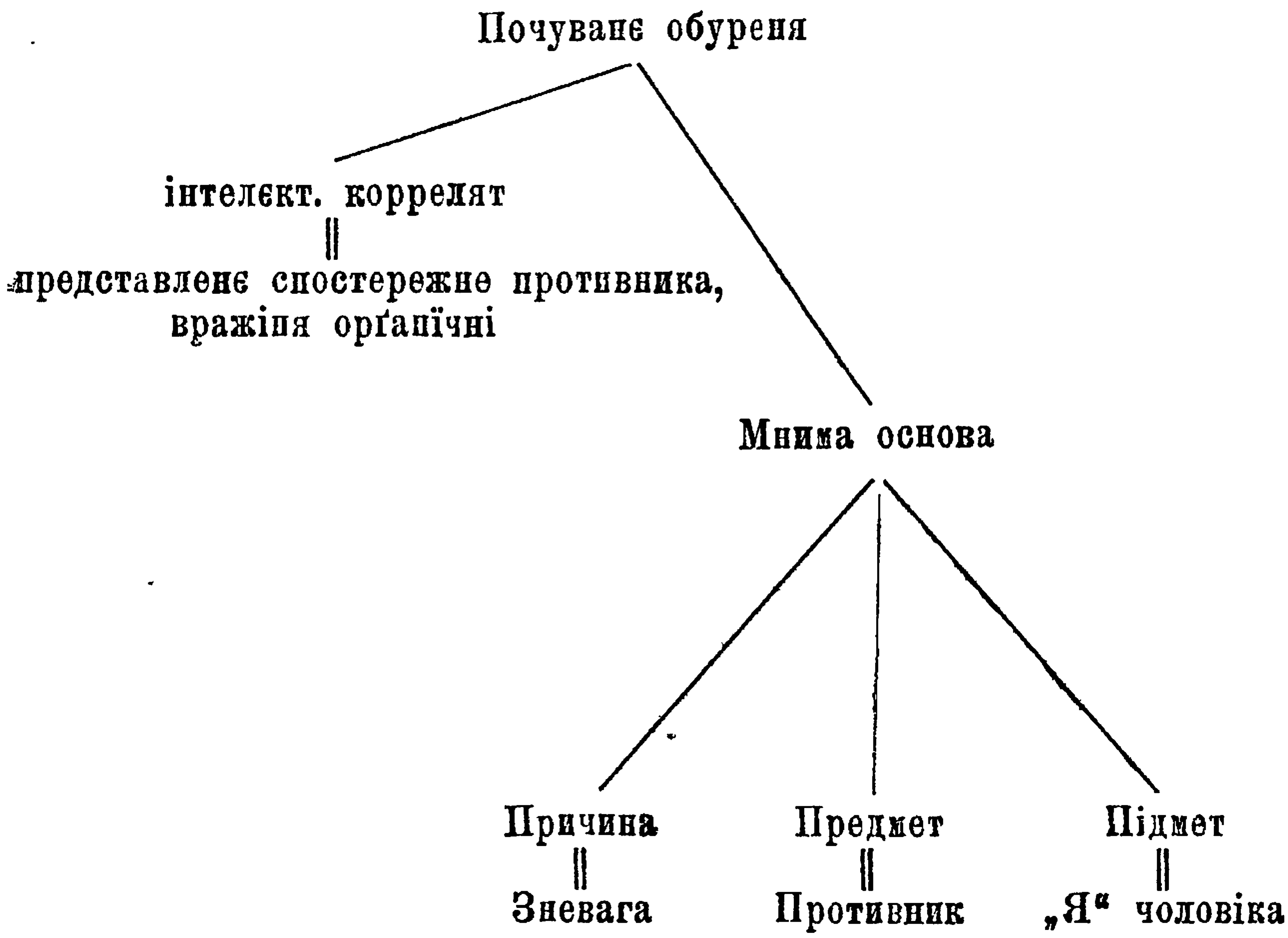

Найти для поодиноких родів почувань їх інтелектуальний корелят, а потім означити їх мниму основу, отже їх „причину“, „предмет“ та „підмет“, опісля-ж слідити звязи та зависимости, в яких ті поодинокі елементи остають з собою, отсе одно з ве-

ликих завдань будучої психольоґії почувань; праця над сими питанями витворить доперва з часом ґрунт, на якім можна буде оперти певну, непохитну, льоґічно совершенну структуру поняття інтел. основи. Та сей проблем уже тут до нас не належить.

На закінчене ми мусимо еще оправдатись перед одним евентуальним закидом. Можуть сказати нам, що супроти сього, що каже друга частина статї, перша її частина є зайва, бо друга опрокидує заложеня, на котрі принимала ся перша. Скажемо на се, що можна прецїнь не годячись з чиїмись заложенями, розслїджувати, чи хтось придержує ся їх консеквентно, та що з сих заложень слїдує (се власне в віднесеню до заложень Майнонґа робили ми в першій части); а дальше маємо переконане, що коли-б хтось відкинув мірковання части другої а все таки признав оправдане розважаням першої части і відповідно до них справив Майнонґівське поняте основи, то зробив би отсе поняте, яке мимо своїх недостач віддало чималі услуги психольоґії, етицї та естетицї — ще пожиточнїйшим.[1])

[1]) Отсю статю, яка була моєю докторською дісертацією, я покінчив перед більше як цїлим роком, та вздержував ся з опублїкованем її ждучи на оцїнку з унїверситету. Тепер подаю її тут з дуже незначними змінами.

Miscellanea.

Щасливий чоловік.

Образок із житя білоруського пана з XVII—XVIII в.

Друга половина XVII віку в історії України уважаєть ся порою майже ненастанної політичної завірюхи, яка довела до нечуваної в тих часах руїни значної части української теріторії і позбавила житя богато тисяч людий. За сею бурливою добою настав у Правобережній Україні час великого знесиленя та безладя, що було частиною загального безладя та занепаду політичного житя, який запанував у Польщі в часі пановання двох королів Августів, II. і III. із саксонської династії. Народня память Поляків і доси заховала влучну, хоч неповну характеристику тих часів у приказці:

Za króla Sasa
Jedz, pij i popuszczaj pasa!

Біла Русь, що належала тоді до Великого князівства Литовського, стояла осторінь від тої ненастанної завірюхи, та все таки не була ізольована від переможних течій тодішнього політичного житя. Її мешканці брали участь у війнах з козаками, Турками, Москалями та Шведами, тай у самім краю доводило ся переживати небезпечні години, наслідком чи то внутрішнього безладя, чи то наїздів козацьких, турецьких або московських узброєних ватаг.

Тим цікавійше буде пізнати в дальше поміщенім творі па-

мять чоловіка, що прожив сю бурливу епоху якось майже виїмково щасливо і в своїй памяти на старости літ не заховав майже ані троха прикрого та болючого чутя, але заховав натомісь живу віру в боже Провідінє, посунену досить наівно до того ступня, що воно специяльно опікуєть ся його родиною.

Памятка, про яку тут мова, се невеличкий рукопис зложений з вісім карток (16 ст.) малого folio, записаних з усіх сторін, з досить великими берегами по краях, одною рукою, з досить численними поправками робленими тою самою рукою, без сумніву рукою самого автора. Автором був Тома Константин Дусяцкий-Рудомина, земський судія браславського повіту. Із даних у його віршованій автобіоґрафії бачимо, що він родив ся при кінці 1654 року, а що остатня дата, яку знаходимо в його рукописї, вказує на 1726 рік, то видно, що він дожив досить глубокої старости.

Про родину Рудомин писано досить богато в старім польськім письменстві (Okolski, Męciński, Kojałowicz). Початки її сягають часів Ягайла, коли згадуєть ся Рудомина хорунжий. Один із його потомків, Андрій, був у законї Єзуїтів, скінчив новіціят у Вильнї, потім подав ся до Риму, звідси поплив до Індії, а потім далї до Китаю, де вмер на сухоти 5 вересня 1631 р. По нїм лишила ся книжка „De regum regnorumque mutationibus ac interitu“, переложена ним із італїйської на польську мову і друкована в Вильнї по його смерти 1652 р. В другій половинї XVI в. жив Матвій Рудомина, староста устянський; його син Мартин умер при дворі короля Стефана Баторія, а другий син Лаврін (Wawrzyniec) поляг у битві під Фелїном. Третїй син Матвія Іван, войський браславський, визначив ся також у всїх війнах короля Стефана. З його пятьох синів один Юрій поляг у битві під Хотином, а другий Ян, з разу хорунжий, а потім каштелян новоґрудський, відзначив ся також у битві під Хотином, де був ранений у руку, і бив ся також хоробро на війнї в Інфлянтах. Він був досить освічений чоловік і видав без свойого імени опис хотинської війни, написаний польськими віршами. Вмер 1646 р. Визначне становище займав також Петро Рудомина, староста усвятський, хорунжий браславський і каштелян дерптський, що брав участь у війнї з Москвою в Інфлянтах і був послом на конвокаційні сойми 1632 і 1635 р. Його син Криштоф брав також участь у війнах інфлянтській, волоській та московській, був маршалком браславським, а потім каштеляном полоцьким. Його син Петро Рудо-

мина Дусяцкий був з разу хорунжим ошмянським, королївським ротмістром, а потім старостою стародубським [1]).

Отсе для доповненя відомостий, зібраних самим автором отсего рукопису, і поданих далї в розд. V.

Текст рукопису, що належав до збірки документів білоруських манастирів XVI—XVIII віків, пересланої на мої руки д. В. Кравченком і переданої в головній части до бібліотеки Наук. Тов. ім. Шевченка, зістав між полишеними у мене немногими паперами, і складає ся з шістьох уступів, із яких перший (ст. 1—5)

---

[1]) Korona polska przy złotey wolności starożytnemi Rycerstwa polskiego y Wielkiego Xięstwa Litewskiego kleynotami, naywyższemi honorami, heroicznym męstwem, y odwagą; Wytworną nauką, a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Swiątobliwością ozdobiona, Potomnym zaś wiekom na zaszczyt y nieśmiertelną sławę pamiętnych w tey Oyczyznie Synów podana. Tom trzeci. Przez X. Kaspra Niesieckiego Soc. Jesu. Roku wolności ludzkiey przez Wcielonego Boga windykowaney 1740. Ст. 906—910. Не зайвим буде тут подати ще як зразок польського віршованя XVIII в. віршований реєстр польських шляхотських призвищ, захований у рукописї з р. 1770, що належав до збірки рукописів ґрафа Йосифа Куропатницького і був опублїкований у альманаху „Sławianin, zebrany i wydany przez Stanisława Jaszowskiego, t. I, Lwów 1837", ст. 160—161.

Nie na pośmiech i żarty, ale dla zabawy
Spisałem niepowszechnych nazwisk zbiór ciekawy:
Aksak, Ankwicz, Bajbuza, Bryl, Bejzym, Bilina,
Bobr, Bąk, Boksa, Bogatko, Borejko, Cyryna,
Bukar, Borszym, Borela, Benue, Czuryło,
Siągajłow, Bałabanow moc się namnożyło.
Plater, Cetner, Dederkał, Dunin, Chamiec, Gruja,
Prejs. Defres, Dangierel, Drogon, Dzierzek, Dzik, Odyniec,
Łoś, Wilczek, Kozieł, Zając, tych pełny zwierzyniec.
Deszert, Eismond, Deboli, Ham, Horaim, Mytko,
Morsztyn, Olsztyn, Ostrorog, Rej, Firlej, Korytko,
Jelec, Jawojsz, Grabianka, Konopka, Papara,
Kiszka, Strzała, Wąż, Wężyk, to jest szlachta stara.
Jenicz, Berczak, Oskierka, Kołątaj, Kościuszko,
Stomel, Strzybyl, Moryszon, Wrzeszcz, Flemming, Sanguszko,
Wyszotrawka, Zaręba, Saczko, Skarga, Karsza,
Wrzostek, Zbrożek, Skorupka, to szlachta najstarsza.
Ożga, Wydżga, Olizar, Mniszek, Mir, Orzeszko,
Pełka, Pausza, Pokrasa, Odrowąż, Meleszko,
Wesel, Łaszcz, Pociej, Radziwiłł, Łge, Sapieha, Tarło,
Tych imię nieraz Polskę w złym przypadku wsparło.
Wir, Wojna, Wojewódka, Udała, Wigura,
Strażyc, Szczuka, Sędzimir, Woronicz, Proskura,
Trzeciak, Tołczyk, Morgulec, Telefus, Chwalibóg,

містить автобіографію автора, уложену польськими віршами, другий (ст. 5—8) містить також віршований реєстр гетьманів В. кн. Литовського, третій (ст. 9—11) реєстр віленських епископів від р. 1665 до 1726, четвертий (ст. 12) містить відомість про брата авторового, пятий (ст. 13—15) реєстр законних постанов, що дотикають родини Дусяцких-Рудомин. На остатній стороні рукопису поміщено дві окремі записки з господарської практики. Не вважаючи на невелику історичну вартість сього рукопису я все таки уважаю не зайвим опублїкувати його в повнім текстї як намятку чоловіка, що хоч не заняв у житю видного історичного місця, все таки брав участь у многих історичних подіях і полишив у своїм рукописї намятку не дуже звичайної як на ті часи душі, яка в деяких хвилях, прим. у записцї з р.

Tołkacz, Sołtyk, Malina, szlachta to dalibóg!
Horoch, Kmita, Łęczyczka, Jarzyna, Grzymała,
Denhof, Worcel, Niemierzyc, Żubr, Markus, Pierzchała,
Kozmian, Sokoł i Pióro, Kisiel, Popiel, Włodek,
Mazaraka, Kulesza, znacznéj szlachty przodek.
Suryn, Seiron, Santaman, Siemiaszko, Sentomir,
Bejner, Dejner, Zaklika, Zielonka, Drogomir,
Langa, Lgota, Lassota, Łojko, Leblas, Łada,
W tych się szlachectwie żadna nie znajduje zwada.
Russjan, Ruszczyc i Suzin, Sołtan, Szymbołt, Kulej,
Glower, Fredro, Radzimin, Kreczer, Kościec, Sulej,
Strzemiło, Żerebiło, Morykoni, Ryło,
Tych się szlachetne imię mocno rozkrzewiło.
Tomsza, Borsza, Wyrycha, Sołtys, Kremberg, Pluta,
Kostro, Krzywiec, Wereńko, Rogala, Sieniuta,
Bystry, Biały, Nienieckiel, Turkuły, Łopoty,
Wolimowie i Dejmy, ci dawnej roboty.
Kampehauzen, Kechemberg, Scypion, Pieniążek,
Straż, Bal, Rejko, Sołohub, Hluczyna, Szelążek,
Koszko, Pieszko, Ostrowicz, Cymbał, Sołdadyni,
Korsak, Korwin, Kors, Korkieć, to zacni Litwini.
Grodkordysz, Wereszczaka, Irlicz, Rajko, Tyska,
Czyż, Czaplic, Wilga, Słomka, Ziemba, Kulik, Pliszka,
Kirkor, Zyler, Szulc, Hundorf, Szembeki, Bojemcy,
I ci są szlachta, chociaż zowią się jak Niemcy.
Hurko, Nowisz, Zawisza, Szemiot, Skirmont, Mliczko,
Skarbek, Długosz, Tetera, Borek, Zas, Wieliczko,
Trzaska, Szyszka, Chrząszcz, Cydzyk, Czeczel, Zakusiło,
Bager, Butler i Ubysz, z nimi Poletyło.
Hekin, Krymsza, Petryszcza, Swinek, Obuchowie, —
Kto więcej ma znajomych, niech mi ich opowié.
Tymczasem Troska, Wolberg, Marszel, Szorc i Kirsza,
A wreszcie i Tałałaj dokończy mi wiérsza. —

1700 уміла піднести ся на досить високий ступінь розуміня політичної ситуації краю. Подаю далї текст рукопису з такими тілько змінами в його правописї та інтерпункції, які доконче потрібні для його зрозуміня, додаючи надто нумерацію роздїлів і рядків віршів.

(Стор. 1). JEZUS. MARIA. IOZEF.

Adsis inceptis Virgo benigna meis!

I. *Dyaryusz wieku życia mojego,* na cześć, na chwałę Panu Bogu w Tróycy Swiętey jedynemu, stworzycielowi nieba y ziemie, odkupicielowi rodzayu ludzkiego, y na wychwalenie Panny Najświętszey Mariey, Matki Bożey, wierszem polskim opisany przezemnie Thomasza Kąstantego Dussiackiego Rudominę, sendziego ziemskiego powiatu Bracławskiego. Służąc lat dwadzieścia w woysku WXLit. pod Chocim powtorney expediciey z Turkami, kturą tryumphalnie Stwórca niebios dał wygrać y odprawić za panowania Naiaśnieyszego Króla IMści Michała Korybuta Wiszniewieckiego w r. 1663 Nowembra dn. 10go w wilią śgo Marcina. Maiąc w dobrey pamięci y baczności powrót od Smoleńska (сї два слова в ркп. перечеркнено, а над рядком написано дрібнїйшими буквами: trudny) z niebezpieczney Moskiewskiey woyny Naiaśnieyszego Kazimierza króla polskiego z woyskiem WXLit., za buławy Pawła Sapiehy, woiewody Wileńskiego, hetmana W. WXLitewskiego, y także Wmnego Czarneckiego hetmana koronnego, potym zaraz abdykatio tegoż Naiaśn. Kazimierza króla polskiego, po kturey na trzech elekcyach królów, panów polskich byłem, Michała Xiążęcia Korybuta Wiszniewieckiego, Jana trzeciego Sobieskiego, hetmana Wielkiego koronnego i Augusta wtórego Xiężęcia dziedzicznego Saxońskiego, królów, panów polskich. Ilem mógł pamiętać hetmanów tak wielkich, iako y polnych WXLit., tudzież Jaśnie Wielmożnych Nayprzewielebnieyszych Ichmsciów Xięży biskupów Wileńskich, za życia y służby moiey w Rzpltey będących.

(Ст. 2) Urodziłem się z chwałą bożą podczas samey woyny moskiewskiey przed wzięciem Wilna w r. 1654-tym, miesiąca decembra w wilią świętego Thomasza, z matki Elżbiety Galińskiey, starościanki Oszmiańskiey, Rudominowey, podczaszyney Orszańskiey. Miałem rodzoną babkę Ewę Wołodkowiczównę, starościankę Mińską, Piotrową Galińską, starościnę Orszańską. Ociec y dziad moy młodziuchnego mię odumarli, ktura mię babka wziowszy in cunabulis szóstego tygodnia od rodziców, w Pińskim mię horyzącie hodowała aż do lat ośmastu, y larga benefactrici manu na szkoły nakładała, nie daiąc poznać matki już jedney moiey. Wszyscy ci iuż requiescant in sancta pace cum misericordia Domini.

Boska Opatrzność tak mi wieku siła dała,
Lat siedemdziesiąt y dwie, za co wieczna chwała.
Edukacyey dobrey dziecinnem miał lata,
W szkołach y dworskiey służbie używałem świata.
5 W żołnierskiey lat dwadzieścia szarży pracowałem,
Miłosierdzia boskiego zawsze doznawałem.

Na seymach walnych posłem bywałem sześć razy,
A siedem deputatem bez boskiey obrazy;
Comissarzem lat dziewięć sądziłem Radomski
10 Trybunał z Wilkomierza, — order to był boski.
Do Szwedów, do Moskalów w nieszczęścium posłował,
Dla braci, dla powiatów zdrowiam nie żałował.

Wziołem żywcem murzaka w oczach kióla Jana
Podjazdem pod Czortkowem; komęda mi dana
15 Nad rycerstwem ochoczym; Tatarów ścigaiąc,
W Miedoborze po lasach slaki przerzynaiąc,
Zaczym obłowem króla w polach przywitali,
Murzaka y Tatarów żywcem mu oddali;
Za co nam mile Jan król wszystkim podziękował,
20 I każdego z osobna hoynie udarował.

(ст. 3) W Litwie Pac był hetmanem, w Koronie Sobieski;
Odwagę, męstwo dał im sam Twórca niebieski.
Radziwił podkanclerzy miał polną buławę,
Dmitr Wiszniewiecki w polskim tąż robił na sławę.
25 Czterech hetmanów zacnych poganie doznali:
Strzelali, siekli a z skał dzidami spychali.
Do Kamieńca uchodzą[1]) wszyscy janczarowie,
Stargali[2]) most na Dniestrze unieśli swe zdrowie.
Król Michał Wiszniewiecki nam[3]) umarł we Lwowie,
30 Płacz w woysku, lament w państwie, — któż żal ten wypowie?
Tu do Wołoch Radziwił rzucił się pod Jasy,
Hetman polny, powrócił przez bagna, przez lasy;
Korzyść odebrał małą, w ludziach swoich stratę,
Rycerstwu swemu stracił dach, żołd y zapłatę.
35 Czarnokozińska, Barska wprędce potem[4]) bitwa,
Lat dwie Turka biiała Korona y Litwa.

---

[1]) В ркп. перечеркнено uciekli.
[2]) В ркп. перечеркнено stargawszy.
[3]) В ркп. перечеркнено gdy.
[4]) В ркп. перечеркнено była.

Potym król Jan Sobieski bił Turki, Tatary,
Toczył krew bisurmańską, broniąc świętey wiary
Katolickiey pod Wiedniem; przez Jana osobę
40 Dał Bóg Niemcom obrone, a Polszcze ozdobę.
Ogiński woiewoda Trocki pułkownikiem;
Marcyan bywał w radach wziętym pomocnikiem.
Za porucznika mieli my cnego Pocieia,
W Bogu była w radach ich nam młodym nadzieia.
45 Sapiehę pułkownika, potym podskarbiego
Miałem służąc lat dziewięć z husaryą jego.
Dobrowski podkomorzy nam porucznikował;
Żaden go w woysku, w radach nigdy nie celował.

W roku 33cim dał Bóg ożenienie,
50 Po pracach obozowych spokoyne wytchnienie.
(Ст. 4) Z zacną podkomorzanką z Dobryńskiey Orłowską,
Za zasługi me w woysku wziąłem damę polską.
Pięć córek ze mną miała, a trzech synów potym,
Dwadzieścia lat dwie żyiąc, — wspomnieć miło o tym.
55 Zacna, stateczna, piękna, bogoboyna pani,
Wspaniałością, urodą była iako łani.
Ta wiek swóy śmiertelności grobowcem przykryła,
W Panu Bogu w pięćdziesiąt lat wiek zakączyła,
Podczas szweckiey, moskiewskiey w Bukształach się złożyła.

60 Drugą dał mi Bóg żonę,
Zosią Tyzynawzównę,
Stolnikównę Smoleńską.

Tyzynawzównę wziąłem, zacną stolnikównę.
Ta iuż dwóch mężów maiąc ze mną w parę równę
65 Wszedszy w contrakt małżęstwa, ślub niebawiąc wzieli,
Kolligatów z obu stron wtenczas zacnych mieli.
Półtoram lata wdowiał, a rok moia żona;
W same powietrze ślub był, — nasza Bóg obrona.
Moskiewskich woysk nawalność, szwedzkich, naszych była;
70 Za nic nam strach, gdy weszła w serca przyiaźń miła.
Siedemnasty rok z sobą, przy boskiey pomocy
Chwalemy Boga żyiąc tak we dnie, iak w nocy.
Rytmem pożycia moy wiek dzieciom zostawuię;
Nas małżąków niech sam Bóg niebem udaruie.
75 W miłosierdzie naświętsze swe dusze rzucamy,
Ciała grzeszne yz złośćmi w ziemie zanurzamy.

Weź stworzenia swe, Boże, na wieczne pokoie!
Matki iego przyczyny ożywiaią zdroie.
Patronowie, patronki z anioły, z świętemi
80 Dusze w niebo sprowadźcie przyczynami swemi.
(Ст. 5) Siedemdziesiąt dwie lecie dali przeżyć nieba;
Dziękować Bogu teraz i napotym trzeba.
Żona moya sześćdziesiąt lat y rok przeżyła;
Od Boga wielka łaska iest y dotąd była.
85 W powiecie cnym Brasławskim horodniczym byłem;
Woyskowo w tym urzędzie młody wiek trawiłem.
Potem Jan król w obozie dał mi stolnikowstwo,
August wtóry przyłączył Brasławskie woyskowstwo.
Zostałem z łaski braci potym sędzią ziemskim, —
90 Day Jezu spółkowanie z orszakiem niebieskim!
Jemu cześć, jemu chwała na ziemi, na niebie,
Że nas chował y żywił ku swoiey potrzebie.
A tak żegnam w starości honory, fortunę,
Nie pasąc się nadzieią, gdy śmierć ciągnie w trunę.
95 Spes et fortuna valete!
Nil mihi vobiscum. Ludite, iam mihi mors.

Отсе все важнїйше, що мав сказати про своє житє автор отсеї памятки. Можна се житє уважати типовим житєм білоруського шляхтича середньої руки в тих часах. Не вважаючи на довголїтню військову службу і на незвичайно бурливі часи все житє пройшло, як бачимо, досить спокійно та гармонїйно, без особливих нещасть та пригод. Чи се позволяє робити заключеня про зглядний спокій та безпеку суспільних та економічних відносин у браславськім повітї в ту пору, сього не беру ся рішати.

На тій же сторонї починає ся реєстр гетьманів литовського князївства, уложений також віршами.

II. *Compendium Jasnie Wielmożnych Ichmśćw panów hetmanów wielkich y polnych WXLit. za moiey pamięci służby y po służbie woięney, zaczowszy od Pawła Sapiehy woiewody Wilęskiego, hetmana wielkiego WXLit.*

Hetmanów w mey pamięci wyrażam co było:
Paweł Sapieha woien rozumem y siło;
Gonsiewski był kolego y hetmanem polnym,
W dywizyach się kochał y w woysku swawolnym.
5 Moskwie ten wpadł w więzienie, doznawał tyranstwa,

Bo ludziom swym pozwalał w oyczyznie szarpanstwa.
Ten z więzienia gdy wyszedł, woyskiem swym zabity
Z fakcyi pod Ostrynią, — żal to znamienity.
Kosowski y Żuromski motorami byli,[1])
10 Pod miecz za to katowski głowy swe stawili.
(Ст. 6) Wołowiczowi dano mężnemu buławę
Polno na zaszczyt Litwie, onemu na sławę.
Żył ten niedługo, ani użył z Moskwo woyny,
Nagrobek śmiertelności odebrał spokoyny.
15 Michał Pac dosłużył się cny polney buławy,
Od króla Kazimierza honcru y sławy.
Rzucił swoią fortunę w tandet Pac y zdrowie,
Świat cały z kronikarzy męstwo iego powie.
Po Sapiezie Kazimierz król wielką buławę
20 W Kuszlikach dał Pacowi na woien zabawę;
Bił ten Moskwę, kozaki, Szwedów, bił Turczyna,
Tatarów; karać za grzech swoich nie nowina.
Radziwił podkanclerzy z nim hetmanem polnym,
Turkom, Tatarom dał wet, pohańcom swawolnym.
25 Pod Chocimem na głowę porazili Turki,
Pogubili ianczarki, zawoie y burki.
Turka na placu legło czterdzieście tysięcy,
Żywcem dwóch baszów wzięto, kto liczył mniey więcey.
Po Radziwiła śmierci Sapieha nastąpił,
30 Kazimierz, polną wziowszy, w strzemie Pawła wstąpił.
Z łaski Jana trzeciego, króla Sobieskiego,
Dostąpił woiewodztwa razem Połockiego.
Mężnie z Turki woiował y zbiiał Tatary,
Miecąc trupy w kurhany, niedał brać na mary.
35 Pac umarł w drodze iadąc w Ponarach do Wilna;
Praca berucza śmierci w figach była pilna:
Na posiłek z trucizną poddał fig Pacowi,
Odebrał zdrowie z życiem cnemu hetmanowi.
Po klasztorach płacz w mieście, u pospólstwa w Wilnie,
40 Nie wyrazi też żalu, mówiąc, pisząc pilnie.
(Ст. 7) Płakał król Jan z senatem, Litwa go płakała,
Że tak woien hetmana marnie postradała.
Jan król Sobieski oddał Sapiezie buławę,
Wielką, a Ogińskiemu polną na zabawę.

---

[1]) В рки. bili.

45 Nie długo Jan Ogiński z buławy się cieszył,
Po wengierskiey zarazem do nieba pospieszył.
Służka buławę polną wzioł od króla Jana,
Józef zacny, mąż dzielny od swoiego pana.
Służył szczerze oyczyznie, bronił bożey chwały,
50 Stawaiąc mężnym sercem był hetman zufały.
Pokazał dzielność swoią, odwagę na woynie,
Za co go sam Bóg niebem udarował hoynie.
Po iego śmierci tu się Oyczyzna zmieszała,
Na szlachtę sapieżyńską siła się porwała.
55 Poszli pod Olkiniki na swey krwie rozlanie,
Legło szlachty i panów... Ty bądź pomsto, Panie!
Za króla to się stało Augusta wtórego,
Że Litwa z Polską przyszła do wszytkiego złego.
W niepamięć niech wprowadzą tak złe czyny nieba!
60 Mnie wspominać ni pisać o tym nie potrzeba.
Musiał sprysnąć Kazimierz Sapieha z buławą,
Brat Benedykt podskarbi, Sapiehowie z sławą,
Straciwszy koniuszego pod Olkinikami,
Oparli się aż w Prusiech lasami, bagnami.
65 Michał Serwacy Xiążę pułkownikiem został,
Wiszniewiecki, — król zaraz buławę mu posłał,
Za hetmana polnego dawszy Ogińskiego,
Woien dzieł kawalera, wielce odważnego.
Tu się strony udały do Moskwy, do Szweda,
70 Zewsząd przyszła na Litwę i na Polskę bieda.
(Ct. 8) Xięcia Wiszniewieckiego Moskwa pochwyciła,
Za Astrachańskie dzikwy wszytkę wyprawiła;
Gonsiewskiego biskupa wziowszy Smolęskiego,
Oddali do więzienia hetmana zacnego.
75 W bezludney cztyry lata krainie siedzieli,
Płochy wczas y posiłek ci panowie mieli.
Boska z więzienia Xięcia łaska wyzwoliła, —
Myśleć o tym, nie pisać każdemu z nas siła.
Tu Sapieha starosta Bobruyski buławe
80 Obioł, woysko litewskie, zbił Moskwe na sławe.
Car z Augustem kazali przybyć Bobruyskiemu
Staroście po wygraney, hetmanowi swemu.
Na Wiśle go w bat wziowszy, buławe odieli,
Oraz odebrać życie i głowe ściąć chcieli.
85 „Dobro tobie, Sapieha (car rzekł) z hołowoiu!

Nie dureć z woyskom polskim, daley z buławoiu!"
Te Piotra cara słowa Sapiehe zgubiły,
Buławe odebrawszy, serce przeraziły.
Pocieiowi te woysko pod władze oddali,
90 Ludwikowi, hetmanem obwołać kazali.
Ludwik Pociey buławe odebrał y woysko,
Za dwóch monarchów wolą a barziey za boską.
Dynofa za hetmana król przydał polnego,
W rozum, w dzielność, fortune narodom sławnego.
95 Nie pisze Kowalowskiey ani Sasów klęski,
Rozlanie krwie osądzi sam Twórca niebieski.

Як бачимо, історичний огляд литовських гетьманів поданий нашим автором не позбавлений історичного інтересу, хоч на жаль занадто короткий і цікаві події, такі як отроєня гетьмана Паца, збуває короткими натяками. Що автор не дає хронольоґії подій, сього при поетичнім оповіданю нема що й вимагати. Далї йде також віршований реєстр віленських епископів латинського обряду за протяг звиж 60 лїт.

(Ст. 9) III. *Jaśnie Wielmożnych, Nayprzewielebnieyszych Ichmw xiężý biskupów Wileńskich wieku moiego w znaiomości y pamięci wyrazne opisanie od roku 1665 aż do roku 1726.*

Na ten czas był biskupem wilenskim Białłozor;
W duchowieństwie miał pilny y w kościołach dozor,
Czułość, pobożność zawsze w klasztorach słyneła,
Chwała boża tak w miastach, iak po wsiach płyneła.
5 Miał chorągiew usarską, broniąc bożey chwały,
Przeciw Moskwie y Szwedom, widział to świat cały.
Po nim dał król Sapiezie biskupstwo wilenskie;
Przeniósł się po trzech leciech w wieczności niebieskie.
Pac porzuciwszy żonę, Trocki woiewoda,
10 Wzioł biskupstwo od króla, lecz na to niezgoda
W duchowieństwie, cała mu przecząc kapituła,
By na Pacu żonatym nie była infuła.
Żona, Tryznianka z domu, przeczyła usilnie;
Kapituła do Rzymu śpieszyła się pilnie.
15 Historykom to pisać, a mnie nie należy;
Pac biskupem zmarł w Bogu, niech w pokoiu leży!
Król Jan Kotowiczowi biskupstwo staremu
Wileńskie prałatowi przysłał pobożnemu;
W trzecim roku pożegnał świat y kapitułę,

20 Grobem śmierć przycisneła, zdarszy mu infułę.
W katedralnym kościele przepyszney struktury
Wystawił obraz wielki, oprawiwszy mury;
Nie żałował pieniędzy, na ołtarz pozłoty;
Wie samo niebo lepiey, iego zacne cnoty.
(Ст. 10) 25 Na biskupstwo Konstanty nastąpił Brzostowski;
Wilenskie król mu Jan dał, order to był boski.
Maiąc w oczach oycowskie zasługi y iego,
Chwalić Boga zważaiąc w kościele pilnego,
Biskupem był wilenskim lat trzydzieście cztyry;
30 Nieba mu zdrowie dały, pomyślne Zefiry.
Kaplice wznowił z bractwem na Mariey imię,
W katedralnym kościele, — niech Bóg iego przymie
Ofiary y ozdoby, srebra z obiciami,
Z ołtarzami złotemi oraz z szpalerami.
35 Trynitarzom wystawił nowicyat zacny,
Ubogaciwszy kościół, pan przystępny, łacny;
W Werkach pałac, kaplice z włoskiemi ogrody;
W zwierzyńcu miał ucieche, a w pałacu gody.
Obwiódł murami Werki, pamiątkę zostawił
40 Nastempcom, sam się zacnie w duchowieństwie wsławił.
Cała go kapituła kochała z plebany,
Zważaiąc mądrość, skłąnność y powage z pany.
Theologów przy sobie, kapelanów miewał,
Mszy nigdy nie opuścił, a często sam spiewał.
45 Argumenta przystałe theologom wznawiał,
Do disputy uczonym ochoty dodawał.
Kochały go klasztory, kochał clerus cały;
Był zacny, miły biskup y w powadze stały.
Całą kapellę chował, na wybór spiewaki,
50 Do chwały bożey zacney ciągneli go znaki.
Oddał vale oyczyznie, oddał bożey chwale,
W osiemdziesiąt lat cztyry pożegnał świat wcale.
(Ст. 11) Maciey Ancuta sługą był ten Brzostowskiego,
Kanonikiem strach zrobił; po nim Wilęskiego
55 Biskupstwa doszedł z łaski Augusta wtórego;
Ćwierć roku był biskupem z wyroku boskiego.
Skarby, zbiory on zabrał,[1]) zmarł znagła w Dombrownie;
Pogrzebiony z Brzostowskim w iednym sklepie rownie.

---

[1]) В ркп. перечеркнено zostawił.

Kto po nim skarby zabrał, nocne wiedzą cienie,
60 I kto z nich pożytkuie, na zacney był scenie.
Dway antagonistowie, prałaci wpadaią,
O biskupstwo Wilęskie króla upraszaią.
Gonsiewski zacny, prałat y theolog szumny,
Pancerzyński zaś szlachcic dumny y rozumny.
65 Ubiegaią do króla Augusta w zawody,
Chcąc odebrać od pana pożądane gody.
Dał król Pancerzyńskiemu biskupstwo Wilęskie,
Gonsiewski niepomyślne odebrał Smolenskie.
Nadzieia ludzie karmi, taż y oszukiwa,
70 A z chudego szlachcica panem często bywa.
O Fortuno, byś była wszytkim oraz iedna,
U świata nie byłabyś z nadzieią tak błędna.
Niepopłatny theolog, zasługi ni cnota
U dworu, gdzie się stara o honor bez złota;
75 Ani zacność, uroda, krasomowska mowa,
Lecz iedna złota szwayka, y summa gotowa.

Отсей реєстр віленських єрархів латинського обряду не менше цікавий і характерний для нашого автора, як і попередній реєстр гетьманів. Чи подає він деякі подробиції невідомі досп фаховим історикам, сего не беру ся рішати. Зазначу тільки, що як на такий сухий предмет, з чисто літературного погляду оброблене нашого автора свідчить, що він не був позбавлений справдї поетичної жилки. Далї в рукописї йде коротенька, також віршована характеристика брата автора.

(Ст. 12) IV. *Jan Kazimierz Dussiacki-Rudomina napierwey był podstolim Brasławskim, potym lat dwadziescia pisarzem ziemskim Brasławskim, na ostatek podkomorzym Brasławskim lat pięć.*

Brat młodszy czterma laty Brasławski podstoli,
Będąc pisarzem ziemskim według boskiey woli
Po dwudziestu lat prace podkomorzym został,
Posłuiąc, służąc królom, do nieba się dostał.
5 Często był deputatem, także comissarzem,
Bywał y w trybunale dwa razy pisarzem.
Wiek swoy młody prowadził dworsko y na woynie,
Widzieć go zacnie było, a w obozie zbroynie.
Zacną miał z Polskiey damę y domu zacnego,
10 Z Warszewickiey urodzoną córkę Suffczyńskiego.
Ktoż opisze wiek zacny y tych ludzi grzeczność?

Ponieważ ogarneła niebieska ich wieczność.
Pokazali ci światu syna, a drugiego
Jezuitom oddali Józefa zacnego.
15 Po oycu bracia szlachta syna Antoniego
Urzędem zasądziła za podkomorzego.
Tak Rudomina ociec oddał synom vale,
Błogosławiący wnuka pożegnał świat wcale.
Urodziwszy go matka dziewięć godzin żyła,
20 Nam dziadom Mikołaia wnuka zostawiła.
Godebska chorążanka powiatu Pińskiego
Do chórów [1]) przeniosła się twórcy niebieskiego.
Na chwałę niech ten rośnie Bogu a oycowi,
Oyczyzny broniąc służy panom y królowi.

За сими поетичними уступами наступає в рукописї на остатнїх двох картках ряд прозових записок, а власне насамперед:

(Ст. 13) V. *Per compendium zebranie constytucyi Ichmściom panom Dussiackim-Rudominom służące, allaboratione mnie Thomasza Konstantego Dussiackiego-Rudominy, sendziego ziemskiego Brasławskiego, kture posteritas czytaiąc proszę o świątobliwe westchnienie tymbarziey za dusze moią i Zdrowaś Maria.*

Constytucya roku 1623, folio 9, titulo „Pretia rerum": Za comissarza naznaczony z koła poselskiego Jan Dussiacki Rudomina chorąży woiewodztwa Nowogrodzkiego.

Constit. roku 1629, folio 17, titulo „Trybunał skarbowy wileński": Comissarzem z seymu warszawskiego, będąc posłem Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Const. roku 1632, z confederacyey jeneralney warszawskiey primato regni inter caeteros consiliarios naznaczyła Rzplta Jana Dussiackiego Rudomine, chorążego Nowogrodzkiego.

Roku 1632 w teyże confederacyi między podpisami Ichmści panów posłów Piotr Dussiacki Rudomina, chorąży y poseł powiatu Brasławskiego.

Roku 1632 w teyże confederacyi po Jaśnie Wielmożnych senatorach naznaczyła Rzplta do porządku minice [2]) Jana Dussiackiego Rudominę, chorążego Nowogrodzkiego.

Roku 1632. Inter suffragia woiewodztw y powiatów woiewodztwa wilenskiego Krzysztof Dussiacki Rudomina, marszałek powiatu Bracławskiego.

---

[1]) В ркп. через помилку Doktorów. [2]) Sic зам. mennice.

Roku 1632 tamże inter suffragia woiewodztwa Nowogrodzkiego podpisał się Jan Dussiacki Rudomina, chorąży Nowogrodzki.

Constit. roku 1634, folio 6 et 7, titulo „Trybunał skarbowy“ po Jaśnie Wielm. senatorach naznaczony za deputata z seymu Jan Duss. Rudomina, chorąży Nowogr.

Const. roku 1646, folio 10, titulo „Assekuracya zapłaty piechocie Dynemborskiey“ naznaczyła z senatu Rzplta za comissarzów Piotra Duss. Rudomine, kasztelana smolenskiego, Krzysztopha Duss. Rudomine kasztelana Połockiego.

Constit. roku 1649, folio 11, titulo „Mienica“ inter caeteros naznaczony Krzysztoph Rudomina, kasztelan Połocki

Inter suffragia woiewództw y powiatów titulo „Woiewodztwo Wilęskie“ roku 1648 podpisał się Jan Mikołay Dussiacki Rudomina, marszałek Brasławski, Piotr Dussiacki Rudomina, podczaszy Orszański, Thomasz Dussiacki Rudomina, Piotr Rudomina Dussiacki.

Constyt. roku 1652, folio 19, titulo „O zapłacie woysk WXLit.“ z senatu naznaczony za comissarza Krzysztoph Dussiacki Rudomina, kasztelan Połocki.

Const. roku 1653, folio 5, titulo „O zapłacie woysku WXLit.“ z senatu naznaczono za comissarza Rudomine kasztelana Połockiego.

Constytucya r. 1655, folio 23, titulo „Trybunał skarbowy WXLit.“ po Ichmściach senatorach naznaczony za comissarza Kazimierz Dussiacki Rudomina.

Const. roku 1667, folio 67, titulo „Wieczność“: Urodzonemu Rudominie staroście Starodubowskiemu od rzeki Krewny po kniaziu Michale Obalińskim maiętność Pokrewnie w powiecie Wilkomierskim leżącą Rzplta na wieczność oddała.

Constitucya roku 1668, folio 11, titulo „Diploma reversale“ podpisał się Petrus Dussiacki Rudomina, capitaneus Staroduboviensis.

Constit. roku 1673, folio 10, titulo „Zniesienie condemnat WX-Lit.“ „Dekret zaś mimo excepcyą na urodzonego Rudomine staroste Starodubowskiego znosiemy y annihiluiemy“.

Constit. roku 1676, folio 21, titulo „Deputaci“: Do boku naszego naznaczony Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Const. roku 1676, folio 8, titulo „Hiberna WXLit.“ Naznaczony do exdywizyey na woysko WXLit. Piotr Dussiacki Rudomina, starosta Starodubowski.

Roku 1697 inter suffragia titulo „Woiewodztwo Wilenskie“ podpisał sie Jan Dussiacki Rudomina, pisarz ziemski powiatu Brasławskiego, deputat ad pacta conventa, Thomasz Kąstanty Dussiacki-Rudomina, stolnik Brasławski.

(Стор. 15) Roku 1700, titulo „Postanowienie stanów WXLit. pod Olkinikami“: Inter caeteros deputatów trybunału WXLit. kadencyi Mińskiey, że nie pozwalali rozlania krwie braterskiey, szlacheckiey, rugowano dziewięciu deputatów, y mnie Thomasza Kąstantego Dussiackiego Rudominę, woyskiego na tenczas Brasławskiego, odsądzili urząd y imię na xrzcie dane odieli, sami się krwie niewinney napili, Moskwe y Szwedów in viscera Rrzpltey wprowadzili, Saxonów spanoszyli, Rzpltą funditus zruinowali, zgubili, gemitum et utulatum pauperum nasłuchali się. Si Deus vult, parcat.

Roku 1716, titulo „Confederacya Jeneralna WXLit. w Wilnie“ zgodnie woiewodztw y powiatów WXLit. insimul z woyskiem podpisał się Jan Kazimierz Dussiacki Rudomina, pisarz ziemski Brasławski, starosta subocki.

A dla nayzacnieyszey y naychwalebnieyszey przed Panem Bogiem y światem ozdoby tagoż domu Ichmściów panów Dussiackich-Rudominów śtey pamięci Xiędza Jendrzeia Rudominy societatis Jesu, ktury dotavit nowicyat Wilęski; ten missus de Roma titulo confessoris inter Sinenses christianos gaudet.

Excerptum ex libro patris Alberti Kuiałowicz societatis Jesu: pater Andreas Rudomina, oriundus in Lituania sacerdos, qui venit in regnum Sinarum ad praedicandum Evangelium, in eodem postquam laboraset, quinque annis, obiit 5-ta 7-bris anno 1631. Dał maiętność wieczysto na nowicyat collegium Wilęskiego societatis Jesu.

Zygmunt Dussiacki Rudomina, woiewodzic Miński, kanonikiem y prałatem był wilęskim po wzięciu Wilna.

Chocimskie piersze zwycięztwo nad Turkami za króla Zygmunta trzeciego, syna Jana, króla szwedzkiego [1]) w roku 1622 pod Chocimem znieśli. Tey woynie lat 106.

Powtorne zniesienie Turków pod Chocimem w r. 1672 w dzień sobotni w wilią świętego Marcina dnia 10 novembra za panowania naiaśnieyszego króla Michała, temu lat 54.

Остатня сторона рукопису перетягнена чорнилом на половині з гори на долину в два стовпці, але писано на другім стовпці тільки 3 рядки, а на першім рівнобіжно з ними 8. Далї йде 10 рядків писаних per extensum, а значно низше 15 рядків тільки на першім стовпці. Головна записка на першім стовпці виглядає ось як:

---

[1]) Остатні шість слів перечеркнено, і над рядком написано Władysława syna Zygmunta. Дата зрештою хибна, бо перша хотинська битва випала не 1622, а 1621 р.

VI. IEZUS MARYA JOZEF.

Według praktyczki z druku wydaney na doświadczenie curiosita gospodarska od 14 dnia listopada 12 dni opisuie: jaki 14, taki grudzień; jaki 15, taki styczeń; jaki 16, taki luty, y daley subsequentes etc.

Jaki 14 listopada, taki grudzień: był dzień obłoczysty, suchy, bez wiatru.

Jaki 15, taki styczeń: był dzień obłoczysty, zrana słońce, suchy, bez wiatru.

Jaki 16, taki luty: zrania szac (?), potem słońce wesołe cały dzień zarazem bez wiatru, cicho aż do zmroku.

Jaki 17, taki marzec: y noc cicha, mglista, mroczna z spacią, y dzień jasny z chłodem, cichy bez wiatru, z mrozem; jeziora niekture stanęły.

Jaki 18, taki kwiecień: cały dzień mglisty, pochmurny (одно слово нечитке) nad wieczór pruszył śnieg z letka niedługo.

Jaki 19, taki may: ranek znow mglisty aż do południa, ciepło, odwilż cały dzień, nad zmrokiem śnieg.

Jaki 20, taki czerwiec: nadedniem wiatr, śnieg, suwiey moczny aż do wieczora z uprzykrzeniem wielkim.

Jaki 21, taki lipiec: zrana wiatr wiał, śnieg, ku południowi odwilż, nad wieczór mokry śnieg.

Jaki 22, taki sierpień: pogoda z rana, mróz z wiatrem aż do wieczora, jednaki mrozem z słońcem.

Jaki 23, taki wrzesień: pogoda, mróz duży z jasnym słońcem, cicho, bez wiatru.

Jaki 24, taki październik: cały dzień mglisty, posempny, zmrokiem śnieg mokry, cało noc padał.

Jaki 25, taki listopad: cały dzień śnieżny, wilgotny y noc pochmurna.

Druga praktyka ruska, kturą gospodarze ruscy trzymaią od .... (кілька слів нечитких) dnia dni 12 na miesięcy 12, to iest od dnia 13 grudnia: jaki 13, taki grudzień; jaki 14, taki styczeń; jaki 15, taki luty; jaki 16, taki marzec; jaki 17, taki kwiecień; jaki 18, taki may; jaki 19, taki czerwiec; jaki 20, taki lipiec; jaki 21, taki sierpień; jaki 22, taki wrzesień; jaki 23, taki październik; jaki 24, taki listopad.

В другім стовпцї на остатнїй сторонї написано тільки дві приказки під знаком NB. (notabene), а власне:

Si tibi nocet crapula vespertina,
Ebibe de mane, erit medicina.

Nuż, panie piiaku, do wczorayszego smaku!

Записка під р. 1700 свідчить про се, що нашого автора, якому в житю все якось вело ся, в тім році спіткало досить незвичайне, мабуть тілько в Польщі можливе нещастє, що йому ухвалою політичної конфедерації відібрано не тілько уряд та посольський мандат, але також його хрестне імя, себто вимазано його не тілько з реєстру повноправних горожан, але навіть із ряду живих людий. Щастє в тім нещастю було те, що се вчинила шведофільська конфедерація, яка швидко по прогнаню Шведів із Польщі стратила всяке значінє, так що її кондемната пропала сама собою, не дождавши ся формальної кассати, яку автор певно не занедбав би був занотувати, коли б вона була видана.

Іван Франко.

Дві дрібнички до характеристики Марк. Шашкевича.

I.

Між паперами Якова Головацького в бібліотеці „Народного Дому“ ві Львові переховуєть ся брулїон із його порівнанием двох українських поетів у Галичині із зарання відродження, Шашкевича тай Устияновича. Призначував його Головацький для одного з задумуваних альманахів. „Двох у нас спѣваків появилося из великим дарованьём, починає Головацький. Оба товариші-соученики писали не богато, не для читательства обширного, але для кругу пріятельского, як и в ним тѣлько заблысли, освѣтивши як зірнички серед(у) темнои ночи гаіок свôй зелененькій. Устіяновичь написав пригідний стих „слезу“ и та слеза так смирненька, так тиха, як слезонька сиротинська на гробѣ отця, тѣлько чуственных серць тронула и та слезонька як рісочка зараня перетворилася в „дорогую перлоньку“, свѣтила и буде свѣтити.

„Другій не много на[пе]чатовав, більше переховуєся письменно у єго подругів, пріятелѣв. Оба соученыки з великим талантом поэтическим. Уст. в тихій, домашнѣй, идиллическій простотѣ показуе глубокое чуство, милозвучье русько[го] языка; туга незрівнанна проявляєсь — словом поняв усю дѣвственність южно-руськой поэзіи.

„Другій більше силный, величный, задивляє высокими понятіями, буйными гадками, козацькою силою. Смерть узяла на зараню Шашкевича, а Устіяновичь замовк, як тая зазуленька послѣ

Ивана, притих, а бодай чи незхоче свій талан закопати. Чи думаєш ты, брате, о Васильку, истинно великая гадка выставити древную нашу Русь в трагедіи, образ старосвѣччины, и Василько ослѣпленный самый удався на подобное сочиненіе, богатырь выбраный доконале, епока историч. славна, поле велике для поэзіи.

„Шкода, що у нас богато з молодости обѣцюют велику надѣю, зацвите первым красным цвѣтом, колиж дивися, а цвѣт спав и былье засихає“.

II.

Звісно, що Шашкевич інтересував ся старими рукописями. Опис чотирох із рукописий, які зібрав Шашкевич, зпід пера Головацького лишив ся також між його паперами (ґрупа IV). Подаю його для улекшення можности вислїдити, в чиїх руках опинили ся сї рукописи. Статейка Головацького п. з. „Рукописи Словенскіи у Шашкевича“ мала також увійти в один задуманий альманах.

Ось сей опис:

I. (Т(р)іодь цвѣтная писана уставомъ — на термѣтцѣ — в лист. Nалежит до семьи Болгарской — Из почерка думаю, може писана при кôнци XVI вѣка — але знать зо старои и дуже старои книги переписана. Nа кôнци приписок скорописю XVI вѣка: Докончалас сїа книга̀ и҆менем трио҆д цвѣтнаꙗ з҃. и҃. нед...ли пос втор ꙋ селѣ на воли блаж8вском рк в. а҃ч... 1590 (?) А на початочных листах е приписано: що „рок8 ҂а҃ф҃ч҃к. при Вел. кор. Жигимонтѣ р8ском пр8ском мазовецком и҆ при ѡ҆сщ҃ном Е҆пспѣ премыск и самборском Михаилем Копыстенском... раба бж҃їа Анастасїа прозвиском Гейсанка Юрьковаѧ из сн҃ы своими Калином и Марком придаем сїи книги именем Трїѡдь цвѣтнаꙗ до цр҃кви С҃то Архїереѧ Х..... ѿца нашего Nиколы до села Волосянки великои за ѿп8щенїе грѣховъ своихъ и пр.

Вôд 326 до 348 л. другою рукою дрôбнѣйшим почерком. Всего 363 Листôв —

л. 1. Дш҃еполе́знѫѧ съвръши́в'ше четверо́десѧтницю̀. и҆ ст҃ѫѧ недлѧ стрсти твоеѧ̀. про́сим вид'ѣти чл҃колю́б'че прославити въ неи величїа твоѧ и҆ неизречн'ное нас ра́ди́ съмѡ'тре́нїе твôѐ е҆ди́но́мдръно̀ поющѐ. г҃и сла́ва́ тебѣ: по́в'тори҆. Мч҃нцѝ г҃ни́ въсѧко́ мѣсто̀ ѡ҆сщ҃а́е҆тѐ. и҆ въсѧк оу҆вра́чоу҆е҆тѐ. и҆ н҃нѣ м҃мтес и҆з'бавитисѧ̀ ѿ сѣтїи кра́жих дш҃ам нашим молим вы҃.

II. Тріодь цвѣтная полууставомь писана — в лист — такожъ изъ болгарской переписована Русином — с початку XVII вѣка. Л. 268. — Приписы — вôд л. 222. Слава съвершителю бꙋ дав'шемꙋ ꙗ̀зволеніе ѿца поспѣшеніе сн҃а съвершеніе дх҃а ꙗ̀зволися рабꙋ бж҃їю Михаилови сїю книгꙋ коупити на ꙗ̀мя рекомаѧ трїѡд цвѣтнаѧ, до оужидова до цр҃к'ви ст҃ой Храмоу ст҃ого въздвиженїа чс҃наго ꙗ̀ жтворѧщаг крс҃та —

вôд л. 133. Слава и проч. рокꙋ бо́жего лахѕ оу селѣ ꙋ въиживодовѣ его мл҃сти пана камянецкаго, пана станис'лава млетности — ....ꙗ̀ дати за нїо е̂. золотых. а̂ ѕ ꙗ̀ свои приложью сщенникомъ сїнь григориевь, сщїй їѡан. а с початку прип. аѱкз до Подлисія братством куплена.

III. Апостолъ Дѣянія, рукопись в лист писана уставом, належит також до семьи Болгарской — Листôв 297. — На грубій термѣтцѣ — Паперовое клеймо одинець (дикій вепрь). — Такожъ була при церквѣ в Волосянцѣ великій — Писана може бути в XVI столѣтію.

IV. Сборникъ Цвѣтный, из св. Іоанна Златоуст. Іоанна Дамаскина и других отец — в лист прекрасным дрôбным полууставом — из прекрасными узловатими заголовками — Листов в горѣ з(н)ачен. уне (455) и 5 л. оглав. 1 — конечн. припис. На остатнôм особнім листѣ тоюж рукою и почерком: Ꙗ̀зволе́нїемъ ѿца, и споспѣше́нїемъ сн҃а, ꙗ̀ съвръше́нїемъ прс҃таго ꙗ̀ животворѧщаг дх҃а: повеле́нїемже а всѧкимъ тщанїемъ хрс҃толюбиваго сщ҃но ієре́ѧ Тимоѳе́ѧ гражанина, бг҃омъ сп҃саемаго гра́да бо́узка: Написана быст бг҃одх҃овен'наѧ сїѧ книга, собо́рникъ цвѣтоно́сный: многогрѣшнымъ, ꙗ̀ хоудооумнымъ ꙗ̀ непотре́бнымъ рабомъ ІАКОВОМЪ Ѳеѡ҃доровичомъ, чайкою, родомъ зсела Гаювъ: в лѣто ѿ созданїя мѝроу седмотысѧщ'наго, сто̀ двадесѧт ѡ҃смого: а̂ ѿ еже поплоти ро҃ства га҃ ба҃ ꙗ̀ сп҃са нш҃его іс҃ Хр҃та. тисѧщного, шестсот, двадесѧт пръвого: феврова́рїѧ десѧтаго дн҃ѧ. на па́мѧт ст҃го му́ченика Харала́мпїа: при столечной цр҃кви: иж въ ст҃ых ѿца нш҃го Николы, а̂рхиеп҃кпа мирли́кїѧ, чюдотвор'ца: в' бо҃ сем гра́дѣ вы́ше ѡ҃писанномъ. Всѣмже повсю́доу правосла́внымъ хр҃тїа́номъ, господїемь и бра́тїи ꙗ̀ дрꙋ́гомъ: работѣпно мета́нїе до лица̀ земнаго оу҃миленно сотворѧ́ю, ѿ оу҃сръдїаже д҃ши прилѣжно молю, а̂ще приключи́сѧ нѣкое погрѣше́нїе проща́те, блс҃вите, а не кленѣ́те: понеж писа̀ не а́гглъ: но̂ роука грѣшна, ꙗ̀ брен'на: ꙗ́ко да ꙗ̀ сами млс҃ти ѿ ба҃ сподобитисѧ: ꙗ̀ вѣне́цъ неоувѧда́емыи короунацїи в' црс҃твѣ его нб҃сномъ прїймете: е̂гож бꙋди всѣм нам полꙋчи́ти, блгд҃тїю га҃ нш҃го Іс҃ Ха҃ е̂мꙋж сла́ва, коу́пно съ ѡ҃цемъ ꙗ̀ дх҃омъ е̂го ст҃ымъ нн҃ѣ, ꙗ̀ прсно, ꙗ̀ въ вѣки, вѣкомъ а̂мїнь.

Нижше скорописю: Прошꙋ прїими вдꙗчне ꙗк ѿ простака Руской семьи.

Єсли невсподобала^{с} ꙗкаꙗ строка:
Ябо и цѣлаꙗ страныцꙗ
Бо бренная и спро^{с}наꙗ писала десницꙗ.

Вôд 1-го листа: Рокꙋ ѿ рж^{с}тва І҃с Х҃а а҃хкз — сїю книгꙋ съборни^{к} цвѣтный ст҃огорскї҃ зводъ єму кꙋпи^{л} бг҃о боꙗзненыи Іеромонахъ Бениаминъ Подгородыцкїй и придал ю в монастырь Ꙋневъ. Подав *М. Возняк.*

Ф. Леонтович — В. Ключевський — Д. Самоквасов.

(Некрольоґічні замітки.)

Смерть визначного российського історика права В. Серґеєвича, котрого ми помянули в першій книжцї за сей рік, зробила лихий початок, і за ним один по другім зійшов в могилу цїлий ряд визначних российських істориків, досить близьких собі ріжними сторонами своєї наукової дїяльности і більше або меньше близьких нашій науцї по тим питанням, котрим віддавали вони свої наукові студії. Першим з них, в перших днях сього року (31/І н. с. — 21/ХІІ ст. ст.) зійшов зі світу вислужений професор, історик права Фед. Ів. Леонтович, за ним, весною стратив московський унїверситет одного з найвизначнїйших своїх представників — незвичайно-популярного професора історика Вас. Осип. Ключевского, і кілька місяців пізнїйше — історика й археольоґа, професора історії права й директора архива міністерства юстиції Дм. Як. Самоквасова.

З них по характеру своїх занять був найблизшим нашим науковим роботам, а міг би і повинен був бути навіть дуже близьким перший з них, Фед. Леонтович. Українець з уродження, вихованець старого дореформенного ніженського ліцея, потім київського унїверситету, він працював тут під проводом звісного Іванїшева, що звернув його увагу на історію суспільного устрою і права литовського і польсько-литовського. Се був час, коли під проводом тогож Іванїшева розпочинав свою археоґрафічну дїяльність молодий Антонович, і Леонтович, зараз по скінченню унїверситету приділений до викладів права, працював в суміжній з ним области суспільних відносин українських земель в литовсько-польську епоху. Так звили ся його перші студії, дуже важні на свій час і високо цїнені в українських наукових кругах: „Крестьяне юго-западной Руси по ли-

товскому праву XV и XVI вв.“ (1863), „Историко-юридическое изслѣдованіе о правахъ литовско-русскихъ евреевъ“ (1864) і „Русская Правда и Литовскій Статутъ“ (1865). Одначе ні в Київі, тим меньше в Одесї, з її дуже слабким українським житєм, куди Леонтович перейшов слїдом (1863) на довгі часи, він не став близше до сучасного українського житя і поволї віддаляв ся і від наукових питань, безпосередно з ним звязаних. Очевидно державна культура розірвала безпосереднї звязки з українською стихією і він не знайшов їх і потім. Діяльність його в Одесї, де він зістав ся майже нових тридцять літ, була ріжнородна — крім викладів історії права і теорії права державного, він був довго ректором, проректором, деканом факультета, директором торговельної школи, займав ріжні иньші уряди, і для чисто наукових займять зіставало у нього меньше часу, та й наукові його інтереси пішли в иньший бік. Його займають початки суспільного і правного житя, анальоґії в праві і устрою словянських племен, а далї й иньших, не арійських народностей. Чимале враженнє зробила й викликала великі надії його теорія про задругу, як першу основу суспільного й полїтичного житя словянства, з котрої виріс мовляв суспільно-полїтичний устрій старої Руси. („О значеніи верви по Русской Правдѣ и Полицкому Статуту сравнительно съ задругою юго-западныхъ Славянъ“, 1867, і ще більше — „Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Руси, 1874); в основі одначе сеї теорії лежали певні перебільшення в інтерпретації задружної форми і сам Леонтович очевидно відчув неможливість розвинути свою теорії в усїй повнотї і так не докінчив своєї працї. Так само не були доведені до кінця займятя економічним побутом словянським, розпочаті в звязку з виданнями звичайного права ріжних племен Росії (Монголів, Калмиків, кавказьких гірняків), котрими він займав ся в кінцї 1870 і початках 1880-х рр.; він пізнїйше використав свій матеріял в статї-відчитї: „Арійскія основы общественнаго быта древнихъ Славянъ“ (1897), але для того часу сей огляд був уже зовсім перестарілим.

1892 р. Леонтович покинув Одесу і перейшов на місце Самоквасова в Варшаву. Тут не мав такого ширшого круга діяльности і не вважаючи на значний уже вік з великою енерґією кинув ся до наукової роботи, повертаючи до тих питань, що займали його в молоді лїта — суспільного устрою і правних відносин польсько-литовської доби. Першою працею на сїм

полї була брошюра з приводу працї Бершадского про спадщинне право литовське після 1569 р.; можливо, що ґрандіозний процес, який викликав сю працю Бершадского, не зістав ся без впливу на сей поворот Леонтовича до колись близької йому сфери литовського права. Але ся чи инак Леонтович з сього часу почавши з незвичайною енерґією береть ся до студіовання суспільно-полїтичного укладу і правних відносин литовсько-польської доби і випускає цїлий ряд праць, в Варшавских Университ. Извѣстіях, котрих редакцію вів, і в иньших виданнях. Здебільшого сї працї в міру їх виходу обговорювали ся на сторінках нашої часописи (переважно таки автором отсих стрічок)[1] і там підносили ся позитивні і неґативні їх сторони; скороспішність виводів, не повне панованнє над матеріялом, ріжні недокладности в обробленню його богато уймали їм і позбавляли значіння для науки; їх скількість далеко не дорівнювала якости. Ще меньше щаслива була його гадка взяти ся на старости лїт за археоґрафічну роботу (досї та й пізнїйше по за сею нещасливою пробою покійник працював на матеріалї друкованім): задумав видати збірку важнїйших актів з Литовської метрики — по варшавській копії, спорядженій для практичних судових потреб польських судів, польськими буквами. Беручи тексти звідси, Леонтович переводив їх назад на руську транскріпцію — тим способом до копії і без того не дуже докладної додавали ся нові, транскріпційні недокладности; порівняннє з ориґіналами Метрики (в московськім архиві) виказало численні помилки і недокладности, і неприхильна критика змусила по двох випусках актів, виданих коштом варшавського унїверситету (1896—7), залишити се безхосенне виданнє.

З кінцем 1902 р. Леонтович покинув катедру, але не залишив далї своєї наукової роботи, працюючи в ріжних наукових видавництвах і в новозаснованім при варшавськім унїверситетї науковім товаристві, котрого був головою. Сї останнї ро-

---

[1] Спорные вопросы по исторіи русско-литовскаго права, 1893 (Записки IV). Очерки исторіи литовско-русскаго права, т. I: Образованіе территоріи литовскаго государства, 1894 (ib. IX). Источники русско-литовскаго права, 1894 (ib. X). Сословный типъ территоріально-административнаго состава литовскаго государства, 1895 (ib. X). Панскій дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ, 1895 (ib. XIV). Одинъ изъ вопросовъ западно-русской старины, 1896 (ib. XX). Крестьянскій дворъ въ литовско-русскомъ государствѣ, 1896—7 (ib. XXVIII). Сельскіе промышленники въ литовско-русскомъ государствѣ, 1895 (ib.). Сельскіе ремесленники въ литовско-русскомъ государствѣ, 1898 (ib. XLIV) і т. д.

боти його обертали ся в тій же сфері суспільного і правного устрою литовсько-польської доби.[1]) Працював до самої смерти, і остання праця зявила ся в друку разом з його смертю.

Самоквасов був також родом з України, з Черниговщини, і се походженнє його мало вплив на пізнійший вибір тем і напрям робіт. З українством одначе він не мав ніяких звязків, ставив ся до нього неприхильно, навіть ворожо, особливо в останнїх лїтах свого житя, коли сильно хилив ся в правий, російсько-націоналїстичний бік — задемонстрував се на чернигівських святах 1908 р., котрих був одним з головних учасників і йшов разом з ріжним чорносотенним елементом. Імя йому зробили його археольоґічні розвіди. Він був одним з найгорячійших адептів молодої ще тодї, в Росії особливо, археольоґічної науки, речником його ваги для студій історичних і навіть історично-правних, котрі близше його інтересували. Виступивши з кінцем 1860-х рр. студією з староруського суспільно-політичного устрою (Замѣтки по исторіи русскаго государств. устройства и управленія, 1869), досить блїдою роботою, де він доводив, що українське житє в противність північним республїкам визначало ся монархічною одністю, — він в 1873 р. видав невеличку книжку (маґістерську дісертацію): „Древніе города Россіи", де для розсвітлення еволюції староруського города притягав археольоґічний матеріял — відомости про городища Чернигівської ґубернії, зібрані з ріжних джерел і доповнені власними розвідами. Теорія, розвинена ним при тім, мала ріжні слабкі сторони, але сама ідея — використати новий, археольоґічний матеріял для історичних студій, тодї, при перших кроках археольоґічних займять, обіцювала незвичайно богато і була богатьма стрічена з великим спочутєм. Сильне вражіннє слїдом зробили ефектні розкопки Самоквасова в Чернигові й Черниговщинї, предложені київ-

---

[1]) Очерки изъ исторіи литовско-русскаго гражданскаго права: Гражданское право и дѣеспособность (Журн. Мин. Юст. 1903—6). Правоспособность литовско-русской шляхты (Ж. М. Н. П. 1908—9). Бояре и служилые люди въ литовско-русскомъ государствѣ (Ж. М. Ю. 1907). Рада в. кн. литовскихъ (Ж. М. Н. П. 1907). Литовскіе господари и центральные органы управленія до и послѣ Люблинской уніи (Юрид. Зап. Демидов. лицея 1908). Областное управленіе въ в. кн. Литовскомъ до и послѣ Люблин. уніи (ib.). Центральныя судебныя учрежденія въ в. кн. Литовскомъ до и послѣ Люблин. уніи (Ж. М. Ю. 1910). Судъ господарей и ихъ совѣтниковъ (ib.). Областные суды въ в. кн. Литовскомъ (ib.). Вѣча, сеймы и сеймики въ в. кн. Литовскомъ (Ж. М. Н. П. 1910).

ському археольоґічному зїздови (Сѣверянскіе курганы и ихъ значеніе для исторіи — Труды III археол. съѣзда, I, такжe иньший цікавий реферат його ж: Историческое значеніе городищъ). Вони й пізнїйше зістали ся взагалї чи не найбільш ефектовними розкопками словянської доби України. Перед читачами розвинула ся незвичайно цікава сторінка з побуту української людности і вищої руської, норманьско-словянської боярської верстви — похоронний обряд, витвори штуки, цінні побутові подробиці, і се все знов таки будило великі надії на ще богатші здобутки в будуччинї.

Сам Самоквасов одначе пізнїйше прохолодив сї надії своїми нещасливими пробами використання археольоґічного матеріалу для історичних конструкцій. Його фантастичні, необґрунтовані теорії — в тім родї як теорія дунайського розселення Словян, етноґрафічні клясифікації похоронних і культурних археольоґічних типів зробили дуже неприємне вражіннє. Його „Исторія русскаго права“ оперта на археольоґічнім матеріалї і „Основанія хронологической классификаціи отечественныхъ древностей“ були дуже неприхильно оцінені в наукових кругах. Археольоґічні досліди, роблені ним далї в ріжних сторонах (описані в його книзї „Могилы русской земли“), пропадали для науки через мало наукове трактованнє їх результатів самим Самоквасовим.

Потім дуже неприємне вражіннє зробив його виступ на новім полї — директора московського архива мін. юстиції, одного з найважнїйших архивів Росії. Принїсши в дар цареви свої археольоґічні колекції — передані московському істор. музеєви (1891), С. дістав сю важну позицію, заразом став викладати історію рус. права в московськім унїверситетї, але підняв против себе величезне невдоволеннє, змінивши прийняту систему описування архиву і розігнавши архивних робітників. Після сього він став вповнї persona ingrata в російських поступових наукових кругах і тим більше почав хилити ся на право. Чернигівський зїзд, для котрого він видав кілька своїх праць, був останнїм голосним виступом його — в зазначенім уже вище напрямі.

Третїй з покійників — проф. Ключевский, найбільший і найславнїйший з них як професор і учений, діяльністю своєю не богато входив в близькі нам наукові питання, але завдяки його авторитетности і популярности і се небогате звертало на себе увагу, змушувало сильно з ним рахувати ся і лишало по

собі дуже замітний слід. Великорос родом, вихованець духовної школи, він почав свою академічну діяльність в московській духовній академії, і пізнійше, діставши катедру російської історії в московськім університеті після Соловйова (1879), не переставав читати в академії, до кінця свого житя. Як чудовий, блискучий лектор і гарний стиліст своїми університетськими викладами і публичними лекціями здобув собі велику популярність в ширших кругах суспільности, що дарувала йому навіть досить неясну його політичну фізіономію і такі виступи, які досить мало відповідали настроєви поступового громадянства. Близшою спеціальністю його були московські часи, котрим і були присвячені його спеціальні праці; але читаючи в університеті загальний курс „русскої історії", він уже в своїй докторській дисертації — „Боярская дума древней Руси" (1882) дав блискучу синтезу — свою „Исторію Россіи съ древнѣйшихъ временъ", як її називали противставляючи Соловьовській. Тут між иньшим розвинув він свою теорію східнословянського розселення з карпатських країв, розвою городських торговельних центрів і їх впливу на політичну еволюцію політичного житя, сформованнє держави, її суспільний уклад. Від р. 1904 зачав він видавати свій „Курсъ русской исторіи", котрої до смерти його вийшло чотири томи, що доводять історію Росії до часів Катерини II (до перевороту 1762 р.). Завдяки свому майстерному викладу, а ще більше авторитетному і популярному імени автора, курс сей здобув широку популярність в російській суспільности, хоч з наукового погляду вартість його дуже не рівна в ріжних частях: єсть розділи оперті на самостійних студіях і поміченнях, єсть і партії оперті на чужих дослідах, часом не дуже свіжих замітні тільки живим дотепним викладом. Для нас інтересна перша книга, де автор дає огляд початків Київської держави і її розкладу; тут по тім, що було вже ним виложено в його „Боярській думі", особливо ориґінальні й інтересні глави присвячені Руській Правді і церковним уставам, як ілюстраціям сучасного суспільного і культурного житя. З XII віком виклад переносить ся на північ, на великоруський ґрунт, і тільки принагідно і дуже побіжно зачіпають ся також певні явища з історії України, там де вони входять в стиcлість з історією Московщини: так в звязку з московською політикою XVII в. говорить ся де що про унію, козачину, боротьбу її з Польщею і злуку з Москвою, але поверхово, з чужого голосу, без глубшого зрозуміння фактів і відносин. Сї сторінки, при всім таланті Ключевського, становлять крок назад в по-

рівнянню навіть з „Історією“ Соловйова. Покійний московський історик служить характеристичним показчиком тої еволюції, яка в супереч всїм теоретичним говоренням про одність русского народу, його історичного житя і традицій, переходить в історіоґрафії: „русскі історики“ Росії зосереджують ся все більше рішучо на чисто великоруській історії, полишаючи поза кругом своїх інтересів, студій і помічень історію українського і білоруського народу — на їх власне промишленнє, і на „Курсї“ Ключевского се видно особливо ясно.

М. Грушевський.

Наукова хронїка.

Причинки до студій над нашою еміґрацією.[1]

II.

Dr. Leopold Caro — Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich. Im Auftrag des Vereins für Socialpolitik herausgegeben (Schriften des Vereins für Socialpolitik. 131 Bd.). Липськ, Duncker & Humblot, 1909. Ст. VI+[II]+284, 8⁰.

— Unsere Abwanderer (Österreichische Rundschau, 1908, XIV, стор. 326—339).

Richard von Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905 und die Einwanderungsverhältnisse in den wichtigsten überseeischen Staaten in diesen Jahren (Statistische Monatschrift 1906, XXXII, N. F. XI, стор. 495—509, 573 і д.).

— Die Neuordnung des Einwanderungs- und Kolonisationswesens in Brasilien (Dekret vom 19 April 1907, Nr. 6·455 und Dekret vom 11 Mai 1907, Nr. 6·479) (Ibidem 1908, N. F. XIII, стор. 455—458).

Dr. Ernst Schultze — Die argentinische Einwanderung (Zeitschrift für Sozialwissenschaft 1910, стор. 672—675).

Friedrich Hey — Argentinien und die österreichische Auswanderung. Vortrag (Zeitschrift f. Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung XVII, 1908, стор. 359—365).

---

[1]) Гл. Причинки до студій над нашою еміґрацією. Записки Н. Т. ім. Шевченка 1911, том 101, Наукова Хронїка, ст. 144—158.

Prof. Dr. A. Sartorius, Freiherr von Waltershausen, in Strassburg i Br. — Die Wanderung ins Ausland als nationales Problem (Zeitschrift für Sozialwissenschaft, 1910, XIII, N. F. I, стор. 133—147).

Еміґрація, ся новітна поява, що без воєн і насильних перемін, змінює значно національний і суспільний склад людности сучасних країв, звернула вже і у нас бачнїйшу увагу. Велика економічна страта, яку поносить край, позбуваючись здорових людий в самій силї віку і якої не зрівноважать ті мілїони корон, що вертають наче відшкодоване з Америки до рідного краю, заставила і наші (галицькі та австрійські) круги частїйше підносити голос за уреґульованем і обмеженем горячкової еміґрації. Великий зріст контінентальної зарібкової еміґрації, головно до Німеччини, викликав теж живійше заінтересоване і то так серед української і польської, як і серед німецької суспільности.

З численної лїтератури остатнїх років приходить ся нам занотувати знов кілька важнїйших розвідок на ту тему, а що вони дотикають посередно і безпосередно також нашої заморської і контінентальної еміґрації, а між иншим подають чисельні зіставленя та малюють доволї докладно положенє і економічний розвій наших еміґрантів, тож позволю собі вибрати найважнїйші для нас числа і факти і познайомити з ними нашу суспільність.

Усїми питанями, звязаними з еміґрацією, займаєть ся докладно др. Каро в обширній працї, якої заголовок виписаний на чолї нашого огляду. Автор, звісний спеціяліст від еміґрації[1]), взяв ся за трудну річ, представити еміґрацію, її причини, положенє і наслїдки, а заразом не лише описати і пояснити кожду прояву, але також подати в кождім випадку найкориснїйшу пораду. Праця автора оперта не лише на богатій друкованій лїтературі; задля неї переглянув автор богато урядових

[1]) Про те свідчить цїлий ряд його праць і викладів, як прим.: Der Wucher. Липськ, 1893. — Pomoc dla rolników w Austryi. Львів, 1896. — Studya społeczne. Краків, 1906. 2 виданє, 1908. — Unsere überseeischen Auswanderer und die Enquête vom J. 1905 (Zeitschrift für Volkswirtschaft, Sozialpolitik und Verwaltung 1907, VII). — Die Statistik der österreichisch-ungarischen und polnischen Auswanderung nach den Vereinigten Staaten von Nordamerika (Ibid. 1907, XVI, ст. 68—113). — Arbeitsvermittlung und Auswanderung (Vortrag, gehalten am 2 Kongress der österreichischen Arbeitervermittlungsanstalten in Prag. September, 1908). — Das internationale Problem der Auswanderungsfrage (Vortrag, gehalten am 17 Mai 1909 auf der in Berlin stattgefundenen Konferenz der Mitteleuropäischen Wirtschaftsvereine). — Nowe drogi. Познань, 1908.

архівів (приміром архіви міністерства справедливости, справ внутрішних і заграничних, виділу краєвого і намісництва у Львові, морської управи в Трієсті, центральної статистичної комісії і дирекції ради державної), напів офіціяльні і приватні матеріяли б. президента міністрів Векерлього та сенатора Бодіо, заграничні уряди і інституції: Department of Commerce and Labor в Уошінґтоні, італійський еміґраційний комісаріят в Берліні, інтернаціональний кольоніяльний інститут в Брукселї, а вкінци папери і нотатки поодиноких осіб і товариств (прим. тов. св. Рафаїла). Доволї великий ужиток зробив далї автор з дрібної журнальної, особливо польської і американської лїтератури, що звичайно приносить богато конкретних даних. Цїлий сей матеріял поданий з малими виїмками звязко і без повторювань в 8-ох роздїлах, що моглиб самі для себе творити окрему цїлість. В першім роздїлї обговорюють ся причини еміґрації і вступні уваги (стор. 1—13), в другім статистика еміґрації (стор. 14—51), в третім положенє заморських переселенцїв, їх вербованє і подорож (стор. 52—78), в четвертім еміґраційна полїтика Сполучених Держав, Канади, Бразилїї і Арґентини (стор. 79—141), в пятім положенє континентальних еміґрантів (стор. 142—172), в шестім австрійські еміґр. закони і заходи коло законного уреґульованя опіки над переселенцями (стор. 173—182), а в семім, найдовшім (стор. 183—231), напрям і задачі австрійської еміґраційної полїтики. В осьмім роздїлї посвячено кілька слів інтернаціональному управильненю еміґрації (стор. 232—241), а в додатку оголошено швайцарський, німецький, італїйський і угорський еміґраційні закони (ст. 242—282), з яких автор користає часто, особливо в семім роздїлї.

Які причини викликують еміґрацію і як забирати ся до її уреґульованя, про се нема ще одної гадки. Се річ погляду і становища, з якого оцїнює ся се явище. Вступний роздїл працї дра Каро дає на се найлїпший доказ. Належить лише порівнати його, впрочім дуже обєктивні і обережні гадки з анальоґічними висказами Фїліпповіча в його Auswanderung, або Конрада в його Статистицї[1]). Сказати щось певного про усї причини можна би що йно по докладно переведених студіях і докладнім використаню окремо зібраного статистичного матеріялу, якого у нас, на жаль, дуже мало. Ми-ж не знаємо навіть числа наших (себто австро-угорських) еміґрантів і довідуємо ся про нього аж із зіставлень чужих держав, що інакше відносять ся до еміґраційного руху. Які через те трудности стрічають статистики переселенцїв що до національности, се найкраще видно з моїх заміток в 101-ім томі Записок.

[1]) Conrad, J., Grundriss zum Studium der politischen Oekonomie. IV Teil. Statistik. 1 Teil. 3 вид. Єна, 1910. Стор. 195 і д.

Коли так модерна і інтересована держава, як Сполучені Держави північної Америки, не знала до недавна (1909-ого року), кілько людий покидає її границі, то нема нічого дивного, що австро-угорські власти не знають правдивих чисел що до сезонової зарібкової еміґрації в Европі. Не богато знаємо ще про положенє і житє наших заморських еміґрантів та про усі шкоди, нанесені сучасним устроєм і злочинним нераз поступованєм аґентів і перевозових товариств та підприємств. Нема також через зрозумілі перешкоди повної статистики грошевих посилок від і для еміґрантів. Власти не дуже то сушать собі голову еміґрацією, хоч вона з кождим роком стає для нас грізнійшою небезпекою. В Австрії нема навіть усталеного понятя еміґрації! І суспільність мало займає ся студіованєм причин і обявів еміґрації, хоть може — як се на приклад діє ся в Італії — не одно зробити для спиненя необережного, а скріпленя плянового переселеня. При співділаню і добрій контролї широких кругів суспільности зменшив би ся вплив заводових і покутних аґентів, тай чужі держави не могли би так легко притягати темні маси не завсїди світлими обіцянками. Брак зарібків, низькість цїн, перелюдненє, роздробленє селянської малої посілости — се сконстатовані до тепер певні причини еміґрації. Одначе попри них ділають ще й инші, хотьби т. зв. „психічні" мотиви і на них треба звернути більшу увагу. Взагалї мусить бути студійованє еміґрації всестороннє і обіймати прояви всякої натури соціяльної, економічної, полїтичної, правнодержавної і культурної.

Другий розділ працї дра Каро присвячений статистичним зіставленям. Його цифри і висновки покривають ся вповні з тим, що зібрав Пфліґль в розвідцї: Die überseeische österreichische Wanderung і що було обговорене мною в попереднїх причинках. Тому обмежу ся тут тільки на деяких датах з 1908 і 1909 року і на спеціяльних зіставленях автора.

І в двох остатнїх роках найбільше Австрійцїв вибирало ся до Сполучених Держав півн. Америки. Рік 1907/08 приніс вправдї зменшенє числа еміґрантів у наслїдок тяжкої економічної кризи. На 782·870 усїх переселенцїв Сполучених Держав (проти 1,285·349 в попереднїм роцї) було з Австро-Угорщини 168·509 (51.747 мущин + 31.326 жінок з Австрії, а 55·994 м. + 29·532 ж. з Угорщини), значить о половину менше як попередного року, одначе все таки се число дуже велике і що важнїйше, не показує тенденції зменшати ся, а противно по кризї зачинає скоро зростати і добігає вже до свого найвисшого стану з 1907-го року. Поміж усїми австрійськими народами найбільший контінґент переселенцїв дають Славяни, а то Поляки з Австрії та Хор-

вати й Словаки з Угорщини. Се не змінило ся і в 1907/08 р., коли виандрувало взагалі:

Поляків з Австрії	. . . . . .	26·423,
„ „ Росії	. . . .	37·947,
„ „ Прус	. . . .	2·320,
Українців з Австро-Угорщини	. .	12·100,
Німців „ „	. . .	27·576,
Словаків	. . . .	15·979
і Румунів	. . . .	8·791.

Цікаво, що число Жидів-еміґрантів з Австрії зменшає ся, коли тимчасом зростає число російських Жидів-еміґрантів. Так виеміґрувало Жидів:

в роцї	з Росії	з Австрії
1900/1	37·660	13·006
1901/2	37·846	12·848
1902/3	47·689	18·759
1903/4	77·544	20·211
1904/5	92·388	17·352
1905/6	125·234	14·884
1906/7	114·932	18·885
1907/8	71·970	15·293

Се найлїпший знак, що їх матеріяльне положенє в Австрії, а передовсїм в Галичинї, мусїло значно полїпшити ся.

Завернено в 1907/8 р. разом 10·902 еміґрантів, з того 2900 через заразливі недуги, 3710 через убогість, а 1932 через законтрактованє. Сї цифри годять ся добре з иншими появами. Дійсно убуває число бідних переселенців, а еміґраційні власти пильно слїдять за законтрактованими робітниками: через те так велике їх число між заверненими.

Що до перевозових товариств і портів, то в остатнїх роках не зайшли ніякі важні зміни. Трієст і Фіюме не здобули собі ще переваги над німецькими і голяндськими портами: противно число переселенців, що уживали Лїнії Cunard в Трієстї, упадало і в 1907 і 1908 роцї, а так само зменшило ся число галицьких еміґрантів і то так на кораблях Лїнії Cunard як і на кораблях Austro American'и. Бременський порт загорнув і тепер найбільше число австрійських переселенців. Пристани Антверпен і Ротердам переймають й далї найбільше т. зв. живого товару. Притім йдуть угорські дївчата через Антверпен, австрійські через Ротердам. В 1905-ім роцї переселило ся приміром через Антверпен

4·505 Угрів, а аж 8·724 Угорок; в Ротердамі процент жінок зростає вже від 1901 року, так що в

1901	році було між еміґрантами в Австрії	58·9% жінок,
1902	„ „ „ „ „ „	64·9% „
1903	„ „ „ „ „ „	68·5% „
1904	„ „ „ „ „ „	81·3% „
а 1905	„ „ „ „ „ „	51·0% „

Еміґранти до Арґентини уживають як і перше італійських портів: гадка дра Каро, неначеб в остатніх часах (по 1905 р.) більшість австрійських еміґрантів йшла через Бремен, не відповідає дійсности. Загалом прибуло за роки 1857—1906 до Арґентини 36·575 австро-угорських переселенців.

Бразилія не притягає вже австро-угорських переселенців. Коли в 1890 р. вивандрувало з самого Королівства Польського 25·123, а з Галичини 2·246 (1891: 11·817 і 4244), а трилітна еміґраційна горячка в р. 1895—1897 забрала з Галичини поверх 20·000 еміґрантів (10·108+7393+3869)[1]), то цифри з остатніх років дуже незначні: 1902 — 262, 1903—320, 1904 — 265, 1905 — 263. Замічу притім, що усї ті дати непевні і не годять ся між собою. Инші результати подають австрійські консуляти, инші пристанні уряди, а знов инші офіціяльні статистики Бразилії. Для прикладу і для ілюстрації, з якими трудностями мусить бороти ся статистик еміґрації, наведу тут результати трьох статистик: 1) бразилїйської в Board of Trade, 2) італїйської теж офіціяльної в Bollettino delle emigrazione 1907 і 3) пристанної. Так прибуло до Бразилії з Австрії еміґрантів:

в році	після Board	після Bollettino	після прист. стат.
1897	3·062	3869	
1898	852	928	
1899	455	1826	
1900	1·364	1806	
1901	?	660	
1902	?	?	262
1903	273	?	320
1904	276	?	265
1905	329	?	263

На основі зіставлень Р. А. Геля[2]) вவандрувало загалом між роками

[1]) Після обчислень галицького намісництва від 1/1 1905 до 1/10 1906 вивандрувало тоді з 29 східно-галицьких повітів 3.820 родин або 18.475 осіб.

[2]) Dr. R. A. Hehl, Die Entwickelung der Einwanderungsgesetzgebung in Brasilien (Schriften des Vereins für Sozialpolitik. Липськ 1896).

1871—1880 9·000 австрійських і 10·000 польських та російських еміґрантів, а між роками 1881—1894 14·632 і 39·552, разом 23·632 Австріяків і 49·552 Поляків і Росіян.

До Уруґваю прибуло між р. 1890 а 1895 861 Австрійців. Далї через пристань Монтівідео

в роцї	прибуло еміґрантів	відїхало еміґрантів
1901	177	71
1902	110	41
1903	113	35
1904	98	45
1905	117	64
1906	88	57

До Канади переселило ся після канадійських офіціяльних жерел (Yearbook of Canada):

в роцї	з Австро-Угорщини				
	взагалї	з того Поляків і Українцїв з Галичини	%	Українцїв з Буковини	%
1898	4·472	21·077 (1898—1901)	—	разом з Галичанами	—
1899	7·387				
1900	6·066				
1901	5·746				
1902	7·918	—	—	—	—
1903	13·095	8·382	76·6	1·759	16·1
1904	11·136	7·729	78	1·578	15·9
1905	10·060	6·926	77	1·123	12·5
1906	10·170				

* * *

Незвичайно цїнні всякі дати що до числа наших контінентальних еміґрантів. Австрійські, а властиво галицькі зарібники розходять ся по цїлій Европі за роботою і хоть їх найбільше в Нїмеччинї, то стрічаємо їх в більшім або меншім числї і в Данїї, Швеції, Румунїї, Франції, Угорщинї та на Українї. Про число їх не знаємо одначе нїчого певного і мусимо вдоволяти ся тільки приближними обчисленями. Вправдї Нїмеччина могла би подати певні дати, бо завела у себе мельдунковий примус і має списи членів кас хорих, до яких мусять належати усї позакраєві робітники, однак власти тримають статистичні дані в тайнї і не оглядають ся на численні зазиви інтересованих. Др. Стоєнтін (в Landwirtschaftliche Arbeitsämter 1907, стор. 121) говорить неозна-

чено про „einige Hunderttausende Arbeiter“. Dr. Bodenstein у розвідці Die Beschäftigung ausländischer Arbeiter in der Industrie числить в 1906-ім році 600.000 чужинців в самих Прусах, а в 1907-ім р. около 700.000. Деяким мірилом значного числа австрійських сезонових зарібників можуть бути списи леґітімацій німецької Feldarbeiterzentrale, що з самого початку свого функціонованя видала від лютого до мая 1908 року 262·000 леґітімацій Полякам, 50·000 Українцям, а 72·000 иншим, головно Словакам і угорським Німцям. Одначе се число не відповідає дійсности, бо не обіймає усїх зарібників. З другого боку обчисленя проф. Еренберґа[1]), що приймає для цілої Німеччини більше як мілїон робітників-еміґрантів, видають ся менї трохи за великі, хоть їх акцептує др. Каро. Автор відчислює з того 60·000 на Українців, 380·000 на російських та 200—250·000 на австрійських Поляків, 160·000 на Італійців і 80·000 на Німців з Угорщини (з Бач-Бодроґського комітату і Банату). Очевидно, що ті обрахунки недокладні. Число Українців навіть на 1907/8 рік за мале, Поляків почислено за богато.

Непевність дотичних статистичних даних видно найкраще, коли віставити числа еміґрантів з Королївства Польського, зібрані Варшавським статистичним комітетом з цифрами Італійського ґенерального комісаріяту, оголошеними в Emigrazione dell' Europa e immigrazione in America e in Australasia (Рим 1907, стор. 85):

В році	подає В. Ст. Ком.	подає Італ. ґен. Ком.
1901	139·664	228·014
1902	135·657	283·536
1903	141·728	274·124
1904	137·701	293·270
1905	около 200·000	397·024

Докладности в статистичних виказах можна би вимагати бодай від поліції — тільки й вона безсильна. На основі виказів краківської дирекції поліції вивандрувало з Галичини до Німеччини:

в році	через Освенцїм,	Щакову,	разом
1905	58·843	46·990	105·833
1906	73·226	37·466	110·692
1907 (1/1—1/11)	94·573	43·026	177·599 робіт.

Коли до того дочислити коло 500 з Буковини (в 1906 р. було

---

[1]) Ehrenberg, Kontraktbruch der Landarbeiter als Massenerscheinung (Rostock 1907) i Heimatpolitik (Rostock 1908), стор. 12.

346) і коло 12·000, що виїхали через Одерберґ[1]), то дістанемо приблизне число 150·000 австрійських зарібників-еміґрантів. Одначе тут не дочислені ті, що знаджені аґентами, виходять в пописовім віці або забирають ся через Шлезк або Моравію, так що число сезонової еміґрації з Австро-Угорщини можна піднести на 340—390·000.

Про число зарібників-еміґрантів в инших краях знає автор не богато. В Данії мало бути в 1893 р. 400, в 1901 2600, в 1905 5000. в 1907 6647, а в 1908 р. около 8000 Поляків з Галичини і Росії. В Швеції було з Галичини в 1905 р. кількасот фабричних робітників і 1200 хліборобських. В 1907 р. подає австрійський конзуль в Norrköping число галицьких робітників у цілій Швеції на 8·000. Що між ними були і Українці, се знаю з власного досвіду, бо стрінув в 1907 р. більшу ґрупу українських робітників у повороті із Швеції.

В Будапешті начисляє автор около 20·000 польських реміснеків. Від себе додамо, що тамже є і більша кольонія українських зарібників, про яких ми недавно чули, як упоминали ся о свого греко-католицького духовника.

Про еміґрацію до Швайцарії, Румунії, Франції і на Україну не знаємо нічого. Дещо подавали в остатніх часах польські часописи[2]) про галицьку сезонову еміґрацію до Франції — можливо, що автор не міг вже сього використати.

Про поворотну еміґрацію не було до недавна певних дат. Звичайно приймаєть ся, що при еміґрації в заморські краї не вертає більше як 10—20%; при контінентальній еміґрації за те не поносить вітчина переселенців ніяких страт. Се лише в части вірно, бо не з усіх заморських країв вертає однаковий процент еміґрантів, а і серед контінентальних зарібників-переселенців стрічає ся богато одиниць, що лишають ся в новім краю. Докладні дати мали би ми лише, якби Австро-Угорщина вела статистику повертаючих. Взагалі звісно, що переселенці до Канади, Бразилії і Арґентини вертають рідко коли домів, коли вже набули землю на власність. Так само знаємо, що деякі народи не проявляють також охоти повороту, як примірои Чехи, Жиди, Поляки і канадийські Українці. На основі зіставлень Сполучених Держав за 1904 і 1905 рік вернуло домів 30% Анґлійців (у відношеню до числа еміґрантів), 20% полудневих Італійців, 20—25% Словаків, 15% Німців, 10—15% Українців і 5—10% Поляків. Коли порівнати число тих, що виеміґрували через німецькі пристани з тими, що вернули тою ж дорогою, то ви-

[1]) Dr. Rudolf v. Fürer (Einflussnahme der Arbeitervermittlung auf die Auswanderung в Arbeitsnachweis I, 1, 1907) подає за перші три чвертині 1906 року 11·607 робітників via Одерберґ.

[2]) Примірои Polski przegląd emigracyjny i Słowo polskie.

паде на рік 1899 27·6%, 1900 27·8%, 1903 16·8%, 1904 28·8%, і 1905 14·4% еміґрантів у відношеню до іміґрантів. Шкода, що тих чисел не можемо розділити на поодинокі народи або хотьби держави; державні справозданя подають лише загальну суму.

Деякі числа можемо далї здобути з виказів европейських і американських перевозових товариств, одначе і тут нема поділу по національностям. Так за датами „Report of Commissionar General" перевезено в 1905/6 р. під покладом (не в каютах) із Сполучених Держав до Европи 229·901 пасажирів: в порівнаню з числом еміґрантів 1,026·499 се дає 22·4%.

Загалом покидало Америку між 1898/99 а 1902/03 р. що року менше як 200·000 еміґрантів, між р. 1902/03—1905/06 200—300·000, а в 1906/07 303·082 еміґрантів.

З того боку цікаві також порівнуючі зіставленя поліц. комісаря з Одерберґу Маркітана між числом еміґрантів з Австро-Угорщини а числом тих, що вернули з Сполучених Держав через Боденбах, Щакову, Освенцім, Трієст, Фіюме і Тетшен.

		еміґр.	імміґр.	процентове відношенє
1902/03	в Австрії	99·987	20·847	20·8%
	в Угорщини	106·024	43·397	40·6%
1903/04	в Австрії	76·404	20·661	27%
	в Угорщини	100·752	47·160	47%
1904/05	з Австрії	111·990	19·050	17%
	з Угорщини	163·703	41·712	25·4%
1905/06	в Австрії	111·598	27·890	25%
	з Угорщини	153·540	67·104	43·8%
1905/06	з Австрії	144·992	50·380	34·7%
	в Угорщини	193·460	124·760	64·5%

Загалом угорські еміґранти вертають у більшім числї. На цілуж страту на еміґрантах можна числити около 70% при заморській а около 10% при континентальній еміґрації. Сї приближні цифри автора знайшли дійсно потверджене в датах за 1908 і 1909 рік, коли Сполучені Держави завели в статистицї еміґрації також означенє національности і цїли подорожи. Наведу їх в цїлости пізнїйше при обговореню працї Енґлїша, Die Lehren der amerikanischen Einwanderungsstatistik.

Всїлякі є погляди про страти матеріяльні, які поносить держава через еміґрацію. Коли счислити усї мінуси разом, то страти переважають користи і виказують величезні суми; колиж між страти не втягати видатків на вихованє еміґрантів, лише видатки на дорогу і забрані гроші, то покаже ся в тім випадку значна надвишка, бо еміґранти далеко більше надсилають до старого краю готівкою.

Через банки надіслали еміґранти з Америки в міліонах корон:

в роках	до Австрії	Угорщини	разом
1893	17·784	12·411	30·195
1894	11·020	9·984	21·004
1895	12·417	11·347	23·764
1896	18·708	14·945	33·653
1897	14·810	14·066	28·876
1898	17·430	22·720	40·150
1899	22·594	29·036	51·630
1900	36·573	45·115	81·688
1901	51·618	56·772	108·390
1902	60·250	77·850	138.100
1903	76·118	85·350	161·468

В се не вчислені гроші післані впрост без посередництва банків або малими сумами в листах. Від тої суми треба відчислити забрану еміґрантами готівку і кошти дороги, пересїчно по 250 корон від особи. Відчисливши се дістанемо надвишку, як се видно з отсеї таблички:

Рік	Страти еміґрації	Надвишка
1893	21,915.250	+8,279·750
1894	7.807·000	+13,197·000
1895	17,806·550	+5,957·450
1896	19,408·650	+14,244·350
1897	12,594·100	+16,281·900
1898	18,307·200	+21,842·800
1899	30,462·550	+21,167·450
1900	38,491·050	+43,196·950
1901	46,756·050	+61,633 950
1902	63,538·550	+74,561·450

* * *

Вага праці дра Каро лежить одначе не в тих статистичних зіставленях і висновках, які знані навіть докладнійше із праць Бузека, Швеґля, Пфліґля і и., але в доволї просторім (хоть не вичерпуючім) змальованю еміґраційних обставин і житя австрійських а спеціяльно галицьких заморських і континентальних переселенців. Вправдї і тут деякі частини докладнійше оброблені у инших авторів (хочби про економічні обставини в чужих краях), одначе нїде не зібрано цїлого матеріялу і не трактовано його з погляду соціяльної і національної полїтики. Крім того використано у автора всїлякий матеріял, дотикаючий Галичини, якої відносини найлїпше знає.

Перші сторінки третього роздїлу присвячує автор докладнійшому представленю причин еміґрації, про що говорив вже й дещо у вступі.

Убогість людности, непропорціональний обем великої посїлости, брак зарібків получений звичайно з низьким станом торговлї і промислу, лїцитації, а вкінци неосвіченість, се загальні причини без ріжниці країв і національности. Крім того кождий край має ще і свої окремі причини. Для Галичини найважнійші три причини: 1) брак просвіти, 2) алькоголїзм і лихва і 3) прикре економічне положене. Про неграмотність цифри знані. Пянство ще дуже сильне у Східній Галичинї і на Буковинї: за роки 1890–1901 було караних аж 219.837 за проступок проти піянства, то значить 18·319 осіб річно. Лїцитацій так богато, що їх число хитає ся між 2500—3000 в роцї і то в половинї за невеличкі суми понизше 200 корон. Манїя процесованя місто упадати як по инших краях, зростає у нас застрашаючо і не стоїть в жаднїй пропорції до спірної суми. Між р. 1890 і 1901 було в Галичинї пересїчно що року 466·815 баґателькових процесів (о суму низше 100 корон), коли богатша Чехія мала їх лише 138·356. В 1902 і 1903 р. числа сї зросли на 523·381 і 555·872, тимчасом як в Чехії спали на 106·616 і 104·252.

На 10·000 людности припадало:	1901,	1902,	1903,	1904 р.
в Галичинї	632	646	685	721,
в Долїшній Австрії . .	357	357	365	366,
в Чехії	158	155	162	158 баґателькових процесів.

Мала посїлість дробить ся чим раз більше так, що рік в рік повстає до 30·000 нових катастральних парцель, які вже так маленькі, що годі на них господарити.

До упадку заможности людности причинює ся велике число цїлком зайвих купців-посередників, що підносять значно цїну, а вкінци і загальний зріст людности (в 1890 припадало 84 особи на квадр. km, в 1900 вже 93,2), що немає нїде добрих зарібків і мусить виходити за границю. Усїм добре звісно, як мало плачено перед великими страйками

в 1902 і 1903 роції: після справоздань теребовельського староства з 1896 року діставали робітники ледви по 8—12 цт., найвисше по 15 —20 цт. денно! Чиж треба ще дивувати ся, що люди цілими громадами вивандровували спершу лише за море, а пізнійше до Німеччини, де мали запевнений на довший час без порівнаня ліпший зарібок.

За Пілятом бачить далї автор причини еміґрації в слабім використаню видатности землї і у безприміриім консерватизмі та в лихо зрозумілій побожности, що каже людям у Східній Галичині половину року відкладати на свята. Після результатів львівської анкети в 70-их роках було в 34 галицьких повітах 100—120,

„ 22 „ „ 120—150, а

„ 16 „ „ 150—200 неробучих днїв.

На Буковині виказала окрема анкета в 1900 і 1901 р. як головні причини еміґрації лихву, піянство і визиск з боку коршмарів.

Попри усї ті причини забувало ся одначе подавати одну з найважнійших, діяльність всїляких аґентів і субаґентів, про яких спершу навіть власти не знали богато. Аґенти розпустили сїти по цїлій Галичині і допускали ся (а декуди то й тепер допускають ся) нечуваних надужить. Що тут діяли ся за страшні речі, про се довідав ся загал аж з вадовицького процесу в 1889—90 р. проти гал. аґентури Гамбурґ-Америка-Лінії. Зручні аґенти потрафили заанґажувати для вербованя еміґрантів людий із всїх кругів: були тут і зелїзничі урядники, портієри, кондуктори, начальники постерунків жандармерії, війти, фінансові і цлові стражники, а навіть інтелїґенти. Аґенти зводили селян всїлякими обіцянками, а не помогла ся метода, там брали ся до терору, грозили арештом, виступали в імени цїсаря і т. д. Очевидно здирали при тім з кождого остатню шкіру.

В наслїдок сього процесу робили галицькі власти трудности в видаваню пашпортів, одначе на се знайшли зручні панки в роді Сільвія Нодарі всїлякі ради і в формі обіжників розсилали їх листовно своїм помічникам. Не богато помогло розпорядженє, щоби не видавати білетів до тих потягів, що приходять в ночи до головного осередка еміґраційної управи, до Відня, бо зараз потім звернув ся напрям еміґрації до німецьких портів. Коли нове републиканське правительство в Бразилії зачало оплачувати дорогу еміґрантам, щоб залюднити ними пусті простори краю і давало гарні провізії посередникам, зачала ся знов горяча робота. Аґент Fiorita з Ґенуї зобовязав ся доставити мілїон людий за суму 160 Fr. від голови, а щоб виконати умову вишукував усюди аґентів і платив їм за труд по 5 Fr. від особи. І инші підприємці та перевозові товариства не дали ся випередити і давали субаґентам лїпші умови, засипаючи листами і анонсами цїлу Галичину. Особливо йшло їм

о вєднанє місцевих впливових людий і для них не жалували даруиків і більших оплат, приміром по 10—12 корон від особи. Бути субаґентом стало золотим інтересом — можна було заробити і по 50 корон на одній родині. Задля зарібку не перебирано проте в способах: українську людність переконувано тим, що цісар тримає з Русинами і щоби охоронити їх перед лядським визиском, заложив для них окреме цісарство та вислав там улюбленого архикнязя Рудольфа. Відважнійші перебирали ся навіть в уніформи і скликавши людий бубнами, голосили їм несотворені річи про новий світ. В Збаражи робив се на приклад бувший офіціял фінансової дирекції.

Аґенти вели справдішню торговлю людьми і ведуть ще її спорадично до нині. Еміґрантів спродавало ся до нездорових плянтацій, а усе робило ся так обережно і вирафіновано, що власти не могли нічого зробити (от хотьби із звісним Міслєром). Так приміром вислав один гамбурський аґент кілька партій галицьких Українців, замість до Канади, до гавайських плянтацій, а така сама доля стрінула і 350 польських робітників та 22 Тирольців (в 1900 році)!

Щоб улекшити роботу аґентам уживано фальшивих листів нїби то від знакомих еміґрантів, в яких заохочувало ся до еміґрації і вихвалювало ся заморські гаразди.

Якаж дорога чекає звичайно наших еміґрантів? Дорога довга і непевна. Наперед треба переїхати границю. На німецькій граници перепускають лише тих еміґрантів, що мають угоду з перевозовим товариством, білєт їзди до пристани і бодай 400 М від дорослої особи а 100 М від дитини. Хто не відповідає усім приписам, а особливо не зробив умови з перевозовим товариством, мусить йти до контрольного дому, де піддає ся лікарським оглядинам (російських еміґрантів купають тут за 2 М і дезінфекціонують їх одїж). Недужих завертають. Еміґранти їдуть від границї окремими поїздами без задержки, щоби забезпечити край перед заразливими недугами. В пристанях відставляють еміґрантів до окремих ждалень, де урядники стягають з них протокол, відсилають до примусової купелї і піддають лікарським оглядинам. Аж кого лікар признає здоровим, той дістає хату з можливо добрими вигодами. Задля сього побудовано і в Бремен і в Гамбурзї величезні галї, що можуть помістити тисячі еміґрантів. Так приміром виставлено в Гамбурзї за 1,200.000 марок превелику галю з цілим урядженєм: еміґранти дістають тут крім хати і харч за оплатою 1,60—2,25 М від особи. В 1904 і 1905-ім роцї перемешкало тут звиш 160·000 осіб (72·447 + 89·446).

Загалом беручи постарали ся німецькі власти і перевозові товариства о доволї добре приміщенє. Не можна сього сказати про Ґеную,

де еміґранти зносять не лише всілякі невигоди, але й виставлені на нечуваний визиск. Були випадки, що 4 еміґрантів платило аж 32 ліри або й 40 лір за нічліг і їду. Не ліпше поводять ся і тим, що еміґрують на Ротердам і Антверпен, де власти не дають нікому охорони і виставляють переселенців не тільки на визиск, але і на збиткованя.

Вкінци мусять еміґранти перебути тяжку і нездорову їзду кораблем, заки прибудуть до нового краю і піддадуть ся повним контролям, ревізіям і митарствам.

Загальне положенє нашої еміґрації можна би пізнати аж тодї, коли-б держава установила задля того окремих комісарів на взір Італії. Одначе полїтику американських держав можна і без того розпізнати і обговорити.

Еміґраційне законодавство Сполучених Держав зачинає ся законом з 26 лютого 1886 року, почім йдуть акти з 23/2 1887, 19/X 1888 та закон з 3/3 1891 з коментарем з 3/3 1891 р. На основі тих приписів не впускають до краю 1) божевільних, 2) злочинців, 3) обридливо недужих, 4) тих, що моглиб наразити державу на кошти удержаня, 5) поліґамістів, 6) законтрактованих робітників і 7) тих, яким заплачено дорогу. Над виконанем тих і инших еміґраційних приписів доглядають еміґрац. інспектори, що мають разом рішаючий голос в справах допущеня еміґрантів. Їх контролї підлягають також перевозові товариства, що зобовязані даром відставляти домів завернених імміґрантів і вести докладний спис пасажирів на кораблях. Дуже остро заборонено вербувати робітників якимбудь способом, а за усї проступки проти еміґр. законів наложено значні грошеві кари.

В усїх тих приписах не видно ще слїдів ріжного трактованя поодиноких племен і національностий: Сполучені Держави потребували ще робучих рук і не оглядали ся на їх походженє. Одначе новійші закони зачинають вже робити вибір і взагалї заостривши вступ до краю слабшим і біднїйшим елементам[1]), звертають своє вістрє проти австрійсько-славянських еміґрантів, до яких прикладають прикрі слова: „scum of the earth“ (розп. з 11/3 1893, 16/8 1898, 9/4 1900, 18/8 1902 і 14/2 1903 і закон з 3/3 1903). Очевидно, американські закиди не лише нелюдські, але й неоправдані і автор збиває їх з цифрами в руцї, доказуючи, що саме австро-славянські переселенцї матеріял з кождого боку пожаданий. Приходять переважно без родини, здорові і в силї віку,

---

[1]) Закон з 3/3 1903 підносить поголовне з 50 ct. і 1 дол. на 2 доляри, недопускає проституток, торговців живим товаром і неморальні особи і продовжує пробний час побуту в краю, доки ще кождий може бути завернений, коли не відповідає вимогам еміґрац. приписів, аж до трьох лїт.

дають уживати ся до найнизших послуг, а як нефахові не роблять американським робітникам конкуренції. Заховують ся морально і примірно та не використовують публичних фондів. За те хвалять їх, приміром в Канаді барон Huycman de Deftal і C. W. Sutter. Як небезпечний на приклад український елемент, видно з того, що на 12·361 укр. переселенців в 1907/8 році засуджено аж 9 (словами девять!) за злочини і проступки, себто 0·07%. Лише 6 Українців було в заведенях для божевільних, а 7 в домах убогих (= 0·18%). Сї цифри говорять цілком ясно! Проблематичність такої небезпеки признають зрештою деякі Американці, як Eduard Steiner. Славянам і Італійцям робить ся закид, що вони „перелетні птиці“, що використовують свою нову вітчину, бо зібравши гроші, вертають домів. Також славянська раса має бути лихою для чистокровних Американців. Очевидно і ті закиди не видержують критики. Еміґранти, хоть і вертають з грішми домів, але підносять продуктивність і вартість краю і тратять для нього найкращі літа і здоровлє, якого не охороняють місцеві закони.

Мимо того аґітація проти славянської небезпеки не устає і нативісти раз по раз ставлять острі проекти проти напливу небажаних елементів. Домагають ся підвисшеня поголовного на 5 долярів, маєткового мінімум 50 дол. від кождого еміґранта, а вкінци видвигають проти неграмотних Славян вимогу грамотности і пропонують не впускати анальфабетів. Їх проекти не дістали вправді санкції президента під напором капіталістів і духовенства, одначе новий закон з 20 лютого 1907 не оборонив ся таки від впливу Emmigration Restriction League і приніс нові заостреня, як підвисшене поголовного з 2 на 4 доляри і розширене заборони іміґрації також на нерозвинених, туберкулічних, слабоумних і тих, що при лікарських оглядинах покажуть ся „geistig oder physisch minderwertig“ і не зможуть заробляти на хліб. Не приніс за те нічого в напрямі правної охорони еміґрантів, що гинуть по всіляких фабриках і копальнях. Хто-б в Америці шанував жите чужих зарібників або забезпечував їх перед визиском і банкротством банків?

Далеко лекші еміґраційні приписи Канади[1]), до якої залюбки вибирають ся наші хлібороби. Тут держава йде еміґрантам на руку, опікує ся ними і хоче їх тим до себе привязати. По закону з 1906 року піддають ся усї пасажири лікарським оглядинам: завертають ся ідіоти, епілептики, божевільні, глухонімі, глухі, сліпі, каліки (хиба що родина

---

[1]) Закони і акти з 1886, 23/6 1887, 23/7 1900, 23/8 1900, 15/5 1902, 8/9 1902, 1905, 13/7 1906; закон про розділ публичних дібр з січня 1903, закон в Манітобі з 30/3 1897 і закони в британській Колюмбії з 1900, 21/6 1902, 30/3 1903, 10/2 1904 і 8/4 1905.

прийме їх до себе на удержане), недужі на заразливі хороби (хиба що недуга дасть ся скоро вилічити), бідні без гроша, жебраки, волоцюги, злочинці, проститутки і спроваджені для проституції і ті, що приїхали на чужий кошт або по Council з лютого 1908 прибули з перервою в дорозї або не мають впрост зелїзничої карти. Ґубернатор має право призначити суму, яку повинен мати еміґрант (тепер 25 долярів, себто 125 корон) і заборонити вступ й иншим катеґоріям переселенців. Еміґраційними справами завідує окрема комісія, від якої рішень є відклик до мінїстра. Еміґранти мають всілякі права: можуть по причаленю бути ще 24 годині на кораблі, користують ся окремим еміґрац. домом, до якого мають доступ лише концесіоновані аґенти, дістають харч і послуги за стало приписані оплати, жінкам призначені на кораблях окремі убікації, до яких вступ мущинам заборонений, для кождого корабля приписане вкінци число пасажирів і простір на особу в кубічних стопах. За переступ усїх тих приписів накладаеть ся (головно на корабельні підприємства) кари, які судія може також присудити в користь еміґрантів.

Галицька еміґрація звертає ся головно до західних провінцій Manitoba, Assiniboia, Saskatschewan і Alberta.

Хто зложить 10 долярів вписового, дістає на власність після вибору 160 acres (= 64 ha або 115 морґів) державної землї під умовою, що управлятиме з неї протягом 3 років що найменше 50 акрів (6 місяців у році), мешкатиме на фармі, збудованій з безплатно доставленого дерева і схоче стати канадийським горожанином. Хто хоче мати лїпше положену землю, то купує її в Альбертї у Canadian Pacific Railway. 40 acres коштують тут 750—900 долярів, які розкладає ся на десятлїтну сплату з 6% по відчисленю 1/8, що мусить бути заплачена готівкою. Товариство сканалїзувало свої землї і бере за воду по 1/2 дол. річно від ґрунту. Як бачимо, земля приходить ся не дорого, і на неї лакомлять ся наші еміґранти знаджені зручною аґітацією от хоч би Atlantic Trading Company в Амстердамі, що дістає від канадийського правительства по 1 фунтови штерлїнґів від еміґранта і зуживає річно ок. 3000 фунтів шт. на саму рекляму в Галичинї, Королївстві польськім, Румунії і Сербії. Лише житє еміґрантів не дуже завидне. Земля необроблена, комунікація утруднена, клїмат доволї острий — особливо довгі та острі зими і часті зміни температури, а що найприкрійше на чужинї — велика самотність через те, що хати в наслїдок Township-системи[1] далеко від себе, найблизше вже о анґлійську милю (0·8 km).

[1]) Цїлий край поділений на „township"-и великости 36 квадр. миль, township-и розпадають ся на 36 секцій в обємі 1□ милї по 640 acres, а кождий еміґрант дістає 1/4 секції, т. є 160 acres або 64 ha.

Канадийські еміґранти для нас страчені на завсїди. В цїлій Канадї перемешкує[1]) около 80·000 Австро-Угрів, з того поверх 60·000 Українців і Поляків, переважно з Мельниччини, Брідщини і Борщівщини, 5000 Мадярів і около 5000 Німців з Галичини і Буковини: решта припадає на невеликі скількости Словаків, Чехів, Румунів і Сербів.

* * *

Через те, що всї майже галицькі еміґранти в Канадї Українцї, а Каро присвячує їм лише кільканайцять стрічок, затираючи умисне національний склад людности[2]), позволю собі подати тут обєктивні звістки Пфлїґля[3]), оперті на консулярних справозданях за роки 1903/4 і 1904/5.

Осередком і вихідною точкою для австро-угорських еміґрантів є місто Віннїпеґ, тут пробуває около 6·000 Галичан, по найбільшій части Українців (у Каро около 6000 австрійських Українців і 1000 австр. Поляків), що займають ся переважно заробітками. У Віннїпеґу є греко-кат. церков і виходять українські часописи. 80 km на полудне від Віннїпеґу є українсько-польська кольонїя Stuartburn, що заложена в 1898 р. розтягала ся на 6 townships (около 550 km²) і числила около 5·000 людности. „Як і в усїх инших кольонїях, що знані в Канадї під назвою „Galician", переважає український елємент з Галичини, в меншім числї також з Буковини, процент Поляків дуже незначний („nur ein kleiner")". Хоч між переселенцями є богато заможних, представляє ся кольонїя взагалї бідно. Земля камениста, вохка, тяжко справна і ще мало укультивована.

60 km на північ від Віннїпеґу розтягає ся на просторі 12 townships (1·100 km²) українсько-польська оселя Gimli-Pleasent Home, що числить 4·000 людности. Галичани живуть далї довкола Віннїпеґу в St.

---

[1]) Очевидно в часї около 1907 року.

[2]) Др. Каро пише усюди про польську і українську людність, про Поляків і Українців (стор. 35, 106, 107), так якби Українцї що до числа стояли на другім місци. Тимчасом як раз навпаки: Поляків між еміґрантами в Канадї дуже мало, хоть до них вчислені і римокатолицькі Українцї. Сей спосіб писаня належить напятнувати як свідомий тим більше, що автор що до Канади користує ся саме звістками Пфлїґля, а той говорить усюди тільки про Українців і Поляків і зазначує майже виключно український характер галицьких переселенцїв у Канадї.

[3]) R. v. Pflügl, Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905.

Norbert і Ґрунталь (200 мешканців), Gonor і Selkirk (600 мешк.), Whitewouth (250 мешк.) і в Brokenhead, де на 7 townships (640 km^2) проживає около 2000 Українців[1]).

У віддалї поверх 300 km на північний захід від Вінніпеґу знаходить ся сильна українська кольонія Dauphin-District з густо заселеними оселями коло Stifton, Valley-River і Ethelbert, що заложена 1897 року обіймає тепер 24 townships (2·200 km^2) і 7·000—10·000 заможної людности.

На полудневий захід звідси лежить кольонія Shoal-Lake на просторі 12 townships: замешкує її около 4·000 Галичан і Буковинців. Тут належить теж оселя Huns Valley з 500 Галичанами. Ряд манїтобських кольоній замикає Brandon (200 km на захід від Вінніпеґу), де живе около 2.000 Українців зарібників і хлїборобів.

В провінції Saskatschewan найбільше Українців і Поляків у дистриктї Yorkton, 450 km на північний захід від Вінніпеґу. Українцї, пів на пів Галичани і Буковинцї, займають тут 23 townships (2·100 km^2) коло Menofield, Yorkton, Logberg, Insinger, Sheks, Canora і Ebenezer, кругло в числї 7·000—8·000. В столиці провінції, Реґінї, проживає також кількасот Українців, що живуть тут в малих дїмках із зарібків при каналїзації і зелїзниці (1·50—1·75 дол. денно). Враз з Поляками мешкають далї Українцї в дистриктї Rosthern: перед 7—8 роками виемїґрувало там около 100 українських і польських родин. Нові українські переселенцї розсїли ся також коло Alvena і Bonne Madonne в кольонії, знаній під назвою Fish Creek. Малі кольонії з українським населенєм є крім того на північ від Prince Albert, в Lehtbridge (в малім числї), Leduc (побіч Мадярів), коло Calyary (200 осіб при зелїзници), Edmonton (побіч австр. Німців).

Коло Bittern-Lake розложена на 28 townships (2·600 km^2) величезна українська кольонія Beaver Lake, що виказує 13·000 людности, між тим кілька польських родин.

Як бачимо живуть Українцї майже усюди в національно одностайних кольоніях. В Манїтобі можуть по закону жадати учителя, що крім анґлїйського може вчити і по українськи. Задля виобразуваня відповідних сил заложило місцеве правлїнє окрему учительську семинарію, до якої ходило в 1905 р. около 30 Українців.

* *
*

---

[1]) У дра Каро се польсько-українська кольонія.

Обставини в Мехіку для наших еміґрантів цілком непривітні. Через те всїми силами треба противити ся новій аґітації між американськими і галицькими хліборобами, яку ініціюють від тамтого року мексиканські підприємцї.

Не надає ся для наших переселенців також північна і західна частина полудневої Америки.

Бразилія мала від давна лиху славу. Торговля невільниками і непевність приватної власности не могли нікого настроїти прихильно. Тому навіть по знесеню невільництва 1888 р. не пускали деякі держави своїх еміґрантів до Бразилії, а ще й нинї виставлені переселенцї на всїлякі визиски і безправства.

Австро-угорська еміґрація звертає ся головно до Парани і Rio Grande do Sul, в меншій мірі до Santa Catharina і San Paolo. В Паранї на 400·000 людности живе около 50·000 австро-угорських переселенців (Поляків і Українців), около 25·000 Росіян (переважно Поляків) і около 20·000 Італійців. В Rio Grande do Sul Поляків і Українців значно менше (около 35·000), за те більше Нїмців (поверх 200·000) і Італійців (около 140·000) (на загальне число людности 1,200·000). Кожда з тих держав крім загальних законів, має ще й свої окремі еміґраційні приписи[1]), які часами суперечать собі і утруднюють еміґрацію.

Найбільше число Українців концентрує ся в Паранї. Тому подам про неї докладнїйші дати.

В Паранї дістають кольоністи або сільські надїли (lótes ruraes), або міські (lótes urbanos). Сільські надїли мають по 10 alqueiros (себ то 25 ha або 40 морґів) і коштують (після стану з 1908 року) 259 мільрейсів (1 мільр. = 1 M 29), міські парцелї виносять по 100 метрів довжини і 30 ширини. За хату треба заплатити 300—500 мільрейсів, за приватний ґрунт від 400—2000 мільр. відповідно до положеня. Державні надїли можна сплачувати в протягу 5 літ і що йно по сплатї наступає інтабуляція. Еміґраційні обставини в Паранї не дуже відрадні. Власти не спішать ся з нарізуванєм землї і кольоністи місяцями мусять ждати на свої надїли. Через той час наймають ся до всїляких робіт і заробляють на удержанє при дорогах 2,5 мільр., при жнивах herva mate акордово 4—5 мільр. денно. При зелїзници робота дуже тяжка, і приносить замість доходу дефіцит. Крім того виплачує ся часто зарібок тільки посвідками за зароблену суму, за які склепарі платять відтак звичайно не більше як половину вартости.

---

[1]) Для Парани еміґраційні закони і декрети з 20/12 1892, 8, 18 і 28/4 1893, 14/4 1900 і 2/7 і 11/6 1907. Для Rio Grande do Sul закони з 5/10 1899 і 4/7 1900, для Santa Catharina з 30/9 1895, 29/10 1900 і 10/9 1903.

Початки хліборобської праці в Парані дуже мозольні, бо все треба корчувати, а домашна худоба на пів дика. Відчуває ся далї брак доброї поживи, за яку треба дорого платити. Власти давали з початку для кождого хлібороба аж до першого жнива віктуалів вартости 50 мільр. місячно, але як помітили, що при тих запомогах запомагають ся низші урядники-посередники, а кольоністи занедбують ся в роботї, зредукували поміч в припасах живности лише на 4 місяцї (в 1896 р.). Богато приходить ся еміґрантам витерпіти від еміґраційних директорів і поліційних орґанів (прим. в Ріо Кляро): часто доходять теж звістки про напади диких племен (Ботокудів у Люценї) і збиткованя жовнірів.

Через те австроугорські кольонії доволї скромні при всїй пильности і витревалости поселенців.

Головною виною застою в господарськім розвою кольоній треба вважати саме правительство і характер пануючої раси. Правительство сприяє вправдї еміґрантам, але не робить для них нїчого, бо лїнивство і інертність, се тамошна національна признака. Добре платні урядники не роблять взагалї нїчого і залагоджують усе коротко в урядовім португальськім дневнику. Пануючі сфери переняті крім того шовіністичним духом і хотять усїм накинути португальську мову. Конґрес в Паранї з 1906 р. ухвалив був навіть, що і в приватних школах мусить ся учити по португальськи, а хоч ся ухвала не дістала санкції президента Махада, повторено її знов на конґресї 1909 року. Священики мусять уміти урядову мову, катехізм мусить крім національної мови мати і текст португальський. Коли вкінци додати високі тарифи, непрактичні зелїзниці, кепські дороги, злі достави і елементарні шкоди (від саранчі), то вийде разом тільки мінусів, що переважать усї добрі сторони того врештою для кольонїзації цїлком відповідного краю.

В Rio Grande do Sul осїдають головно Нїмцї на землях приватних підприємців. І тут кипить національна і господарча борба; непевність приватної посїлости ще більша і звісні верифікацийні комісії позбавили землї неодного старого кольонїста.

Дуже неупорядковані відносини в краю S. Paolo, хоть аж 91 законів і декретів присвячено справі еміґрації. Через те Нїмеччина, Італїя і Анґлїя заборонили своїм горожанам виїздити за підмогою Паолянського правительства і тільки Австрія не зробила, як звичайно, жадних охоронних кроків і виставила ся на роботу аґентів. Взагалї звербовано за роки 1882—1895 7937 з Австро-Угорщини, 3379 Поляків і Литовців з Росії і 6686 Поляків з Нїмеччини; переважна частина еміґрантів робить в плянтаціях кави. В Spirito Santo і Minas Geraes є також кілька славянських осель.

Щоби уреґулювати еміґрацію і усунути всїлякі недостачі, перей-

мило еміґрац. справи центральне правительство і видало окремий закон в 19/4 1907 (ч. 6455)[1]). На його підставі дістають кольоністи оплату подорожі і наділи землі по 25 ha, які треба сплатити по 5 лїтах (з 3%). Більші наділи по 80 ha сплачує ся через 8 літ почавши від другого року. Хто не сплатить у свій час належитости, не дістає признаня власности і мусить платити в шестім році 20%, а в семім 30% від вартости землї. Наділи мусять бути замешкані до 6 місяців, інакше тратить ся право концесії і має ся обовязок звернути державі усї підпомоги. Хто женить ся перед двома роками по приїздї з Бразилїянкою, або коли Бразилїєць побирає ся з імміґранткою, то дістає на посаг один наділ, що переходить по році господарки на сталу власність. Кольонїзацією займає ся Direccao geral do Povoamento do Solo.

Поминаючи Параґвай, де жиє лише 450 Австріяків, переходимо до Арґентини. За нею аґітують в остатнїх часах живійше, тому варта довше спинити ся над нею.

Реґуляцією еміґрації до Арґентини займають ся закони з 19 жовтня 1876, 3 листоп. 1882 (і декрет з 17 січня 1884), 25 листоп. 1887 і з 8 січня 1903. На основі першого закона переймає держава кошти дороги переселенців від місця виладованя аж до самої оселї і запомагає їх грішми на побудоване дому, худобу, засїви і господарські знаряди і сумою 1000 пезос на удержане аж до перших жнив (її зменшено відтак на 500 пезос). Підпомогу вертає ся державі в 5 річних ратах. Законом з 1903 року змінено в дечім умови набуваня землї. Наділи під управу не можуть бутт більші, ніж 100 ha, наділи для випасу худоби не сміють переходити обширу 2500 ha. Кожда особа може мати найбільше 2 уділи. Інтабуляція наступає по вложеню 1/6 належитости, тільки землї не вільно спродавати аж до цілковитої сплати. Найнизша ціна за 1 ha землї виносить 1 пезо в папері (= 1 M 85); міські наділи платять ся по 10 пез. за 1 ha, chacras (управна земля) і quinsas (городи) при оселях по 2,50 пезос. Належитість сплачує ся в 5 або 6 річних ратах, за недодержане умови призначена кара у висоті подвійного податку. Держава може 1/5 ґрунту віддати безплатно першим переселенцям, коли зобовяжуть ся самі осїсти.

В Арґентинї осїли між иншим в більшім числї Галичани з Отинії товмацького, і Підпечар, Вільшаниції та Погонї тисьменицького повіту, а також з инших повітів і заложили кольонії Apostoles і Azara на території Missiones, де на 10·000 чужих переселенців є аж 7·000 Австрійців, майже виключно Поляків. Одначе правительство не сприяє закладаню одноцільних кольоній, бо вони спинюють винародовлюване, і тому

---

[1]) Він обговорений докладнїйше в зацитованій статї Пфлїґля.

радо творить оселї зложені із всїляких народів. Так приміром в 1906 р. розселено 114·889 еміґрантів аж в 916 місцевостях, а як порозкидано польських еміґрантів, видно з отсеї таблички, винятої із справозданя мінїстра Торіна за 1904 рік:

Поляки	Buenos Ayres	Entre Rios	Sante Fé	Cordóba	Mendoza	Missiones	Pampa central	Разом
австрійські . . .	26	6	13	16	4	412	90	567
російські	—	—	—	—	—	—	4	4
нїмецькі	650	51	6	—	—	—	2	709
Разом .	676	57	19	16	4	412	96	1280

Memoria de la Direccion de Immigracion 1898 (Capitule IV, стор. 197—203) жалує ся, що з Поляками трудно вийти на конець, бо усї хотїли б жити разом. Мимо усїх перешкод Поляки вспіли таки сконцентрувати ся в околици Missiones в кольонїях Apostoles і Azara. З 1136 еміґрантів, що прибули до Missiones в 1900 р. було 953 австрійських Поляків. В 1902 р. добуло від січня до мая 600, в червни 547, а з початком липня 590 переселенцїв з Галичини. Звербував їх очевидно звісний Міслер, про якого безоглядну аґітацію розказує неодно Др. Стах в Argentin. Tagblatt з 8, 9 і 10 жовтня 1901 року. Довідуємо ся, що галицьких еміґрантів зеднувано головно листами, які писав місцевий почтар; у нього дїяли ся при тім всїлякі неможливі надужитя: кождий лист еміґрантів підпадав острій цензурі і конфіскував ся, як лиш містив що небудь неприхильного.

Клїмат Арґентини для наших людий невиносимий. Від 11 рано до 3 попол. сонце палить як в печі, а розпалений пил унеможливлює взагалї побут на воздусї. Від того, як також від всїляких комах, муравлїв та саранчи терплять дуже засїви. Добра пшенична земля стрічає ся в провінцїї Buenos Ayres, Entre Rios i Santa Fé, одначе її цїну піднесли значно всїлякі спекулянти. Через те на загосподароване 100 ha треба мати що найменше 4500 пезос (то є 9823 корон), вчисляючи вже в то 1/3 суми за землю. Еміґранти мусять зпершу дороблювати ся працею при жнивах (3—5 пезос), або при дорогах, відтак доперва беруть від estanciero землю в півдержаву або в державу. В першім випадку дістають державцї, звані medianero, половину засїву, худоби і видатків і відбирають за свою пайку половину чистого зиску. Хто вже доробить ся, бере цїлу державу, що виносить звичайно 10—15% доходу. Сезонова еміґрація не оплачує ся нашим переселенцям: Еспанцї і Італїйцї заробляють за те при жнивах 200—300 пезос.

Загалом — як се видно із дат Е. Шульце — поступає Арґентина скоро наперед і процентово зростає сильнійше ніж Сполучені Держави. Се край будучини. До 1860 року виказувала Арґентина около 5·000 еміґрантів річно, між роками 1860—1869 було їх 134·325, між р. 1870—1879 264·869, між р. 1880—1889 вже 1,020·907, а навіть в тяжких часах між 1890—1899 928·000. Через знижене ціи дороги загалом зростає число сезонових зарібників так, що між р. 1890—99 було їх 555·170, в 1900—1904 384·000 (на 601·682 еміґр.), а 1905—1907 324·687 (на 781·706 еміґр.). З пів міліона в 1810 р. зросла людність тепер на 6 міліонів: річна еміґрація хитає ся між 200·000 а 300·000 (1907: 209·183, 1908: 303·212, 1909: 232·458). Між еміґрантами переважає романський елемент: так прим. в 1909 р. на 232·458 усїх переселенців було 77·436 Італїйців, 69·980 Еспанців і 3·536 Французів (3·181 Австрійців). Людність займає ся головно хлїборобством і скотарством і тому не виставлена на прикрі наслїдки конюнктур. Напливає теж в остатнїх часах і чужий капітал.

За еміґрацією до Арґентини промовляє сильно Fr. Hey в кількох статях і викладах, з яких один зазначений у заголовку. Hey видить в Арґентинї самі добрі сторони. На його гадку і клїмат добрий і земля легко справна і гроший для господарки не треба богато. По обчисленям автора на закупно і оброблене 100 ha доброї землї коло Buenos Ayres потреба не більше як 17·380 К, а господарство в 25 ha можна вже мати за 1200 К. Земля несе так добрі доходи, що 100 ha приносить річно 4160 К чистого зиску, то є 24% від вложеного капіталу. При земли найменший заробок 3 К, підчас жнив до 10 К крім хати і харчу; за лїто можна заощадити до 1200 К. При державленю дає ся за 1 ha 6 К, тимчасом земля приносить за рік 35 К чистого зиску. Автор радить проте закладати в Арґентинї австрійські кольонїї і навязувати з кольонїстами купецькі зносини. Усї недостачі Арґентини вийшли лише з голови заздрісних Анґлїйців, які хотїли здержати наплив австрійської еміґрації.

Як бачимо, хотїв би автор при помочи наших еміґрантів піднести австрійський експорт, подібно як і Windisch-Graetz в приміненю до Бразилії[1]). Тільки в дійсности обставини в Арґентинї для хлїборобської людности ще не так світлі, щоби задля них примикати очі на усї недостачі. Поки не буде усунений визиск з боку estanciero, вкорочена робота торговців живим товаром, а вкінци полагоджена недостойна практика правительства в справі підданства і винародовлюваня, доти еміґрація до Канади далеко кориснійша і дешевша.

[1]) Franz Prinz Windisch-Grätz — Unsere Emigranten in Brasilien und der Aussenhandel (Freistatt 1910, II, 161—164).

Далеко більше знаний матеріял з німецької і польської літератури подає Каро в своїй статї Unsere Abwanderer, яка перероблена і доповнена увійшла як семий розділ обговорюваної праці.

Найдавнійшою із знаних нам (галицьких) континентальних вандрівок була українська еміґрація до Росії[1]). Скінчила ся вона не менше сумно як і недавна еміґрація Липованів на Сибір 1908 р.

Окупація Босни й Герцеґовини викликала другий еміґраційний рух в Галичинї. Австрійське правительство хотїло зміцнити місцевий католицький елемент і тому зачало вербувати осадників. Кождий хлїбороб, що виказав ся сумою 1·200 К на покрите коштів переселеня, діставав 24 морґи лїса під умовою, що на 17 морґах буде сїяти. За перші три роки не було жадних оплат, від 4—10 року платило ся чиншу 1 К від ha. По 10 роках або продовжувало ся угоду на дальших 10 лїт, або кольонїст діставав землю на власність, коли „провадив ся бездоганно". На будинки давав заряд дерево, а на прожиток до жнив також спершу 6% позичку. В сей спосіб осїло в окрузї Pnjawor (коло Банялюки) около 10·000 Поляків і Українців. Правительство старало ся кольонїстів винародовити, а з окрема (як знаємо) Українців златинщити, але се вдало ся лиш в части. В остатнїх часах (Каро не міг ще про се згадати) наступила тут сильна реакція і особливо Українцї виборoли собі деякі права[2]).

На кінець прийшла сезонова зарібкова еміґрація до Німеччини і до инших країв, що викликала великі економічні зміни в Галичинї і розрушила і Поляків і Українців. З початку майже виключно польська, вона від кількох лїт завдяки заходам і аґітації наших кругів потягнула і Українців.

Німеччина потребує хлїборобських робітників, бо власні сили занятї при фабриках і не придатні до хлїборобської працї. Без австрійських і російських зарібників цїле жниво пропало би марно. Робітників замовляють німецькі хлїборобські палати, центральне бюро сїльських робітників або і приватні підприємцї, доставою займають ся переважно всїлякі аґенти, особливо т. зв. Vorarbeiter'и і в меншій мірі бюра посередництва працї[3]). Аґентів управнених не богато. Від них жадають

---

[1]) Про се докладнїйша розвідка Пілята: Die Auswanderung aus den podolischen Bezirken nach Russland (Statistische Monatschzift XIV).

[2]) Й. Ґродський, Про Русинів в Бачцї, Славонії і Хорвациї та про крижевацку гр. кат. епархію (Руслан 1910, ч. 54—7, 59, 60).

[3]) По словам Валентіна прийшло в 1905 р. за посередництвом хлїборобських палат ок. 50·000 і через міста 27·000 робітників — решту доставили аґенти.

галицькі власти: 1) дозволу ляндрата на приняте певного числа робітників, 2) дозволу краєвого намісництва і 3) зробленя контрактів в краю. Через ті заостреня оперують по селах покутні аґенти і туманять людий на всілякі способи, щоби добре обловити ся. Найзвичайнійший спосіб визиску лежить в тім, що посередники роблять контракти з підприємцями і застерігають собі контрактово високі провізії від платень. Так приміром на Шлезку дістають посередники по 0,90—1·30 М денно для мущин, або около 30 марок місячно, а платять галицьким робітникам галицькі ціни, себ то о половину менше. Се називає слушно С. Ріннер в „Zeitschrift der Landwirtschaftskammer für die Provinz Schlesien“ новітною торговлею людьми і наводить приклад, що ще в 1899 р. шлезькі фабрики робили контракти, при яких аґент від кождого робітника діставав 0·45 М денно! При 7 місяцях праці і 2000 робітниках виносила проте провізія аж 200·000 марок!

В Померанії — як каже Стоєнтін — дістають аґенти 3,50—5 М провізії за робітника, а 2—10 М від робітника крім натураліїв, якими відтак торгують. Німецькі письменники наводять тисячі всіляких штучок і лайдацтв таких посередників. Вони читають їм фальшиво контракти, вимушують гроші, а навіть висилають деінде або намовляють до зломаня контрактів, щоби лише заробити другу провізію. В Меклєнбурґу мають вони з робітниками окремі контракти, беруть від них 3—6 М провізії і загортають ріжницю поміж своїм контрактом а контрактом власника землї до власної кишенї. Через неграмотність робітників торгують їх паперами, кажуть їм їхати 4 клясою, а беруть гроші за третю, шахрують їх при мінї гроший, лишають їх самих в пограничних стацїях або виставляють якби Хінців в нездорових бараках на показ новим аґентам. Очевидно, що тих надужить не було би, як би не уживано приватних аґентів, або якби аґент вів що до кождого еміґранта книжкові записки і робив контракти в мові робітника та показував їх контрольним (австрійським) властям.

Платня робітників більша на Заходї чим на Сходї. У східній Німеччинї платять денно 0·90—1,30 М мущинам (женцеви 1,50 М), 0·60—0·80 М жінкам і хлопцям за 12 годин роботи від 5 рано до 7 вечер, а 0·10—0·15 М за надгодини. Крім того дають натуралії, спільну хату після полів, кухню, опал, сїнник і коц, та звільняють одну робітницю від роботи, щоби могла варити. При акордовій праци зарібки більші.

До нещасть зарібкової еміґрації належать згадані контракти з наглядачами, право, що пан може відтягнути кошти дороги від границї, коли робітник „зле заховує ся“, а вкінци всілякі кари. Пани беруть від робітників кавції (по 1—3 М через 8—12 тижнїв) і легко винаходять причини злого поведеня. За симульовану слабість вимагають 1 М денно

кари, за упите і непослух 0·50—1 М і т. д.; обходжене також не усюди людяне.

Але і при всїх тих недостачах сезонова еміґрація приносить робітникам великі моральні і матеріяльні користи. Між иншим учить їх ліпшої культури землї, скріплює національну свідомість і привчує до ліпшого житя. Польські робітники з Росії заощаджують за 8 місяців 120—180 М (при бураках більше), галицькі 120—140 М.

Щоби забезпечити ся перед осїданем польської напливової людности, завели пруські власти деякі обмеженя: Українцї, Італїйцї, Мадяри і инші підлягають лише звичайним полїцийним приписам. Розпорядком з 21/12 1907 заведено для австрійських і російських зарібників окремі леґітимацийні карти, і то червоні для Поляків, жовті для Українців, а білі для инших. Хто зломить умову, не дістає карти і не може бути ніде принятий на роботу.

Про зарібкові обставини инших країв, до яких виходять наші робітники, подає автор не богато. В Данії оплачують підприємцї їзду, хату, харч, світло, опал і ліки, та платять мущинам 1 К 60, хлопцям 1 К 50, жінкам 1 К 15, в жнива 2, 1·70 і 1 К 50. В Швеції виставлені галицькі робітники на всїлякі надужитя з боку аґентів: звісно приміром про одного з них, що в 1905 р. заробив на 156 Галичанах 25·000 марок. В Швайцарії заняті чужі сили при бураках, у Франції при пільних роботах, за які дають по 42 франки місячно (або 500 фр. річно).

* * *

Як тяжко йде в Австрії справа уреґульованя еміґрації, і як усі заходи поодиноких ґруп і людий розбивають ся о легкодушність правительства, видно найкраще з шестого розділу працї Кара. Автор констатує, що австрійське еміґрацийне законодавство дуже перестаріле і недокладне і не охоронює еміґрантів перед визиском. Аж по вадовицькім процесї і українській еміґрації до Росії зачали ся ширші круги інтересувати справами переселеня і виступати через послів з внесенями й інтерпеляціями в парляменті. Особливо не засипляли справи галицькі посли[1]) і натискали на правительство, щоби обмежило надужитя аґентів

[1]) Внесеня ґр. Пінїнського з 2/12 1891, 12/1 1892 і 1896, інтерпеляція Романчука з 17/11 1892 в наслїдок україн. еміґрації до Росії, промови Підляшецького 1892 р. (в справі визискуваня аґентами еміґрантів), Романчука з 5/12 1895, Рутовського з 13/12 1892 і 1893 і Вельовейського з 1894, внесене остатнього з 5/7 1895 в справі уреґульованя еміґрації, інтерпеляції і промови Барвінського з 14/12 1898 (про еміґр. аґентів) і 24/4 1901, Пігуляка з 4/6 1901 (що жадав 2 мільйонового фонду, щоби висвободити буковинських селян з кігтів лихварів), та звінци Баталії і тов. з 1907 року та Вітика з остатнїх днїв сього року.

і видало відповідний закон. Одначе усї ті заходи не принесли бажаних наслідків, хоть престольні промови раз в раз (1897, 1901, 1911) заповідали внесене еміґраційного закона в парляменті. Тепер — як зачуваємо — знов приготовлює ся проєкт еміґрац. закона і може вкінци побачить світло денне, випереджений вичерпуючим і дуже строгим угорським законом з 1909 року.

Велика шкода, що у нас з виїмком Поляків так мало звертає ся уваги на національно-політичне значінє вандрівок у чужі краї. Анґлійці і Італійцї здобули мудрою кольонїзаційною політикою нові простори для культурного і політичного розвитку своєї людности і винайшли нові жерела збуту краєвих продуктів. Се підносить проф. Сарторіюс в статї цитованій у заголовку нашого огляду. Довшетреваюча і плянова еміґрація виводить нарід з тїсно зазначених границь у широкий світ, популяризує рідну культуру серед чужого окруженя, передає своїм землякам скорше нові культурні здобутки і стає посередником у всіляких справах. Загосподаровуючи нові території не забуває на свій рідний край, піддержує його своїми матеріяльними засобами — як се приміром бачимо і серед наших американських кольоністів — і причиняє ся до зросту рідної культури. Для економічно сильнїйших народів отвирають ся через еміґрацію нові жерела експорту і нема нічого дивного, коли читаємо про торговельні зносини поміж Німеччиною а Німцями з над Волги. Сильна еміґрація в чужім краю може мати також політичне значінє і нераз приносить користь матїрному краєви. Автор здогадує ся приміром, що велике число Німців в Сполучених Державах змусили-б їх до невтральности на випадок німецько-анґлійської війни. Далеко меншу користь приносять еміґрації поодиноких людий, як банкирів, технїків і т. д., а майже ніякої часова еміґрація.

Велику проте вартість має семий роздїл працї дра Каро, де обговорено цїлий комплекс питань, звязаних з еміґраційною політикою.

Щоби охоронити край перед неприродною еміґрацією, треба передовсїм зміцнити державний орґанїзм, піднести торговлю і промисл, обмежити лятифундії, знижити тарифи, улекшити кредит і завести соціяльне обезпечене[1]) та публичні бюра посередництва працї з цїлковитим усуненєм аґентів. Сї заходи спровадять безпечно еміґрацію до природних границь і позволять на лекшу контролю.

До тепер заборонено еміґрувати з Австрії: 1) пописовим і приналежним до війська, 2) перебуваючим в стадії судових або адмінїстративних доходжень, 3) не власновільним (дїтям до 15 року) і 4) тим, що зобовязані дбати про инших (приміром родичам без дїтий). Сї приписи

---

[1]) Соціяльне обезпеченє не помогло б одначе нашим хлїборобам.

ad 1) за острі, що до инших точок недокладні. Належало б проте обмежити заборону лише до часу активної служби, так як в Італії або Німеччині, де вона обовязує між рок. 18 і 28, зглядно 18 і 26, і дозволяти служити виїмково і пізнійше приписаного віку. З другого боку треба би розширити заборону на старих, недужих, нездатних до роботи, о скільки хтось не перейме їх удержаня на себе, на стільки бідних, що по заплаченю дороги до місця призначеня остали ся б без гроший, а вкінци на тих, яким забороняють входити закони чужих країв.

Основно належало б перемінити приписи що до аґентів, яких нинї уживають корабельні перевозові товариства, щоб більше заробити. Так повинно остро заборонитись впливати кому небудь на людий і заохочувати їх до еміґрації та платити їм дорогу при помочи т. зв. prepaids (себто наперед заплачених шіфкарт) або oveland-tickets на зелїзниці, щоби еміґрант не був виданий на ласку і неласку підприємця. Дальше повинно заборонювати ся еміґрувати до країв, де непевні обставини і де загрожені житє, свобода, мораль і маєток еміґрантів. Реклями і анонси, що тепер розмальовують усе на рожево, можуть бути лише правдиві і не публичні: на Угорщині оголошують їх тільки в концесіонованих бюрах. Державі повинно бути вільно вглядати в книги аґентів і субаґентів. Число філїй і субаґентур мусить бути обмежене на взір Угорщини, а перевозові товариства мусять бути зобовязані постарати ся о добрі получення для еміґрантів. Аґентів і усїх посередників (передовсїм шинкарів, урядників і священиків) належить цїлком усунути, а на їх місце інформувати про напрям, ціль їзди і еміґрац. обставини на зелїзничих стаціях, що також мали б обовязок видавати шіфкарти. Для придушеня аґітації і удїлюваня інформацій повинні бути на взір Італії заведені окремі місцеві комітети зложені з війта, священика, відпоручників робітників і по змозї з лїкаря та судії. Правительство повинно давати мало концесій на аґенції і то з правом відклику, і заборонювати кумуляцію заступництв. Від заступників повинна держава брати високі кавції і забезпечити судове поступованє за недодержанє умови, яку мусїло ся б робити наперед в мові еміґранта.

Окремі приписи повинні бути для зелїзниць і кораблїв: в еміґраційних домах повинні бути добрі і дешеві приміщеня за сталими цїнами. Міну гроший повинні вести державні інституції на основі оголошуваних курсів. Мають бути також забезпечені релїґійні потреби еміґрантів по пристанях. На кораблях повинні бути сталі комісарі для догляду. Підприємцї повинні зобовязати ся відставляти назад завернених еміґрантів. За недодержанє точок закона повинні бути відповідні кари.

Подібно повинна бути уреґульована і континентальна еміґрація. Особливо належало би пильнувати, щоби усї контракти були роблені

в краю: задля опіки над еміґрантами мусіли б бути еміґраційні бюра, і на взір инших держав окремий еміґраційний фонд.

Як вже було висше згадано, належало-б при тім звернути увагу і на питаня національної еміґраційної політики. Особливо належало-б дбати, щоби звязки між еміґрантами а рідним краєм не розривали ся і кріпшали, і тому треба би дбати про національні товариства і інституції і про піддержуванє національ. культури (між иншим при помочи преси). Тут треба брати примір з Італії, що працює через товариство Dante Alighieri, яке в 1903 р. мало за границями краю 224,218 членів і 36,701·000 лір маєтку. Не повинно теж бракувати і національних священиків: др. Каро підносить значні заслуги українського клиру для піднесеня і національного освідомленя укр. еміґрантів. Дальше мусить держава старати ся концентрувати еміґрацію так як се робить Італія і побільшити число дійсних консулів, що розуміли би мову еміґрантів. Сю остатню гадку автора належить тим більше підчеркнути, що через брак консулів і незнанє української мови терпить дуже наша еміґрація. Часописи приносили часто скарги, що наших переселенців трактовано по консулятах (особливо в полудневій Америці) якби чужинців, а і Каро наводить кілька характеристичних прикладів. Так приміром відкинув австр. консулят в Buenos Ayres одну жалобу з заміткою (з дня 21/2 1903, ч. 1978), що полагоджує лише письма внесені в німецькій, італійській або еспанській мові! В Сполучених Державах обовязують консулів лише мови німецька, мадярська і анґлійська, хоч найбільше еміґрують Славяни!

(Кінець буде).

Бібліоґрафія

(Оцінки, реферати, замітки).

Антропольоґія, преісторія, історія штуки.

J. Deniker — Les races de l'Europe. II. La taille en Europe. Association franç. pour l'avancement des sciences. Congrès de Lyon 35-e session 1906. Paris, Secrétariat de l'Association 1908. Стор. 143 + мапа.

Розвиваючи далї свій подїл на раси розглядає Денїкер сим разом зріст людий в Европі на підставі пересїчних даних дотеперішнїх помірів. Люди високого зросту живуть головно на півночи, на британських островах, в Швеції, Норвеґії, Данії, Шлєзвіґу, Голяндії, полуд.-зах. Фінляндії і в прибалтійських провінціях Росії. Се т. зв. північна раса. В меншій скількости подибують ся далї високі люди в Сербії, Боснії, Дальмації, по части в Македонії, в полуд. і схід. Стириї, в Каринтії, Венеції, а вчасти також в Зальцбурґу, Тиролю і Баварії. Вони зачислюють ся автором до адрийської раси.

Люди середнього зросту ґрупують ся в сусїдстві людий високого зросту і займають головно середну Европу, від Франції через Швайцарію, Німеччину, Чехи, дол. і гор. Австрію, Країну, Істрію аж до Росії, між иншим також Східну Галичину. Середний зріст стрічає ся також у людности побережа Італії, Еспанії, Портуґалії і Франції.

Малим зростом визначає ся людність північної і середної Росії, Польщі, Моравії, Угорщини, частини Саксонії і Баварії, центральної Швайцарії, пол. Італії, Сицилії, Сардинії, Корсики і Еспанії.

Належить замітити, що автор відріжняє 7 ґруп зросту — малесенький, дуже малий, малий, середнїй, великий, дуже великий і великанський, і зазначує їх на долученій мапі.

З. Кузеля.

Н. И. Веселовскій — Алебастровыя и глиняныя статуэтки до-микенской культуры въ курганахъ Южной Россіи и на Кавказѣ (Извѣстія императорской археологической коммиссіи, В. 35, 1910, стор. 11+4 табл.+11 мап.).

Автор вичислює наперед відомі йому знахідки фіґурок з передмікенської доби, зроблені на теріторії України; йому відомо пять таких знахідок. Між ними одна така знахідка, д. Д. Щербаківського, видана, й фотоґрафію її зроблену з трьох сторін, автор наводить в своїй статї. Далї він переходить до розгляду своєї нахідки з Майкопського відділу на Кубанщині (могила коло Ульського аулу). В сїй могилї знайшов автор кістяк не зовсїм дорослої людини, мідяні пацьорки, глиняне мініятурне горня, предмет в формі візочка, уламки пяти або шести фіґурок, дві білі фіґурки й ин.; коло ніг кістяка посипано червоною охрою і так само коло глиняних фіґурок. Сї фіґурки й видає автор у своїй статї. На його думку, вони мають анальоґію з деякими фіґурками з передмікенської доби, знайденими в Трої і в будовах на палях в Ляйбахському болотї; ся анальоґія, як видко з наведених автором малюнків, дїйсно цїлком правдоподібна. Одначе, обговорюючи питаннє, яке призначеннє мали знайдені статуетки, робить автор твердження занадто катеґоричні й рішучі, які на нашу думку годї віднести до всїх фіґурок з передмікенської доби, знайдених досї на теріторії України. Автор твердить, що знайдені ним фіґурки не мають жадного відношення до релїґії, а найскорше мусять бути признані іграшками з таких причин: „1) коли-б вони мали релїґійне значіннє, то стрічали ся-б в усїх похоронах даного типу або принаймнї в більшости їх; а тим часом вони являють ся найбільшою рідкістю; 2) всї глиняні фіґурки знайдено розбитими і, здаєть ся, умисно; ледве чи можна допустити таке відношеннє до священних предметів, ідолів і амулетів; 3) коли не помиляю ся, всї знахідки подібного роду у нас в Росії відносять ся до похоронів дїточих; 4) маленьке глиняне горня й візочок так і просять ся, щоб їх назвати іграшками“. Ми не оспорюємо, що могли взагалї бути фіґурки-іграшки, можливо, що й знайдені д. Веселовським теж належать до сеї катеґорії, одначе те, що нам відомо про фіґурки з передмікенської доби, знайдені на теріторії України рішучо не позволяє нам згодити ся з наведеними твердженнями автора. Наприклад не можна згодити ся з твердженнєм, що фіґурки сї дуже рідкі або що вони бувають тільки при дїточих похоронах. Автор не відомо з якої причини не втягнув до розгляду цїлого ряду фіґурок з передмікенської доби, знайдених в середнім Поднїпровю. Тим часом богаті збірки таких фіґурок є в київському міському музеї й колєкції В. Хвойка, а в I томі праць XII археольоґічного з'їзду в Харкові надруковано спеціяльну статю д. Скриленко „Глиняные статуэтки до-микенской куль-

тури въ среднемъ Приднѣпровѣѣ“, де на підставі студіовання сих збірок дасть ся докладний опис сих фіґурок і клясифікація їх по типам і показує, що типів таких фіґурок є досить богато й що фіґурки могли мати неоднакове призначенне. Годї робити так, як се робить д. Веселовський — висновки свої, зроблені на підставі одної своєї знахідки, розтягає на инші анальоґічні й каже, що фіґурки з передмікенської доби взагалї не могли мати релїґійного значіння. Думаємо, що тут автор робить щось подібне, як те, що він оповідає про д. Городцова, який на катеринославськім з'їздї розглядав знайдену ним фіґурку, ставлячи її до гори ногами, себто приймаючи „сидженнє або постамент за голову, а голову повертаючи в ноги“, й з приводу сеї фіґурки „написав досить широкий трактат про камяні баби“. *М. Залїзняк.*

Богатенко — Черты нравственнаго символизма въ русской иконографіи XVIII—XIX в., Москва, 1910.

Автор поіменованої статї розглядає в нїй де-які рисунки взяті з великоруських старовірських синодиків, а також з лубочних картинок на теми про скороминучість земнаго житя й загробне істнуваня. Сю широку тему, яка приковувала до себе увагу всїх народів, автор звів одначе до кількох великоруських памяток, поминувши зовсїм звязок їх з світовою штукою й лїтературою. Він пояснює зміст таких композіций та сюжетів як: „Кладенець геенний“, смерть в образї костища, крила на голові смерти, труба в руках смерти, всесвітня історія в постатї біблїйного велитня з золоту, срібла й міді на деревляних ногах, птахи „Сірін“ й „Алконост“ і т. д., але все то автор дає без жадних порівнань, по одних лиш „Русских народних картинках“ Д. Ровінского, і то не по повному, а по скороченому їх виданю. З двох десятків рисунків міщених в книжцї цікавий своєю новизною лиш оден: „путь ко аду и раю“ (рис. 18), який уявляє з себе нїщо инче, як лябірінт ходів уміщений кругом землї між пеклом і раєм. Через него мусить пройти кожда людина, але до раю попасти тяжко: туди ведуть лиш три непомітних виходи, більше-ж 15 проходів ведуть прямо до пекла. Ся картинка досї була невідома й в друку вона звила ся отсе перший раз. Найдено її у „поморів“ на самому краю далекої півночи Росії.

К. Широцький.

Московскій Публичный Румянцевскій Музей. Каталогъ картинной галлереи, Москва, 1910.

По российських архивах та музеях багато розкидано усяких матеріялів, та нема до них нї добрих катальоґів, нї інвентарів. Картинна Галерія Петербурського „Ермітажу“ напр. досї ще не має повного ка-

тальоґу, Історичний Музей в Москві довго ще буде не музеєм, а коморою в яку нікого не впускатимуть через невпорядкованість зібраних там предметів, в „Третьяковскій ґаллереї“ все перемішане до неможливости, а в Московськім Румянцевськім Музеї, хоч є „катальог картин“, то з такими неможливими помилками, що ним не завше можна керувати ся, а треба знати, що сей катальоґ десятками тисяч розходить ся що року й що року передруковуєть ся з старими помилками. Наприклад, на картині під № 319 в музеї намальовано молодого чоловіка, а в катальозі вперто переконують глядача, що то „портретъ старика“. На другій картині намальована українка, а в катальозі значить ся, що то „татарка“; російські копії з італійських майстрів занесені до виділу штуки російської, а такі-ж копії чужоземців причислені до італянських робіт. Або намальовано образ Божої Матері сієнської школи й підписано, що се образ кінця XV або початку XVI в., а між тим тутже в самому катальозї значить ся, що автор образа Сано ді Пієтро жив між 1406—1481 р. і вже, значить, в кінці XV в. не був живий. Далї написано про того-ж Сієнця, що 1420 р. він був в повному розцвіті сил, а на самому ділї він 1406 р. доперва що вродив ся й т. д. Такими куріозами сповнений катальоґ одної з найліпше обставлених в Росії картинних збірок, а щож тоді дивувати ся нашим провінціяльним музеям, коли вони слуцькі пояси приймають за „уніяцькі омофори“, а доісторичні цілїндричні пріслиці за ставнички для свічок? *К. Широцький.*

Графъ А. А. Бобринской — Изслѣдованія въ Чигиринскомъ у. Кіевской губ. въ 1907 г. (Извѣстія императорской археологической коммиссіи, 1910, вип. 35).

— Отчетъ о раскопкахъ въ Чигиринскомъ у. Кіевской губ. въ 1908 г. (Извѣстія имп. археолог. коммиссіи, 1910, вип. 35). В першій статї подають ся відомости про розкопки могил коло сіл Ревовки і Копитанівки, одначе на жаль археольоґічний матеріял дуже скупий; знайдено фарбовані кістяки, між иншим з приводу питання про повстаннє майданів автор полемізує з теорією Городцова, що майдани повстали через спеціяльне розкопуваннє могил рабівниками; на його думку майдани мали обрядове значіннє. Більше матеріялу дали розкопи 1908 року. Викрито кілька похоронів в добре зроблених кімнатах; інвентар одначе досить убогий; стрічають ся подекуди амфори. Інтерес має спис випадкових находок і добутків з ріжних повітів Київщини. До статї додано 51 малюнків з цікавійших предметів. *М. З.*

Н. В. Покровскій — Памятки христіанской архитектуры, особенно русскіе, Спб., 1910. Христіянські архітектурні памятники автор починає чомусь з опису храму Соломона, потім пере-

ходить до римських базілїк, до архітектури романської, візантійської, ґотику й врешті, до русько-візантійської й московської архітектури, кінчаючи опис її церквою в с. Покровському Моск. ґуб. Вся ся книжка передрукована з першого видання її, що вийшло років з десять тому, при тім тут не зроблено жадних поправок, не дивлячись на те, що розроблене історії форм християнської архітектури останніми часами пішло значно вперед. Тим то автор не відріжняє стилю новгородських церков XI—XII в., спільного з київськими будовами того-ж часу, від пізнійших чисто місцевих форм новгородського будівництва (звідси у нього хибний погляд на реставрацію церкви Спаса в Нередиці коло Новгороду); так само про володимирсько-суздальську архітектуру гадає, що вона обійшла ся без західних впливів, а що деякі прикмети романського стилю на ній — то підробки. Московська архітектура у нього цілком самостійна, хоча вона й складала ся під східними впливами. Що торкаєть ся українських церков, то п. Покровський таких страшних питань рішуче уникає. Відомости про антімінси, престоли й т. п. в книжці про архітектуру, здаєть ся, треба признати зайвими. *К. Ш.*

Руководство къ писанію иконъ св. угодниковъ божіихъ въ порядкѣ дней года. Опытъ пособія для иконописцевъ. Академика Виктора Д. Фартусова. Москва, 1910 г. Під сим заголовком дають ся відомости про зовнїшнїй вигляд святих, їхні убрання, літа, тип, а також і образки самих одеж, уборів на голови то що. Після перегляду книги видко, що се нїщо инше як „іконописний подлїнник" і, справді, весь матеріял, що сюди ввійшов, — взятий з подлїнника Філїмонова, подлїнників грецьких, „Четій Міней" Дмитрія Ростовського, „Прологу" і др. Як збір іконописних джерел, при тім друкований і приступний по цїні (2 р. 50 к.), твір сей інтересний і користний, але не без хиб. Автор тут дає дещо нового порівнюючи з старими „подлїнниками" нпр. замість того, щоб казати: „борода такого-то подібна на бороду такого"... автор вказує розміри бороди кожнього святого окремо, але поруч з тим не вказує кольорів одежі і так само відступає від „подлїнників" тим, що нїгде не говорить про колїр голови святого („русскій" святий у нього повинен бути русявим, Грек, Сиріянин — чорнявим і т. и.), а деяких святих зовсїм не описує які вони з виду, уживаючи для їх опису традиційних способів, нпр. про св. Марту, матїр Семена Стовпника, він каже, що „вона лицем подібна до сина". Само собою, що таких річий у „руководстві" не повинно бути. Ще нового у книзї то, що складач поділив святих по типах і подав тексти для хартій і звоїв в їхніх руках. Опис святих починаєть ся по церковному календарю, з вересня. *К. Ш.*

Н. Петровъ — Коллекція старыхъ портретовъ и другихъ вещей, переданная въ 1909 году въ Церковно-Археологическій Музей (Труды Кіевской Духовной Академіи, 1910, кн. 7—8). Подано тут коротеньку історію збірки портретів і инших предметів, що переховували ся в Київсько-Софійськім Митрополичім Домі, а які передано 1909 р. в Церковно-Археольоґічний Музей при Духовній Академії. З портретів цікаві для нас портрети давнійших київських митрополитів, починаючи від Могили (портрет з XVIII в.), далї Ясинського, Кроковського, Ванатовича, Заборовського, Щербацького, Могилянського, Кременецького, Миславського, Банулеско-Бодоні. Описано також чотири предмети з церковної посуди. *І. Кр—ч.*

Ів. Крипякевич — Прапор Хмельницького. „Неділя", 1911, ч. 6.

К. Широцький — Український національний колїр. ibid., ч. 33 (передрук з „Ради", 1911, ч. 179).

Ст. Томашівський — Ще в справі українського національного кольору. ibid., ч. 34. Статї сї порушують справу нашого національного кольору, причім д. Крипякевич обстоює за червоним прапором, як найбільш уживаним козаками, а инші автори збирають докази на користь синьожовтого.

Е. Кузьминъ — Тарасъ Григорьевичъ Шевченко. „Искусство", 1911, кн. 2 і 3. Росповівши біоґрафію поета д. Кузьмин спиняєть ся на його малюнках і штихах. На думку автора Шевченко володів не лиш чудотворним пером, а й чудотворним різцем. Статя рясно ілюстрована знимками з малюнків Шевченка. *В. Д.*

Д. Корсаковъ — Четвертый областной историко-археологическій съѣздъ въ г. Костромѣ съ 20-го по 30-е іюня 1909 года („Журналъ Мин. Народн. Просвѣщенія", 1910, III). Між зазначеними автором рефератами, відчитаними на сїм зїздї, для українознавства має безпосередний інтерес реферат С. Н. Введенского — „Слово о погыбели Русскыя земли, какъ историческій и литературный памятникъ сѣверо-восточной Руси XIII вѣка", досліди над котрим привели референта до висновку, що в дійсности се є памятник полудневоруської літератури, перероблений на півночи. Можливо, що мають також значінє в сїм напрямку й реферати В. В. Майкова (про рукописний збір Костромської духовної семинарії) та Ѳ. И. Успенского (про Російський Археольоґічний Інститут в Константинополї), але про сї реферати подані дуже побіжні відомости. З слів автора видно, що зїзд мав сутонаціоналїстичний і патріотичний російський характер. *О. Н.*

Історія політична і культурна.

Ѳ. Коршъ — Владиміровы боги (Сборникъ харьков. ист. фил. общ. XVIII, ст. 51—8).

А. Погодинъ — Лингвистическія и историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел. (Збірник на честь ак. Соболевского, ст. 78—96).

Дві статї написані на ту саму тему — на той сам лїтописний текст двома лінґвістами, з того ж самого лінґвістичного становища. Головну роль в них грає етимольоґічне толкованнє Володимирових богів; при загальних відмінах сих виводів, які краще всього показують гіпотетичний характер деяких виводів, обидва дослїдники сходять ся в тім, що приймають в широких розмірах чужу, несловянську стихію в сих назвах. „Изъ боговъ, перечисленныхъ въ приведенномъ мѣстѣ лѣтописи, несомнѣнно славянскимъ именемъ не называется ни одинъ“, завважає ак. Корш. І він і проф. Поґодін відкидають звичайну етимольоґію Перуна, і Корш вважає його імя ілїрським, а Поґодін — загадковим; оба зближають Хорса з перською назвою сонця. Широко застанавляють ся над іменем Волоса-Велеса: Поґодін розділяє сї два імени, Корш вважає можливим лучити разом; подані ними обясненя сих імен зовсїм ріжні. Поґодін застановляєть ся ще ширше над іменем Симарьгла, даючи дуже складне обясненнє сього імени як σῆμα Ῥῆγλου — більш дотепне ніж правдоподібне.

Згадки Слова о п. Ігоревім про Велеса, Даждобога, Стрибога ак. Корш вважає книжними. Його вражає західня форма імени Велеса і він бачить в нїй „полную искусственность помѣщенія этого имени въ произведеніе княжескаго пѣснотворца XII в.“. *М. Грушевський.*

Leon Białkowski — Ziemia sandecka, stan jej społeczno-gospodarski w pierwszej połowie XVI wieku (Przegląd historyczny 1911, т. XII, ст. 89—114, 217—242, 353—384).

Ся нова праця про Сандеччину опираєть ся на жерельних студіях: автор використав сандецькі ґродські книги з 1516—1550 рр. і деякі инші акти, що стояли в звязку з темою; тому від його працї можна було сподївати нових фактів і справдї розвідка приносить богато інтересних подробиць.

Автор починає описею границь Сандецької землї і початками її заселеня. Між иншим звертає уваґу на слїди давних укріплень в Сандеччинї. Побіч головних городів (каштелянських) Войнича, Чхова і Старого Санча стрічають ся ще в кількох місцях топоґрафічні назви „Городок“, що вказують на давнїйші укріпленя; се такі осади:

Городок в парохії Грибів, королївщина.

Городок в околиці Нового Торгу, згаданий 1541 р.

Городок в парохії Поділє.

Городок в сусідстві Туговора, може на горі званій Холм, згаданий 1517 р.

Є також згадка про „fortalicium alias grodzisko“ коло Тропя; поля в сусідстві звуть ся „загородище“. Крім сих жерельних звісток можна ще вказати кілька городищ, замітних до нинїшнього дня (с. 93).

Дальше подано перегляд місцевостей, що згадують ся в XV і XVI в., а нинї не можна їх відшукати; таких осад начислив автор дуже велике число, бо аж 54, себто 15% всїх місцевостей сього часу. Всї місцевости перечислено докладно й виказано, хто був їх власником — король, духовенство, міста, шляхта.

Детально описано села: складові частини, міру землї, технічні назви рілї, роди збіжа і т. ин. Жерела до сього дуже скромні, але автор старав ся витиснути наймешу звістку. Селяне ділять ся на кметів і загородників, — ріжниця між ними тільки економічна, а не правна; про инші роди людности, напр. коморників нема згадок в тодїшних актах. Соціяльні відносини селянства характеризує автор загальними цитатами з праць давнійших дослїдників, а сам тільки притягає до них деякі жерельні звістки. Ширше обговорено повинности селян; є в них велика ріжнородність, так що тяжко вказати, що було типове для місцевих відносин. Селяне платять річний чинш в грошах, дають осип, воєнне та роблять роботи (8 днів річно — в двох селах). Утечі селян належать до виїмків; частїйше шляхтич забирає селян своїм противникам.

Цікаві замітки про культуру селян. Часто трафляють ся бійки між самими хлопами, та між хлопами і шляхтою, але убийства, крадїж і ин. стрічаємо рідко.

Що до волоських сїл автор приходить до висновку, що їх замешкували переважно Русини. В селах Більчаровій, Королевій, Богуші імена селян є руські і піп є руський; в Матїєвій також є руський піп; в Матїєвій і Королевій в 1545 р. місцеві попи разом з солтисом затягають позичку 90 зол. у Ахація Йордана на будову „біжниці“ в Королевій. При сїй нагодї автор пригадує, що дотепер заховала ся традиція про побут Русинів у Ґрінвальдї і Коростенку, і переховують ся там деякі церковні річи (напр. служебник); в инших селах є вівтарі грецького типу (Dodatek do Gazety lwow. 1855, ч. 32), пор. с. 228—9, 232. Волоські села мають характер відмінний від инших тим, що головне місце має тут годівля худоби, не хліборобство; про відносини у них не дізнаємо ся нічого нового.

Сїльській шляхтї „заґродовій“ присвячено пильну увагу, вказано її „гнізда“, її маєткові відносини, подїли, правну практику і т. и. Зібрано

також факти з культурного житя шляхти; маємо інтересний опис шляхотського замку і двора, деякі згадки про дорогоцінности (с. 371—2). Поза тим шляхта ріжнила ся від селян більшою войовничістю і неспокійним духом; автор дає богато прикладів шляхотських розбоїв, наїздів і т. ин. Подано тут і статистику тих бійок: шляхтич як винуватий виступає 169 разів, селянин тільки 65 разів...

Закінченя і ширших висновків не дає авторніяких, але матеріял цінний і говорить сам за себе. *І. Крипякевич.*

А. Рогозинскій — „Кройника" Θеодосія Сафоновича и ея отношеніе къ „Кіевскому Сυнопсису" Иннокентія Гизеля (Изв. отд. рус. яз. и слов. акад. наукъ, 1910, 4, ст. 270—286).

„Кройника" Теодосія Сафоновича не переховала ся у своїм первіснім виді ні в однім з рукописий, які дійшли до наших часів. Вона поділена, а в звісних доси літописних збірниках находять ся тільки відрубні її части. Зразу складала ся із трьох частий: „Кройники о Руси", „Кройники о земли Полской" і „Кройники о початку и навзыску Литвы". Повна перша частина находить ся тепер в Поґодінській рукописи № 1476, Толстовській № 236 (обі в Імп. Публ. Бібл.) і в Київо-Софійській № 525. Дві дальші части находять ся в рукописи власности Московського Архіва Мін. загран. справ. Елементи „Кройники" містять у собі також дві Толстовські рукописи, № 145 і 157. Простудіювавши критично Толстовську рукопись № 145, доходить автор в супереч пануючому в науці поглядови до висновку, що ся рукопись повстала незалежно від тверської літописної компіляції і що її автором був економ Київо-Печерського монастиря Пантелеймон Кохановський, що займав ся в рр. 1680—2 літописаннем, як і Сафонович і Іннокентій Ґізель. І збірник під ч. 157 списаний в рр. 1681—2 і його автором був той сам Кохановський. Він задумав уложити „Обширный сінопсисъ Рускій", а для здійснення наміреної цїли покористував ся статями в тих жерел, що лягли в основу „Кройники" Сафоновича, дальше тими руськими літописями, які мав у копії в рукописи № 145, вкінці тими жерелами, звідки черпав матеріял Ґізель для свойого „Сυнопсиса" й автор Густинської літописи Лосицький. При тім Кохановський постановив зібрати церковно-історичні матеріяли в звязи з церковно-політичною історією усїх руських племен, а Ґізель писав головно історію Київського князївства й міста Київа і щойно в звязи з тим доторкав ся історії цїлої Руси, основною ж темою „Кройники" Сафоновича тільки історія України. А що „Сυнопсисъ" Ґізеля скінчений 1680 р., а „Сінопсисъ" Кохановського зачав переписувати ся 1681 р., а скінчив ся 1682 р., ясно, що останній не може бути перехідним звеном від Сафоновича до Ґізеля. Межи „Кройникою" Сафо-

новича і „Сvнопсисомъ“ Ґізеля нема ніякого споріднення, а таке споріднення заходить тільки межи „Сvнопсисомъ“ Ґізеля і літописними збірниками Кохановського. Споріднення те залежне від спільних жерел, а саме „Хронографа“ й „Софійского временника“ в їх українській редакції зі вступними статями, з яких одні доторкають ся півдня, а другі півночи Руси, та „Кройники“ о Польщі і Литві, але без їх продовжень, які взяті з цілком инших жерел. „Кройника“ Сафоновича стоїть настільки на боці від „Сvнопсиса“ Ґізеля, що її можна вважати вповні ізольованою від нього, бо вони навіть не виказують безпосередньо спільних для себе жерел. *М. Возняк.*

М. Н. Бережковъ — А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе (Замѣтки къ исторіи Черниговской губерніи и Малороссіи вообще). Стор. 1—120 (Сборникъ историко-филологическаго общества при институтѣ кн. Безбородко въ Нѣжинѣ. Томъ VII, Нѣжинъ, 1911).

Автор на початку своєї праці дає біоґрафічні відомости про А. Шафонського, одного з дуже освічених українських шляхтичів другої половини XVIII в., який учив ся за границею, в Німеччині і одержав від ріжних німецьких університетів наукові степени доктора права, фільософії й медицини. Зазначивши обставини, при яких повстала його праця „Черниговскаго намѣстничества описаніе“ (на жадання Катерини II при заведенню на Україні ґуберніяльного устрою), д. Бережков переходить далі до докладного зреферовання її змісту, додаючи до поодиноких місць її пояснення, а головно наводячи відповідну бібліоґрафію. Власне в сих примітках і полягає все значіннє праці д. Бережкова. Крім того на кінці своєї праці дає він відомости й короткий опис цілого ряду рукописів, які переховують ся тепер в „Военно-ученомъ Архивѣ Главнаго Штаба“ в Петербурзї й містять в собі описово-статистичний матеріял теперішньої Чернигівщини й сумежних з нею місць. Сї відомости про рукописи й бібліоґрафічні примітки — се найцікавійше в статї д. Бережкова, яка врештою нічим особливим не визначаєть ся.

М. Залїзняк.

M. Stecka — Edward Dembowski, Львів, 1911 (z „Przeglądu historycznego“, t. XII, z. 1—2, ст. 53).

Польське повстанє 1846 р. захопило також значну часть галицько-руської теріторії, і то крім Львова головно пограничну, західню часть краю, де руська людність стикаєть ся з польською. Оттим то й історії сього повстаня, доси богата найріжнороднійшими леґендами та прибільше-

нями і доси не позбавлена політичного жала, як жерело тої ненависти до сільського люду, на яку майже невлічимо хорує велика часть польської інтеліґенції, важна також для кождого Українця, який хоче пізнати галицько-польські відносини, а тим більше мати на них який вплив. Се причина, задля якої я звертаю увагу на отсю працю п. М. Стецкої про Едварда Дембовского, одного з найзавзятійших і найбільш ідеалїстичних та консеквентних двигателів польського повстаня 1846 р. Син заможних родичів досить старого шляхетського роду, одержавши дуже старанне виховане і від молодих літ занятий письменською та науковою працею, живучи кілька літ у щасливім подружю він під впливом своїх радикально-демократичних та по троха комуністичних ідей без ваганя і без жалю наражує себе з разу на страту маєтку, змушений задля уділу в політичній конспірації тікати з Варшави до Познаня, а по короткім побуті в тім місті, де не переставав трудити ся літературно, покидає се занятє і свою сїмю і приймає на себе обовязки емісарія та аґітатора в Галичинї з метою в як найкоротшім часї підняти в сьому краю оружне повстанє для відбудованя польської держави. Якийсь час він пробував також у Львові і в ріжних инших місцевостях східної Галичини, але головним його, справдї революційним ділом було здобутє Величкя д. 22 лютого 1846 р. Розуміє ся, здобутє Велички для революційного уряду, який не продержав ся навіть одного тижня, не мало більшого політичного значіня, але про те лишала ся фактом майже одиноким у своїм роді і дуже характерним для вдачі й енерґії Дембовского.

Польська авторка, що присвятила Дембовскому отсю моноґрафію, покористувала ся задля неї крім друкованих також многими рукописними жерелами, з яких найважнійші спомини каштеляна Льва Дембовского, батька Едвардового, доси недруковані, та листи, писані до його вдови п. Апелї Дембовскої. Можна б було побажати, щоб авторка докладнійше розібрала публїцистичну та наукову діяльність Едварда Дембовского, між якого писанями опублїкований був за його житя також короткий нарис історії польської лїтератури (Piśmiennictwo polskie w zarysie), якого основною ідеєю було „ступневе здійсненє ідеї свободи“, щось подібне, як у нашім часї для історії українського письменства перевів Сергій Єфремов. „З тої точки погляду — пише авторка — він оцїнює поодиноких письменників, не вагаючи ся прим. назвати Скаргу „пустим і далеким від поступовости“ задля його монархічних змагань, і з того самого погляду виступає проти конституції третього мая“ (ст. 16). В р. 1843 він займав ся обробленєм просторійшої праці п. з. „Rys dziejów piśmiennictwa polskiego w ostatniem dwunastoleciu“ (1830—1842), але ся праця, ледви чи скінчена, не була опублїкована. Також

про смерть Дембовского авторка подає відомість, докладнїйшу від тої, яку подає Саля (Geschichte des polnischen Aufstandes 1846, ст. 249), де читаємо в описї подій 27 лютого, що Дембовский почувши про пораженє польських повстанцїв австрійським військом під Ґдовом (д. 26), велїв покликати до себе краківське духовенсво, щоб устроїло торжественну процесію, яка мала з Кракова вирушити до Велички з метою, приєднати до повстаня збунтованих селян. Дембовский сам пішов на чолї тої процесії, в якій окрім 30—35 духовних, переважно монахів та величезного здвигу народа, взяло участь не більше як 30 стрільцїв уоруженних карабінами. В полудне процесія перейшла міст, що веде з Кракова до Подґуржа і справила ся гостинцем до Велички, але не стрічаючи ніде збунтованих селян, натомісь одержавши відомість, що австрійське військо тягне до Подґуржа, почала вертати назад, аби ще за дня дійти до Кракова. Але вже було за пізно. Військо заняло вже касарню і штурмувало ринок. Повстанцї тікали мостом за Вислу, відки з запомогою краківських товаришів стріляли на австрійських вояків.

„Тимчасом ґенерал Коллїн довідав ся про ваближенє уоруженої процесії і вислав проти неї три компанії піхоти полку Шмерлїнґа, щоб арештувати її. Процесія вийшла власне на горбик і йшла при співі духовних пісень у напрямі до костела, перед яким стояло півтора компанії піхоти. Нараз Дембовский зі своєю громадкою узброєних і з голосним окриком „Гурра!“ кинув ся на вояків, щоб сим несподїваним нападом здобути собі або вхід до Костела, або поворот до Кракова. Сей плян не вдав ся. Військо дало дві сальви, наслїдком яких Дембовский упав, а потім кинуло ся з баґнетами на процесію, на яку майже рівночасно вдарила також инша компанія з лївого боку. Позбавлені свойого зухвалого провідника повстанцї пустили ся в розтїч; даремно ще один із їх офіцерів, Ґрочевский, пробував зібрати їх і заохотити до опору. Він упав також, і тодї почала ся загальна втека. Найбільша часть учасників процесії встигла добігти до моста і спасти ся на тім березї. На полї битви, де впав Дембовский, лежало 28 трупів. Духовних усїх арештовано; з них один капуцин був тяжко ранений і швидко потім умер, решту велїв ґенерал Колїн відвести до Вадовиць“. Наведу тепер оповіданє М. Стецкої, також у перекладї на нашу мову з деякими скороченями:

„Дня 27 лютого по полудни, в дощливий, хмарний день вирушила врочиста процесія з Кракова. Взяло в нїй участь коло 30 ксьондзів і монахів і юрба людий, а супроводило її 30 стрільцїв під проводом якогось Губерта. Провадить процесію Дембовский в білій сукманї з хрестом у руках. Через Подґурже має йти процесія в напрямі до Велички. По промові одного духовного на площі перед костелом у Подґуржу ру-

шили всї до Велички і дійшли до подґурського кладовища. Та що селян не стрічали нїде, а ніч западала, відложено дальший похід до слїдуючого дня і процесія почала вертати до міста. Тим часом одначе зі сторони Могилян наблизив ся до Подґуржа Коллїн із військом. Випершн повстанців із касарні він вийшов на ринок. Тут повитали його стріли з вікон першого поверха деяких домів. Вояки кидають ся до домів, роблять ревізії та увязненя і гонять за тими, що тїкають до моста. Коллїн опановує ринок, а одну компанію Шмерлїнґа під майором Шнайдером та пів компанії капітана Чеснеґа висилає на горбик Кшемйонки проти надходячої процесії. Поховані вздовж вершка гори Австріяки стріляють до юрби, що йде співаючи. Повстає замішане. Дембовский збирає кілька стрільців і випередивши процесію о кількадесять кроків жене до ринку, аби злучити ся з повстанцями. Заступає йому дорогу малий відділ Австріяків. Дембовский бажає пробити ся крізь нього; з окриком кидають ся стрільцї на вояків і починаєть ся боротьба. Дембовского вхопили в руки і розоружили. Три вояки ведуть його в напрямі костела до стоячої там компанії резерви. Уйшовши кілька кроків він вирвав у одного з них карабін і замахнув ним, щоб увільнити себе, але в тій хвилї вояк, що йшов за ним, прострілив його кулею, а коли він упав на землю, вояк іще три рази проколов його баґнетом" (op. cit., ст. 49—50). Се оповіданє, як бачимо, значно відмінне від того, яке подає Саля правдоподібно на основі рапорту Коллїна, основане на листї Адама Сєлмйоґродзкого, комісаря повстаня і учасника процесії та наочного свідка смерти Дембовского, писаного до його вдови Анєлї Дембовскої в р. 1859. З огляду на таку пізну дату се оповіданє на мою думку менше заслуґує на віру, як сучасно написаний рапорт ґенерала Коллїна, що в польськім перекладі був друкований у „Tygodniku Petersburskim" із д. 21 січня (2 лютого) 1847 р. *Іван Франко.*

Albrecht Wirth — Kasische Forschungen (Memnon 1909, III, стор. 1—48).

von Lichtenberg — Kaukasische Völker in Europa (ibidem, стор. 211—219).

H. v. Mžik — Beiträge zur Methode der Ortsnamenforschung (als Kritik der Methode in Albrecht Wirths „Kritischen Forschungen") (Ibidem, ст. 201—210).

Праця Вірта в Мемнонї наробила великого шуму і викликала аж дві статї, хоть вартість її дуже і дуже незначна і стоїть на рівні не висше плодів Боґуславского, Жунковіча і инших. Причиною цїлковитої безвартности розвідки, що певно коштувала богато часу і заходу, повна ненауковість в етимольоґічних висновках. Автор взяв ся за розвязку

трудного питаня, хто були касійські (кавказькі) племена і якими говорили мовами і старає ся доказати се при помочи етимольоґій слів, подибуваних у всїляких старинних народів, що замешкували українську територію (приміром у Антів, Хазарів, Аварів і т. д.). При тім не дивить ся автор анї на походженє народів, яких слова порівнує, анї на вік поодиноких термінів і поступає собі самовільно без жадної методи. Се й виказали йому Ліхтенберґ і Мжік на численних прикладах: Поляки се Bulani, Чехи се Ζιγχοι = Zychuse = Черкеси і т. д. в безконечність. *З. К.*

Józef Siemieński — O metodzie modernizacyi pisowni w wydawnictwach źródeł polskich XVI wieku (Sprawozdania Tow. Nauk. Warszawskiego, 1910, кн. 6, ст. 163—174). Автор стоїть на становищі принятім Академією наук в Кракові, що жерела XVI в. і пізнійші треба в нових публїкаціях модернізувати, приймати теперішню ортоґрафію: „завдання видавця репродукувати не рукопись, але слова, які він означає". Але нинїшний спосіб модернїзації старих жерел вважає автор недостаточним; нераз є кілька способів трансскрибовання даного слова на нову правопись і через те часто змінясть ся загальний зміст речення: напр. „ktoss tego ząda" можна читати „ktoś" або „któż" — і легко зробити похибку. Автор розслїджує близше сю справу і шукає способів, як зарадити тим недостачам. Хто хоче видати текст модернізованою правописю, а при тім заховати всї нюанси мови писця, мусить наперед прослїдити докладно, якими буквами ся рука означає поодинокі звуки; кождий давний автор мав свою ортоґрафію, нераз дуже консеквентну, — треба її тільки відшукати, а тоді і в сумнївних випадках можна рішити, як модернїзувати дане слово. Автор подає взірці, як переводити такий розслїд.

Kazimierz Pułaski — Trzy poselstwa Ławryna Piaseczyńskiego do Kari Gireja, hana Tatarów perekopskich (1601—1603) — (Przewodnik naukowy i literacki, 1911). Розвідка опирається на посольських актах Лаврина Пясечиньского, браславського підкоморія, що їздив трічи на Перекоп в 1601—1603 рр. і сї акти переховують по части в ориґіналах в біблїотецї Ординації Красїньских у Варшаві, по части в копіях у публичній біблїотецї в Петербурзї. Автор приводить діярій посла і инші з тим звязані акти в ексцерптах; критичних заміток майже нема. До історії козаччини нема нїчого важнїйшого.

Jan Czubek — Rękopisy hr. Morstinów w Krakowie. Краків 1911, ст. VII+21. Краківська Академія Наук приступає до інвентаризації рукописних памятників, розкинених по ріжних приватних

бібліотеках; отсе маємо катальоґ одної із перших описаних збірок — ґр. Морстінів в Кракові (ул. Столярська). Се невеличка бібліотека, обіймає всього 100 чисел. Спеціяльних вказівок для нашої історії нема, але дещо певно знайдеть ся в усяких місцелянеах і мішаних збірниках. Подаю тут важнійші числа: 6. Діярій з московської війни за Владислава і листи 1584—1647 рр.; 7. Місцелянеа XVII—XVIII в.; 8. Роки 1604—1672 і пізнійші; 9. Роки 1703—9; 10. Маніфести, діярії, листи 1715—1722 р.; 11. Листи 1724—1732 р.; 12. Акти з „рокошу Зебжидовского" 1606—1609 р.; 16. Акти XVI—XVIII в.; 17. Silva rerum 1609—1631 р.; 21. Silva rerum 1701—1702, 1732 рр.; 23. Елекція Августа II і ин.; 25. Безкоролївє по Янї III; 30. Безкоролївє по Августї II; 67. Перше безкоролївє — листи і акти; 68. Листи 1647—1658, 1706, 1720 рр.; 69. Листи 1720—1721 р.; 70. Акти з часів Жиґмонта III; Tomiciana 1548—1553 р.; 77. Діярії сойму 1789 р.; 78. Елекцийні акти 1696—1697 р.

Андрей Снитко — Описаніе рукописей и старопечатныхъ книгъ въ Слуцкомъ (Минской губ.) Тройчанскомъ монастырѣ (Извѣстія отд. русс. языка и слов. 1911 р., т. XVI, кн. 1, ст. 210—231). Се по правдї не є нїяка „опись" слуцьких рукописей, лиш недокладне перечислене всякої старини, що знаходить ся в Слуцьку. Тільки кілька рукописей переглянув автор докладнійше і подав про них близші дані, про инші дав замітки такого роду: „Ирмологій рукописный безъ конца, in folio", „Ирмологій рукописный безъ начала, in 4°" і т. и. Так само недокладно списані старі друки в слуцькій церкві і деякі археольоґічні предмети. Для нас могло-б бути інтересне хиба се, що в Слуцьку переховали ся деякі галицькі друки з кінця XVII в.; так маємо цьвітлу Тріодь Сльозки 1666 р., Євангеліє 1670 р., Євангеліє 1690 р., Евхольоґіон 1695 р. і деякі инші дефектні; на жаль близшої описи нема. *І. Кр—ч.*

Ів. Кревецький — Наша мемуаристика. „Недїля", 1911, чч. 6—9, 13—15. Автор в ширшій бібліоґрафічній статї збирає нечисленні записки минулого й пережитого ріжних наших більш і менше значних діячів. Спочатку обговорює д. Кревецький публікації, які появили ся на рос. Україні, а в другій частинї оглядає галицько-українську мемуаристику. Автор нотує лише видання 1900—1910 рр.

Ів. Кревецький — З секретів польської полїтики у Галичинї 60—70 рр. м. ст. (Лїт.-Наук. Вістник, 1911, кн. VII—VIII). З приводу і на підставі двох видань: брошури К. Осташевского-Бараньского про А. Ґолуховского і записок Ф. Земялковского росповідає автор про антіукраїнську полїтику Поляків у Австрії та про їх

стремлїння скомпромітувати перед віденським двором Русинів яко елемент ґравітуючий до Росії.

Ю. Романчук — Замітки, доповненя і спростованя (Дїло, 1911, ч. 77). Є се дрібні й побіжні замітки з приводу ювілеїв Г. Барвінок, Т. Шевченка, М. Шашкевича, А. Могильницького і М. Устіяновича, а також коротка замітка з приводу помилок в некрольоґах недавно помершого Василя Ковальського, ради котрої ми й нотуємо сю статю. *В. Д.*

Лїтература.

Максимиліанъ Фотъ — Къ вопросу о природѣ драмы (Вопросы Философіи и Психологіи 1909, кн. 97 ст. 170—191).

Се автореферат просторої працї п. в. Das Drama in seinem Gegensatz zur Dichtkunst. Ein verkanntes Problem der Aesthetik von Max Foth. I. B. Leipzig 1902, котру дуже прихильно оцїнив проф. Ґуґо Дінґер (H. Dinger) в своїй книжцї: Dramaturgie als Wissenschaft (Lpz. 1904). Автор статї дїлить поезію тільки на лїрику — з перевагою особистою (субєктивного) первістка і епос з перевагою описового (предметного, обєктивного) і їх злуку в чімсь посереднім з рівновагою обох моментів (177 ст.). Четвертого рода поезії нема, отже драму ніяк і зачисляти до поезії, драма — се осібний рід штуки. У старших естетів, напр. Prods — Katechismus der Dramaturgie, драма вважалась третїм родом поезії, в якім обєдинились і лїрика і епіка, заломившись через призму обєктивно-субєктивних переживань і почувань (о скільки драматурґ переймає чужі переживаня, сам переживає їх і наново відтворює в переживанях дїйствуючих осіб). Драма-ж, по автору, дійсно є сінтез, але не в понятію офіціяльної естетики, тільки в значіню житєвого сінтезу не одної якости, але й вражінь наших чувств (і переживань духа — додамо). В драмі, по влучному виразови E. Faguet (Drame ancien et drame moderne) — лучать ся в одну цїлість і велика форма, і ритмічні рухи, і рисунок — картина, і мельодія слова — музика. Сю гадку розвиває автор, ілюструючи її рядом порівнань з малярства і скульптури (напр. портрет олійними красками і мармуровий бюст), та доходить до виводу наміченого вже Дінґером, що драма є сінтез засобів, якими користують ся ріжні красні штуки, але не сінтезом самих ріжних художеств. Бо всї ті художества вражають чоловіка тільки дорогою одного якогось чувства (слуху, зріня, дотику), між тим як драма чинить се дорогою всіх сих чувств (ст. 177—183). В 3-їй главі автор застановляєть ся на поодиноких фазах розвою драми, вяжучи нерозривно первісні зародки її в рухах, міміцї і ігрищах людових обрядів з найвисшим

її розвитком в старогрецькій траґедії і злукою обох стадій розвою в церковно-христіянській обрядности. Маючи на увазі психольоґічну аналїзу драматичної творчости, автор поступає зовсім правильно, але забуває про одно, що лїрик, епік, романіст, драматурґ стоять до себе также близько як маляр і скульптор, та що драматурґ стоїть до співтоваришів поетів (творців — художників слова і мисли) в тім самім відношіню, що скульптор до маляря. Як маляр послугуєть ся краскою і площиною, та скульптор глиною (твердим тїлом) і просторонню — так і поет (лїр., еп., ром.) словом-мислю і часом, а драматурґ іще і місцем. Що особи драматурґа рухають ся, говорять — все те мало стійне, бо воно тільки проєкція чогось дійсного воспринятого, чи там пережитого і **відтвореного** драматурґом; а чи дійеві особи на сценї дають як раз те, що вразило поета та що було в його уяві (чого він можливо й не вспів та не був в силї відтворити!) — дуже сумнївне, і в кождім разї вони дають тільки субєктивно поняті і знов не все точно відтворені копії своїх внутрішнїх переживань і творів уяви. Супроти сього нам прийшлось би дїлити всю художну творчість людства не тільки на поодинокі ґрупи лїтератури, штуки, мислї, технїки (бо й в філософії і технїцї богато художнього), але кожду ґрупу кромі поодиноких підрозділів — лїрики, епіки; музики; малярства, скульптури; драми; танцю... ще на инший ряд первістків, які-б позволили нам розграничити не тільки степень але й причину та ціль даного переживаня та явища і його видиму форму. У автора виходить се ясно, коли він заговорив про драми Шекспіра (191 ст.), в яких вражає нас перш усього ґеній творця, але не ґеніяльний **твір драматичний** par excellence. Автор очивидно думає про ту далеку ясну будучину, коли сцена перестане бути тими підмостками і бутафорією, чим вона нинї так болючо вражає кождого вдумливого театрального видця. Але до сього ще дуже далеко, щоб поет і драматурґ найшли собі двійника в сценічнім артистї, так же далеко як далеко поетови і драматурґови до дійсних переживань инших людий, з яких вони часто творять. Але-ж наконець до всього того нема нікому ніякого дїла — бо нема закону, по якому кождий з нас — чоловік, поет, актор мав би в певну хвилю перестати бути собою. — Вважаємо статю автора дуже інтересною, хоч і хибленою по тону гніву на старих нїмецьких естетів, що непотрібно все кляси́фіковали по якимось скриночкам, та неповного по доказовім матеріялї нерозривної звязи всїх художеств — музики, ритміки, словесної поезії, мисленної поезії — філософії, малярства (картинности) і скульптури (релєфности-випуклости) в поезії слова — лїрицї, епіцї, романї, драмі (відповідно до степени розвитку тих всїх елементів).

І. Свєнціцкий.

А. Пападопуло-Керамевсъ — Varia graeca sacra. Сборникъ греческихъ неизданныхъ богословскихъ текстовъ IV—XV вѣковъ, Спб., 1909 (Записки ист.-филолог. факультета Имп. С.-Птб. Университета ч. XCV, ст. 44+320).

З 18-и статий половина аґіоґрафічного характеру, з решти найбільше інтересні чини свяченя води р. Ніла (184—212 ст.). На першім місці подана богата збірка чудес св. Артемія. До тепер було звісно їх тільки 34 і то в славяноруськім переводі Макарієвської Четї-минеї (жовтень), в грецьких же рукописах було їх ще меньше. Але всї звісні тексти говорили за те, що сих чудес має бути еще більше. І дійстно, в грец. рукописї 1308 р. найшлось їх аж 45, але без епільоґа аґіоґрафа, отже з вказівкою, що з сих чудес можна буде ще дещо найти. Зложенє сих повідань припадає на час 650—668 р. Вони важні не тільки топоґрафічними даними про Константинополь даної доби, але й доказами, що Роман Сладкопівець жив в полов. VII в. — З инших аґіоґрафічних статий вкажемо на похвальне слово Івана Цеци (XII в.) сиракузькій м-ці Лукії, оповіданє ігум. Ігнатія про ікону І. Христа по ркп. 1307 р., житє св. Агапита і пісні в його честь і оповіданє про чудо Богородиці Одигитрії 1426 р. над хорою молодою жінкою. Чини освяченя води р. Ніла (184—212) важні звязю з дохристіянським звичаєм египтян почитати Ніл як уособлену силу родючости. Сей звичай заховав ся і у православних, особливо в молитві-зазиві, щоб Ніл підняв свої води й вилив промислом і велїнем божим. *І. Свєнцїцкий*

Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи, А. И. Соболевскаго (Відбитка з „Сборника отд. рус. яз." т. LXXXVIII), Спб., 1910, 8°, ст. IV+286.

Богато зі статий збірника акад. Соболєвского було вже друкованє й увійшло тут у перерібці з поправками чи доповненнями. Й коли взяти під увагу, що й друковані статї в більшій части появляли ся на сторінках таких видань, які малодоступні навіть для бібліофілів, покажеть ся велика вартість збірника бистроумних висновків і дослідів, поданих у легкій формі, та словарного матеріялу, який також розгляненний в той спосіб, що представляє інтерес не тільки для язикознавців, але й для істориків літератури та культури.

В статї „Древнія церковно-славянскія стихотворенія IX—X вѣковъ" відбудовує автор віршову форму азбучної молитви ученика Кирила й Методія Константина Болгарського, похвали болгарському цареви Симеонови в Святославовім Збірнику 1073 р. та в збірнику Кирило-Білозерської бібліотеки XV в., азбучної молитви в збірнику Спасо-Преображенського монастиря в Ярославлї другої половини XIII в., „Прогласа

св. Евангелія“, похвали цареви Симеонови в Златоструї і двох азбучних молитов по копіям XV—XVI вв. Перші три церковно-славянські вірші дали спромогу акад. Соболевскому зібрати цінні дані для староруської акцентольоґії. „Русскія молитвы съ упоминаніемъ западныхъ святыхъ“ (автор наводить тексти двох молитов) се останки цілої ґрупи молитв, переложених із латинської мови в границях Чехів, від віків підчинених римському престолови ще тоді, коли тут заховувало ся богослуженнє на церковно-славянській мові і церковно-славянська мова була мовою церковного письменства. „Словарный матеріялъ двухъ древнихъ памятниковъ чешскаго происхожденія“ вибирає слова з „Бесѣдъ“ папи Григорія Великого та з Нікодимового Євангелія по списку XIV в. В статї „Къ хронологіи древнѣйшихъ церковно-славянскихъ памятниковъ“ означений час перекладу київських глаголичних карток на кін. X — поч. XI в.; на основі словарного матеріялу приписаний переклад „Слова болящихъ ради“ та лїчничих молитв в Бесїдах по рукописи XIII в. в Імп. Публ. Бібл. і в Синайськім Требникови однiй і тій самій особі; в київських уривках видить автор памятку польського письменства XI в.; вкінцї наводить два останки памяток, переложених із латинської мови в давнїх Чехах, і на основі паралель і словарного матеріялу висказує думку, що „Заповѣдь св. отецъ“ і „Законъ судный“ се дві частини колишньої цілости, в якій поруч себе стояли церковні і світські закони. В статї „Къ исторіи древнѣйшей церковно-славянской письменности“ містить ся „Нѣсколько наблюденій надъ словарнымъ матеріаломъ“, на питаннє „Гдѣ жилъ Константинъ Болгарскій?“ дає ся відповідь, що був єпископом в недалекій від Солуня Брігальниці, відповідаєть ся на питаннє „Когда и гдѣ писалъ черноризецъ Храбръ?“, що не пізнійше 930 р. та найправдоподібнійше в грецькім Солунї і встійнюєть ся дата повстання славянської азбуки та початків славянського письменства на 863 р., вкінцї зроблено „Нѣсколько палеографическихъ наблюденій“. Про „Номоканонъ Іоанна Схоластика“ подав акад. Соболевский інтересні замітки що до перекладу та вибрав словарний матеріял у порівнанню із грецькими словами. В замітцї про „Райградскій сборникъ“ віднесений його латинський текст до кін. X в. Розвідка про „Особенности русскихъ переводовъ до-монгольскаго періода“ на основі незвичайно влучних заміток признає переложеними в старій Руси отсї твори: Житіе Андрея Юродиваго, Пандекты Никона Черногорца, Уставъ монастырскій такъ наз. Студійскій, Христіанская Топографія Козмы Индикоплова, Исторія Іудейской войны Іосифа Флавія, Александрія Псевдо-Каллисѳена, Толкованіе Никиты Ираклійскаго на Слова Григорія Богослова, Пчела, Чудеса св. Николая Чудотворца, Сказаніе о перенесеніи мощей Николая Чудотворца въ Баръ, Житіе св. Стефана Сурожскаго, Огласительныя

поученія Θеодора Студита, Житіе Θеодора Студита, Сказаніе о созданіи храма св. Софіи въ Царьградѣ, Физіологъ второй славянской редакціи, Посланіе Петра Антіохійскаго объ опрѣснокахъ, Книга Эсѳирь, Апокрифическое Житіе Мойсея, Апокрифическіе разсказы о Соломонѣ, Апокрифическое Житіе Макарія Римлянина, Повѣсть объ Акирѣ, Повѣсть о прекрасномъ Девгеніи, Повѣсть объ иверской царицѣ Динарѣ, Повѣсть объ царѣ Адарьянѣ й Повѣсть о двѣнадцати снахъ Шахаиши. Можливо також, що на Руси переложено „Толкованія на Посланія ап. Павла" невісного автора та „на Пѣснь пѣсней" Филона Карпафійського. „Хронографъ Георгія Амартола" переложено в Болгарії в часи Симеона. В кружку болгарського царя Симеона повстала й редакція перекладу євангелія й апостола, яку недавно ще уважали „руською". В статї „Изъ переводческой дѣятельности св. Саввы Сербскаго" приписуеть ся переклад Кормчої руському монахови (або монахам) на Атонї в другій половинї XII в. або самім початку XIII в., відносить ся появу славянського тексту Книг законних до кін. XII — поч. XIII в. й то на Атонї, а переклад Хіляндарського Типика признаєть ся дїлом руського монаха на Атонї. На основі запозичених слів із **ш** і **ж** замісць очікуваних **с** і **з**, які находять ся у всїх славянських мовах і походять із західно-европейських слів, говорить акад. Соболєвский в дальшій статї „Изъ исторіи заимствованныхъ словъ и переводныхъ повѣстей" рішучо про руського перекладчика староруської повісти про Індийське царство, признає для Троянської притчі безпосередній латинський або романський оригінал і вважає правдоподібним походженнє грецького тексту Александрії зі славянського, а сей останнїй се переклад із латинського або романського. „Старшіе переводы русскихъ католиковъ" — доси були звісні три найбільше маркантні, а се „Страсти Христовы" й Повѣсть о трехъ короляхъ-волхвахъ", видані „Обществомъ Древней Письменности" та „Житіе св. Алексія Человѣка Божія" у виданню Владимірова; до них долучують ся чин католицької служби в честь Богородицї в перекладї з польського та „Пѣснь Пѣсней" у перекладї з чеського на думку автора, одначе правдоподібнїйше з польського. В додатку є цїкаві замітки про колишнї „Кирилловскія рукописи библіотеки Залускаго". „Остатки библіотеки XIII вѣка" ростовського епископа Кирила заховали ся в видї двох книжок: Житія Ніфонта 1219 р. в бібліотецї Троїцької Лаври № 35 й Апостола Толкового 1220 р. в Московській Синодальній Бібліотецї № 7. Статя „Библіотека московскихъ государей въ XVI столѣтіи" написана з нагоди книжки Белокурова „О библіотекѣ московскихъ государей въ XVI столѣтія". Поза тим ще три статї: Названія населенныхъ мѣстъ и ихъ значеніе для русской исторической этнографіи, Замѣтки о собственныхъ именахъ (Имена въ велико-русскихъ былинахъ, Волосъ и Власій, Груша и Дуня, Жидята, Пирогощая, Жванъ),

Изъ области вѣрованій и обрядовъ (Купало, Ярило, Два слова о вилахъ, Навье и Верзіулово коло, Тризна). *М. Возняк.*

Проф. Б. Цоневъ — Описъ на ржкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София, София 1910, ст. XXII+555 ст.+18 знимків.

Се видане обіймає всї рукописи і старопечатні виданя, що находили ся в болгарській Народній Бібліотецї в трицятиліте її істнованя (1879—1909). За сей час зібрала Б—ка 451 рукописий і 102 стародруків. А що чимало важного для славистів (істориків і граматиків) находить ся в сих рукописах, свідчать про се працї цілого ряда визначних учених російських й славянських (вони перечислені на ст. VII) та й сам опис, з якого виходить, що в Софійській Народ. Б—цї находять ся: 1 ркп. XII в., 16 — XIII в., 3 — XIII/XIV в., 35+2 датовані XIV в., 6 – XIV/XV в., 52+4 датов. XV в. Дальше число датованих стає чим раз більше: 13 — XVI в., 15 — XVII в., 19 — XVIII в. Перґамінових рукописів всїх 49+6 мішаних (перґ.+пап.)+1 перґ. друк, з чого 9 чужих, отже 43+3 болг. перґаміни. Велика часть перґамінів обіймає всього по кілька листків. Що до походженя, то майже половина всїх рукописів сербської редакції, одна третина болгарської, одна девята серბо-болгарської, та одна дванайцята русько-болгарської редакції. По змісту — дві третини церковно-богослужебних книг, а одна третина церковного-повчаючого і апокрифічно-світського змісту. Подрібного огляду не даємо, бо опис уложений так прозоро, до того улекшений докладними показчиками (X–XXII і 525—555 стор), що кождому легко буде з'орієнтоватись в описї про потрібне йому. Вкажу тільки на деякі рукописи руського походженя: 25 (441) перґ. 14 листків Євангелія XIII/XIV в., 103 (148) Апостол XVII в. з вкладною 1639 р. для Рудницької церкви, 229 (214) Тріодъ постна XVII в. з України 1687 р., 288 (343) церковні і похоронні піснї XIX в. руської редакції — можливо, що який співанник; 320 (508, 340) Збірник житий XVI/XVII в. із сказаніями про Бориса і Глїба (132б—136а і 113а—114б) та про смерть св. кн. Володимира (128а—130б); 321 (440) Скитський Патерик 1786 р. Сербо-болгарский Дамаскин № 327 (166) був написаний Самуїлом Бакачичем Рѹсином „встой горѣ Ядонсцѣ св. Янны ҂хча". *І. Свєнціцкий.*

Józef Tretiak — Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego. 1802—1831. Życie i poezya. Karta z dziejów romantyzmu polskiego, Краків, 1911, ст. VIII+500.

Справедливо зазначує проф. Третяк у передмові, що молодечий

період житя Богдана Залєского має для історії польської поезії більше значіння, ніж період житя, переведений на засланню, бо раз у молодечім періоді стоїть Залєский побіч Міцкевича на вершку тодішньої романтичної поезії, а потім іще більше тому, що ту повстають усї ті елєменти („Bóg, świat, Słowiaństwo, Polszcza, Ukraina"), які лягли в основу його поезій до кінця житя. Але з усього найбільше характеристичним є для поезії Залєского його українізм, „змагання втягнути людову українську культуру в широкий світ польської поезії, розсяяний лучами західньої культури".

Молодечий період житя Залєского поділений в праці на дві части; перша обіймає його побут „Na Ukrainie" в рр. 1802—1820, друга „Na Mazowszu" від 1820 до 1831 р. Першу частину виповнюють два розділи, про дитинні часи (1802—1812) та шкільні (1812—1820). В 1818 р., так важнім в історії польської лїтератури, найшли ся по вакаціях три товариші: Залєский, Северин Ґощиньский і Михайло Ґрабовский в однїй клясї, а саме пятій уманської василїянської школи. З ріжних сторін дали ся чути нові кличі. В „Ćwiczeniach Naukowych", які видавав у Варшаві Ґлїксберґ, появила ся голосна розвідка Чарноцкого „O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem", а крім того героїчна поема Тимона Заборовского на основі здобутя Київа Болеславом Хоробрим, поема, яку декуди можна вважати першим завязком польської ориґінальної поезії в романтичнім дусї, а разом із тим першим твором української школи. В однїй з уваг до тої поеми містить ся перший романтичний маніфест, правда ще досить неясний, але в головних думках нагадує він уже звісну розвідку Бродзїньского „O klasyczności i romantyczności", яку трохи випереджував. Розвідка Бродзїньского, яка викликала дуже сильну полєміку, друкувала ся тогож року на сторінках „Pamiętnika Warszawskiego". Рівночасно з новими кличами в варшавських журналах дав себе почути голос у Вильнї, який накликував до звороту на нові шляхи, в листї Ляха Ширми до редактора „Dziennika Wileńskiego". Був сей голос відгомоном переконань Ходаковского, що давав Ляхови Ширмі до відчитання цїлий свій величезний збірник пісень і хто зна чи не спонукав його наслїдувати людову поезію. З листом пересилав Лях Ширма дві піснї (Jaś i Zosia, Zdanek i Halina), які переробив з галицько-українських пісень, уділених йому Ходаковским.

З новими кличами зазнайомила ся трійка шкільних товаришів, але до належної оцїнки їх вартости не була приготованою. Одначе новість притягала до себе. З чотирох творів Залєского, надрукованих в 1819 р. в „Dzienniku Wileńskim", три переклади, а четвертий „Duma o Wacławie" є вже свідоцтвом впливу нових кличів, першим кроком молоденького поета на шляху до романтизму. Бродзїньский, Ходаковский

і Лях Ширма вказували на велике значіннє людової пісні, а останній пробував навіть убрати українські пісні в польську одіж. В тім самім напрямі пішов і Залеский і темою свойого твору вибрав зміст одної української народньої пісні рекрутської. Як учитель Лях Ширма, так і ученик Залеский не відчув іще того, які тайни краси народньої пісні: „її простота, щирість, звязкість, драматичність розтопили ся у воднистій сентиментальности“. І як Лях Ширма в своїй думці „Jaś i Zosia“ впровадив у закінченню образ могили з плачучими березами, якого не знає анальоґічна українська народня пісня, так Залеский подібним образом закінчив і свою думу.

Другій частині, побутови на Мазовшу, присвячено дальших десять розділів. Про житє у Варшаві (1820—1822) оповідаєть ся у третім розділї, а про „próby lotu“ в тім часї у четвертім. „Dumka hetmana Kosińskiego“ з того часу була першим твором Богдана, в якім виступає українське історичне тло, „першою пробою сотворення того поетичного роду, що в пізнійшій творчости поета мав зайняти так видне місце“. Тим родом є історична думка, яка бере свій мотив не з дум і історичних пісень, але з історії і традиції, розтоплює сей мотив в богатім ліризмі і ціла настроєна українофільським тоном, який витискає найбільше характеристичне знамя на поезії Залеского та який в „Dumce hetmana Kosińskiego“ відзиваєть ся перший раз“. Українофільство Залеского підсичували згадки з дитинних часів, туга за рідною землею, яка тим кращою була для нього, чим дальше й довше був віддалений від неї, а крім того романтичні кличі, переконання, що романтичний поет повинен перейняти ся поезією народу, серед якого вродив ся і виховав ся, його традиціями тай історією. Залеский уродив ся на Україні з козацькими традиціями; до того обставини його житя спеціяльно в дитинстві сприяли його зближенню до українського народу, його звичаїв і пісень так, що аби стати поетом в романтичнім дусї, Залеский мусів перейняти ся традиціями України й полюбити їх. Инша річ, що патріотизм поета та його природа, що шукала скрізь гармонії, веліли Залескому вибирати звичайно тему й тло для своїх ліричних образів з тих „світлих часів, коли межи Польщею і козаччиною не було ще крівавої границі, коли остання була щитом річи посполитої від полудня, а по части і сходу, та передньою сторожею в боротьбі з ворогами хреста“. Свої погляди на відношеннє козаччини до Польщі черпав головно зі „Śpiewów historycznych“ Немцевича тай „Opisu starożytnej Polski“ Томи Свенцкого. Спеціяльно звернув увагу на геройські боротьби козаків із Турками, як їх описувала „Kronika“ Мартина Бельского. Так вибрав собі Косіньского героєм своєї думки та змалював в нім ідеальний тип козацького лицаря, як представляв собі його в своїй уяві. Щоби викликати в себе більше

заінтересованнє до предмету, вибрав на тло своЇ рідні сторони, околиці Кривця і Ставищ. Спеціяльно українським і козацьким є у першій половині думки краєвид і історичне тло, а також „pewna lotność i skoczność", які були виразом одної зі сторін темпераменту самого поета, а відповідали добре козачій природі. Обі ті прикмети найшли свій вислів в ритмі вірша та строфічній будові, що була ориґінальним витвором музикального духа поета, але яку, йдучи за романтичною модою, подавав він як українську народню.

„Думою з української пісні" назвав Залєский свою „Ludmił-y". Думав, що введеннєм Дніпра й Татарів надасть свойому творови українського кольориту, а що романтична мода поручала позички з народнїх пісень, позволив собі на невинну видумку. Для „Lubora" використав мотив з української думи про Івася Коновченка — мотив повороту коня без їздця до табору та враження, яке викликує у таборі кінь як свідок згуби свойого пана. Невдовзї ужив того мотиву для сотворення цїлком ориґінального уривку п. з. „Wyjątek z rapsodu rycerskiego": тут скористав з нього, щоб коротко змалювати замішаннє у війську в хвилї, коли кінь вожда вертає без пана тай іржаннєм оповіщує його смерть і жаль за ним. Мотив сердечного відношення межи конем і козаком в українській народній пісні заставив Залєского переодїти французький твір одного мало звісного поета (Millevoye) в польську ритмічну одїж, в цїлком ориґінальною ритмікою, п. з. „Arab u mogiły konia". Перерібкою української пісні про відїзд козака, яку знав безпосередно зі збірника Цертелева, була „Nieszczęśliwa rodzina" з 1821 р. Цїкаво, що той сам народній мотив внедовзї потім обробив Залєский вдруге, в більшим викінченнєм, в „Wzgórku pożegnania" вже по зазнайомленню з поезією Міцкевича. Що до форми являєть ся „Nieszczęśliwa rodzina" спорідненою тільки з вісьмома середнїми віршами української пісні, що до змісту — свобідним повтореннєм змісту пісні з дрібною переміною подробиць. Головний мотив жаль при розлуцї сина з материю і сестрами переляв Богдан вірно, а ворожба, взята з української пісні про розлуку сина на віки з родиною, була наче пророцтвом долї самого поета:

„Prędzej w źródle wyschnie woda,
Góra wzbije się z mogiły,
Niż go ujrzy ta zagroda,
Niż powróci Ruślan miły".

Хоч невеличкий час проминув від часу написання „Dumy o Wacławie", а всеж у новім творі реторика уступила місце простотї, фальшивий патос щирости.

В пятім роздїлї змальований дволїтний (1822—1824) побут Богдана як приватного вчителя у Лещинку. Тут потрясла його душею по-

eзiя Міцкевича, одначе невільником не зробила. Побуджений до застанови над собою і самоозначення написав Залєский 1823 р. „Śpiew poety“, де виспівав цілу свою душу. Перерібка української пісні про відїзд козака в „Wzgórku pożegnania“ представляє уже висшу ступінь естетичного почутя. Яр, степ, кінь, вітер і могила складають ся тут уже на чисто українську барву перерообленої думки. „Wyjątek z rycerskiego rapsodu“ має попередника в „Lubor-i“. З маси складових мотивів богатої подробицями думи про Коновченка вибрав Залєский не без впливу передмови князя Цертелева до своєї збірки тільки два, поворот коня без їздця до табору й величавий похорон героя. Щоби дати новому творови виразнійше історичне тло, впровадив Івана Виговського, що репрезентував напрям згоди межи козаками та Польщею, Коновченка замінив на Януша Бєнявского та крім хоробрости й лицарської смерти не лишив йому нічого з героя думи. Януш Бєнявский, який пізнійше надав і титул сїй героїчній поемі, виступає в рапсодї вже як неживий, отже поема не має ніякого індівідуального героя, тільки збірного. Є ним козацьке лицарство, що на вістку про страту товариша зриваєть ся як один муж зі сну, на розказ гетьмана жене на Татарів, доганяє їх, розбиває, відбиває Бєнявского, справляє хороброму товаришеви лицарський похорон, а на вічну згадку на нього сипле над ним могилу. Збірний герой порушуєть ся на величезнім тлї степового краєвиду, а його величину представив поет не при помочи епітетів й описів, тільки змалював, як жене кінна погоня за Татарами. В сїй погонї перелітають одні образи за другими й творить ся із них довгий ланцюх вражінь. Є се поезія руху, „властива козацькому житю і степовій природї, сотвореній на се, щоби вітер і кінь буяв по ній“. Деякі подробицї для сеї поеми зачерпнув Богдан із наших українських дум. В ґенезї „Dumki Mazepy“, що в своїм плянї і формі нагадує „Dumkę hetmana Kosińskiego“, була одним із чинників охота протесту против „Dzikiej baśni“, що завдяки ґеніяльному анґлїйському поетови Байронови мала стати популярною у цілім світї. Ще сильнійший був инший мотив. В мемуарах Паска находив Богдан відбите сильного антаґонізму провінціонального межи Мазуром і козаком, а що автором був Мазур, виходив зле на тім козак. Отже Залєский постановив взяти в оборону Мазепу та висловити почування молодого та зальотного козака в боротьбі з Поляками, а спеціяльно з панами. Оборона мала ротягати ся на цілу козаччину та її вічні зачіпки з річию посполитою, а сама постать Мазепи вийшла так живою зпід пера Залєского, що на ній, а не на Байронови взорував Словацкий свого Мазепу. „Dumka Mazepy“ в відносинах до „Dumki hetmana Kosińskiego“ показує значний поступ у розвою поетичного талану Богдана.

В шестім розділї представлена „atmosfera koleżeńska“ в рр. 1824 до 1825 (Ґрабовский, Іван Креховецкий). Як „Fantazya do Rydzewskiego“ була наче запереченнем того всього, що висцівав про себе поет перед роком в „Śpiewie poety“, являла ся пароксизмом байронїзму, так зі спорідненого успособлення виплило „Westchnienie za rodzinną chatką“. Сей вірш варт уваги з тої причини, що тут початок тої туги за „краєм дитинних лїт“, яка розширюєть ся пізнїйше до цїлої України й творить як не наймаркантнїйший, то один із наймаркантнїйших тонів у лїрицї Залеского. З переписки з Ґрабовским виходить, що Богдан стидав ся усїх своїх поезій, що мали історичне тло, бо був пересвідчений о недостаточности свойого історичного підготовання, але все таки не міг здержати ся від творення нових поезій на українськім історичнім тлї. Нові твори мали мати епічний характер. Думав про якусь більшу епічну цїлість, але його чисто лїричний талан не міг здобути ся на се; героями мали стати то Косїньский, то Дмитро Вишневецький, то вкінцї Сірко. Та переконавши ся, що зле розумів Косїньского, викінчив тільки рапсод про Вишневецького чи Вишневецьких уже 1825 р., а з третього героя застряг в його памяти тільки помисл поетичного представлення козацького походу на чайках до Туреччини, який і дочекав ся згідного з історичними фактами виконання в „Czajkach“. Написати „Damiana“ склонила поета принадна традиція славного роду Вишневецьких, дальше його патріотизм, охота змалювати ті „щасливі часи, які були втїленнєм полїтичних ідеалів поета“, вкінцї спомини з дитинних лїт нїчим негамованої свободи на лонї природи під опікою знахаря Зуя; крім того зложили ся на ґенезу „Damiana“ романтичний українїзм і вплив „Grażyny“. Назву головного слуги Дамяна — „Коновченко“ взяв Богдан з української думи, а до монольоґу Дамяна ввів одну строфу звісної піснї: „У сусїда хата біла“. „До того треба ще додати один дуже важний чинник, бо вплинув він на уформованнє одного помислу в „Damian-ї“, помислу, що мав мати найвисше значіннє і відіграти велику ролю не тільки в дальшім розвою поезії Залеского, але й у цїлій польській поезії з українською закраскою. Тим помислом є постать Наума, тим чинником є традиція про Вернигору. Наум є першим втїленнєм сеї леґендової постати, що в містичній авреолї снуєть ся через цїлу польську поезію XIX в., яснїє незрівнаним блеском у Словацкого, находить прекрасний вислів під кистию Матейка та заходить аж до „Wesela“ Виспяньского. Залескому належить ся честь, що він перший впровадив ту постать до поезії під назвою, узятою з дитинних згадок, що він перший сотворив її поетично як співця і віщуна в основних нарисах, які прикрасили ся опісля богатьома новими, але самі лишили ся незатертими“.

Змістом семого розділу „Początki sławy i pierwsza miłość“ в 1825 р.,

якої виразом появлять ся небавком „Rusałki“, а восьмого „Stosunki z Ukrainą“ в рр. 1825—1828. Далеко сильнійше, ширше й глубше, ніж у „Westchnieniu za rodzinną chatką“, заакцентована туга за Україною в „Dumie z pieśni ludu ukraińskiego“ з кінця 1825 р. Зрада любки, відїзд одного з найблизших уманських товаришів Ґрабовского, враженя по перечитанню „Maryi“ Мальчевского, самовбійство приятеля Юліяна зложили ся на скріпленнє і поглубленнє Богданової туги. Мельодія української народньої пісні, якою упоїло ся його ухо в дитинстві, стає тепер його одинокою осолодою і потїхою. Спеціяльно часто пригадують ся йому з української народньої пісні звороти до вітру, як повірника, післанця і посередника. Старання його у товаришів, аби збирали для нього українські пісні, не вінчали ся успіхом. Другий том проєктованого видавництва „Rocznik Literatury“ мав бути посвячений виключно історії і то спеціяльно історії України. В українській трійці сильнійші звязи лучили Залеского з Ґрабовским, ніж із Ґощиньским. Замір видання українського „Rocznika“ розвіяв ся. Не надавав ся Богдан і до ведення задумуваного Ґрабовским дневника, як показують у девятім роділї його зносини з варшавськими літератами за той сам час (1826—1827) в обороною України перед ґазетними нападами.

Безпосередно по Міцкевичевім „Wallenrodzie“ виспівав Богдан „свій найкрасший соловейків спів“ „Rusałki“, написані протягом літнїх місяців 1828 р. Їм присвячений десятий розділ праці проф. Третяка. Мотивом літання людий у воздусї, властивим середньовічній демонольоґії, який так визначну ролю відграє в повірях українського народу, вяжеть ся перша частина сеї поеми з листом Богдана до Вітвіцкого з 28 мая 1828 р. Значить, тоді уже лежала в бруліонї перша частина, а ціла поема була готова в жовтнї або й скорше. На повстаннє епічної ткани чотирох перших пісень зложили ся спомини з дитинних часів, історичний українїзм поета, любов до Жуковскої, вплив української народньої пісні і вкінці німецької романтики. Річ діє ть ся на Україні, героєм є „душею, серцем Українець“, але в яких часах відбуваєть ся ціла подія, годі означити. Можна віднести її до часу повної свободи козаччини, але в инших місцях герой дуже подобає на студента уманської школи, який драпаєть ся по скалах Зофіївки або ховаєть ся межи житом. Виходить, що героєм сам Богдан. Туга за Україною, той основний тон його поезії, звязана нерозлучно з тугою за щасливими враженнями з дитинних часів, найшла ту місце для себе, вплинула на уформованнє теми й стала цементом, який сильно вяже фантастичну повість з елеґійним закінченнєм“. Видно ту, спеціяльно з епільоґу, що вже дозріла в нїм місія якогось польсько-славянсько-українського наслїдника Бояна. „Не соловій то вже, ні жайворонок мав бути, як в „Śpiewie poety“, але орел, що збиваєть

ся над степом, подібний до того, що йому як дитині проводив у мандрівці по степі і запровадив на нічліг до могили“.

Останні два розділи: „Przed burzą“ і „Podczas burzy“ обіймають житє Залєского за рр. 1829—1831 перед і підчас повстання. Ні повісти, ні історичні поеми, які починав писати під впливом Вальтерскотового духа часу, не клеїли ся йому; повість про Косіньского спалив на свої уродини 1829 р. Писав історичну поему на козацько-татарськім тлї, де виступав „Великий Конашевич, славний Данилович і стурчений Б. Хмельницький, крім того ще богато инших історичних осіб, а межи ними три гарні сестри в гаремі Ґірая“, але й сю поему писав без віри в її докінченнє. Приємною несподіванкою було для Богдана, що Міцкевич у голосній передмові до нового видання своїх поезій одним духом назвав побіч Бернса, Гердера, Ґете, Скота, Карпіньского й Богдана Залєского як великого поета. І дійсно другий том новорічника „Meliteli“ приніс з під пера Богдана правдиву китицю найкрасших цвітів-поезій що до форми та краски. Найбільший з тих творів „Co mi tam czyli poranek starego myśliwca“ представляє тип старого українського шляхтича, запаленого мисливця, одначе часто не реального, а витвореного романтичним перенятєм Богдана значіннєм і красотою українських дум і думок, хоч ті думи, які вичислює, мають уже за дуже літературний характер. Коли в тім творі відграє історія „ролю фантастичної драперії без самостійного значіння“, „Czajki“ і „Trzeci szturm do Stawiszcz“ є виїмковими творами Богдана, опертими на строгій історичности, прикріпленими до виразних дат. А що ся строга історичність не вплинула уємно на артистичну свободу, на полет поетової фантазії, оба твори треба зачислити до архитворів Залєского. „Czajki“ відносять ся до славного морського походу козаків під проводом Конашевича 1614 р. на Синопе. Не виповідає ту головний герой своїх почувань, тільки є ту вплив збірних почувань радости та триюмфу, ентузіястичний оклик на честь побідного вожда. Зістав ся тут Залєский і вірний своїй гармонїчній природі і не сфальшував характеру козаків, бо є тут образ тільки того, що було епільоґом походу Конашевича, образ триюмфуючого повороту козаків морем з великою здобичею. Тому сей твір робив дуже сильне враженнє на инших поетів і спонукував їх до наслїдування.

Два такі поети, як Словацкий і Шевченко, по гадцї автора підпали впливови сього твору. „В Шевченка вплив того вірша видно в двох епічних уривках, що своїм характером наближають ся до рапсодів Залєского, а темою мають морські походи Запорожцїв до Туреччини“. Се Іван Підкова та Гамалїя, назвища двох козацьких вождів; перший хоч є історичною особою і дійсно боров ся із Турками, але морських походів не відбував, „другий навіть зовсїм не істнував в історії і коли ввів його Шевченко

до поезії як начальника походу, тільки хиба тому, що дуже мало обзнайомлений з історією поет не міг найти иншої особи для своєї теми, а не хотів за виразно наслідувати Залеского, оспівуючи того самого, що й він, вожда Сагайдачного". До Івана Підкови взяв Шевченко ситуацію із тих строф Залеского, що представляють Конашевича, як він здалека від гамору та співів дружини мовчки укладає плян нового походу. В Гамалії знову повторюєть ся оклик на честь вожда морського походу, що себе й дружину окрив широкою военною славою. „Одначе Гамалія — гідне се уваги — є також наче би доповненнєм „Czajek", розвиненнєм їх помислу, поет уводить ту й зойки християнських невільників над Босфором, які ожидають визволення, й сцену вбійств і пожежі, якої Залеский не хотів доторкнути ся, бо була противною його артистичній природі". В „Czajkach" найшов Шевченко перший раз романтичну апотеозу козаччини в поетичній формі.

„Trzeci szturm do Stawiszcz" є чимсь цілком виімковим у творчости Богдана, бо не тільки предмет вибраний з історії польсько-козацької боротьби, але й симпатії поета перехиляють ся на сторону противну козаччині. Своєю екзотичностию виімкове в творчости Богдана „Śpiewające jezioro". Щось цілком противне творить остання з поезій перед повстаннєм думка „Pielgrzymi w obcym kraju"; ціла вона повна туги за родинними сторонами та мрій про чудні дитинні враження.

Я вибрав тільки найголовнійше з того, що так чи сяк вяжеть ся з Україною і спеціяльно з її словесністю і літературою, щоби показати, як цінною і важною праця проф. Третяка також для дослідника української літератури. Становить вона останнє слово в оцінці житєвих фактів і творчости Залеского та пояснює неодин факт з історії польсько-української школи. Використані всї житеписні матеріяли, замітки та всї праці про Залеского, не тільки в польській мові, але й українській, що рідко лучаєть ся у польській науцї, і замітки дра Франка в Зорі за 1886 р. і три цінні праці проф. Ол. Колесси (одна в 1 т. Житя і Слова п. з. „Сліди впливу Жуковського в поезіях Б. Залеского", друга в 1 т. Записок п. з. „Українські народні пісьнї в поезиях Богд. Залеского" й третя, видана в 1900 р. у Львові п. з. „Ukraińska rytmika ludowa w poezyach Bohdana Zaleskiego"). Всї дотеперішнї вістки провірені, хибні спростовані, цитати з творів подавані на основі перводруків і рукописий, а все разом доповнене значним недрукованим матеріялом. Житє і творчість Богдана звязанї з широким літературним, культурним і політичним середовищем. Скрізь переконуючо устійнена хронольоґія творів. Й не тільки богато нового принесла праця для біоґрафії й оцінки творчости Залеского, але також дав проф. Третяк так богато нових причинків до біоґрафії і діяльности Ґощиньского, Ґрабовского тай Івана

Креховецкого, що тим зобовязав великою вдячністю дальших дослідників і тих письменників. *М. Возняк.*

А. Алферовъ и А. Грузинскій — Допетровская литература и народная поэзія. Тексты, переводы, примѣчанія, словарь, вид. 4-е, Москва 1910, ст. VIII+479.

— Русская литература XVIII вѣка. Хрестоматія, вид. 3-є, Москва 1910, стор. VIII+507. Перша христоматія для нас найважнійша, бо обіймає весь довгий час XI—XVII в. включно в розвитку в.-руського письменства. З старо-руського письменства сюди війшли в великоруських переводах, дуже близких до оріґіналів, уступи з Ізборника 1073, Слова Федосія Печ., Начальної літописі і Волинської, Хожденія ігумена Даниїла, Поученя Володимира Мономаха і Слова о Полку Ігоревї. З народньої української словесности увійшли в Христоматію оріґінальні „Малорусскія думы“, як „Оригинальныя произведенія народнаго эпоса Южной Россіи временъ казачества. Онѣ воспѣваютъ подвиги и страданія украинскаго народа въ борьбѣ съ Татарами, Турками и Поляками“. По короткім історично-літературнім вступі і знимку кобзаря Пархоменка надруковані українським правописом думи про Марусю Богуславку і Побіг трьох братів із Азова (ст. 350—358). У відділі народньої драми видана українська вертепна драма після статї Галагана (К. Ст. 1882, X). Решта великоруського походження. *І. С.*

Др. В. Щурат — Драма посвячена Мазепі (Неділя, Львів, 1911, ч. 1). Автор на підставі рукописи, яку він знайшов в архиві Крехівського монастиря, доводить, що драма Т. Прокоповича „Владиміръ“, уважана досї за панеґірик цареви Петрови I, була первісно призначена на звеличане гетьмана Мазепи.

М. Возняк — Великодні привіти пиворізів (Діло 1911, чч. 90 і 91). Виривками з досї недрукованих галицько-українських текстів великодних вірш знайомить автор широку публіку з побутом далеких часів, спеціяльно з житем і пригодами „пиворізів“, авторів сих вірш.

С. Єфремовъ — Апостолъ Правды (Къ пятидесятилѣтію смерти Т. Г. Шевченка) (Русское Богатство, 1911, кн. 2, ст. 192—215). З численної ювілейної літератури про нашого кобзаря се одна з найліпших і найпросторійших статей. Автор докладно росповідає про жите і твори великого поета, виясняючи значінне для українського народу і його відродження. Ніби яко додаток до статї слідує переклад статї покійного Кониського, Чотирі кари (Четыре наказанія. Очеркъ. Переводъ съ украинскаго А. Д.), ст. 216—234.

К. Чуковскій — Шевченко („Русская Мысль“, 1911, кн. 4 і 5). Д. Чуковський свого часу широкої слави зажив своєю першою

статею про нашого кобзаря. З того часу він встиг трохи опаматати ся і в сїй новій його статї вже нема того спеціфічно „чуковського“ духа, яким обвіяна була давнїйша. Статя ся врештою нїчого з себе не уявляє особливого. Йдучи за манєрою российського критика можна дати купу означень Шевченкової поезії, одно одному суперечних: Шевченко і поет любови, і поет ненависти, і поет богобійний, і богоборець і т. д., а все ж не врозуміти і не вияснити його творчости і його значіння. Завважимо, що критик високо ставить Шевченка, називає його ґенієм і пророком.

Ів. Муретов — Дещо про західньо-европейські переклади з Шевченка („Дїло“ 1911, ч. 54). Статя цікава своїми інформаційними даними. Автор, перекинувши в Парижі кілька сот річників ґазет і журналів відшукав богато зовсїм незнаних нам перекладів з Шевченка в мовах франц., нїм., англ. та італійській. Одначе подає тільки загальне число віднайдених перекладів, не подаючи, хто їх автори і які саме поезії вони перекладали. В кінці коротко характеризує французькі переклади.

К. Широцький — Шевченкова наречена. Споминн Ликери Полусмаківни-Яковлевої про Шевченка („Л.-Н. Вістник“, 1911, кн. 2). Подаючи коротенькі спомини колишньої молодої нашого Кобзаря д. Широцький попереджає їх ширшою передмовою, в котрій спиняєть ся як на самих споминах і їх вірности і значінню, так і на біоґрафії авторки сих (невеликої якости) споминів, на знайомости з нею Шевченка і відносинах між ними. Ся передмова д. Широцького до Споминів Ликери вийшла і по российськи в київськім журналї „Искусство“ 1911, кн. 2 п. з. „Невѣста Шевченка“.

О. Михалевич — Спомини про П. І. Ніщинського (Байду) („Недїля“ 1911, ч. 13). Сї спомини відносять ся до р. 1895, коли відомий перекладчик був на склонї житя. Спомини сї, малюючи чудаковату вдачу Ніщинського, не дають врештою богато матеріялу до його біоґрафії.

М. Євшан — Грицько Чупринка („Л.-Н. Вістник“, 1911, кн. 6). Дуже прихильна характеристика молодого поета, котрого автор уважає за ориґінального, своєрідного творця, неподібного до инших, не звязаного ґенетично з попереднїми етапами нашої творчої думки. До всього, що досї було, каже д. Євшан, Чупринка яркий контраст. Ледви чи можна згодити ся з такою перебільшеною хвальбою. *В. Д.*

Мова.

Е. Ѳ. Карскій — Бѣлоруссы. Томъ II. Языкъ бѣлорусскаго племени. 1. Историческій очеркъ звуковъ бѣ-

лорусскаго нарѣчiя. Варшава, 1908, 8⁰, ст. IV+XXIV+579. 2. Историческiй очеркъ словообразованiя и словоизмѣненiя въ бѣлорусскомъ нарѣчiи. Варшава, 1911. 8⁰, ст. XV+407.

Без офіціяльних унїверситетських катедр, в значно некориснїйших обставинах, нїж українська фільольоґія, діждала ся білоруська мова своєї історичної граматики. Правда, поки що вона не повна, бо недостає ще складнї, яка появить ся пізнїйше, але українська мова ще дожидає свойого історика. Проф. Кримський звертає в своїй граматицї головно увагу на східно-українські говори та мимовільно не випускає в світ своєї працї заокругленими частинами. Знову проф. Карскому знадобила би ся більше історія західньо-українських говорів і спеціяльно північно-українського діялекту. Й саме дослїдник північно-українського діялекту мусить як найчастїйше заглядати до капітальної працї проф. Карского, пристаючи на поодинокі його погляди чи збиваючи їх.

Матеріял першої части другого тому зачерпнений почасти з давнїйших розвідок автора, з яких більшости нема вже в продажі, а деякі, як „Къ исторiи звуковъ и формъ бѣлорусской рѣчи“ (Варшава, 1893, друк. 50 прим.) навіть не виділи книгарнї, почасти зібраний наново як зі старих західньо-руських творів, так із живих білоруських говорів. Спеціяльно богато цїнних даних доставили 32 відповіди на білоруські програми, розіслані петербурською Академією Наук і новійші збірники народньої творчости. І старі і нові матеріяли провірив автор в часї частих своїх подорожий по Білоруси. Розуміє ть ся, що використані автором і нечисленні дослїди з обсягу білоруської мови, як рівнож і дослїди по історії і діялектольоґії руської ґрупи. Як великий матеріял використав проф. Карський, вказує уже спис самих скорочень жерел, який обіймає 24 сторін, а в який не втягнені помічні розвідки й підручники, бо вони цитують ся щойно в тексті працї.

Перед розбором фонольоґії розглядає автор звуки, які представляють теперішню білоруську мову (ст. 1—21) і подає палєоґрафічний нарис прикмет письма західно-руських творів від найдавнїйших часів (ст. 22—73), ілюстрований 19 гарними знимками з рукописий. В історичнім нарисї звуків білоруської мови розбирає проф. Карський основно й подрібно зміни праруських звуків в білоруській мові протягом історичного житя по нинїшнїй день, наперед самозвуків (ст. 74—330), а потім співзвуків (ст. 331—503). Кінець першої части (ст. 504—574) присвячений наголосови.

Друга часть є безпосереднїм продовженнем першої. „І ту цїлию автора, як сам про неї говорить у передмові проф. Карский, було поперед усього зібрати по можности повно факти старої західно-руської

мови та сучасних білоруських говорів, розложити їх на відповідні відділи та статї і дати по змові їх виясненне відповідно до поглядів, які приймили ся в рускім язикознавстві. Широкі узагальнення, кінцеве виясненне історичних процесів в житю руської ґрупи („русскаго языка"), як і докладне та рішуче устійненне відношення білоруської мови до великоруської і української на думку автора в теперішню пору ще не можливі, бо треба закінчити детальне розробленне білоруської мови, а крім того чекати на появу праць, які всесторонно розглянуть язиковий матеріял великоруської і особливо української мови. Гіпотези, побудовані теоретично, оперті на незначній скількости фактів, часто припадкових, можуть з часом показати ся позбавленими саме історичного ґрунту й консеквентно безвартісними, коли факти мови не стратять ніколи значіння". При тяжкій праці, яка стояла перед автором з відмічених причин, осторожність проф. Карского перед заскорими висновками заслугує на як найбільше признанне. На мою думку в науці буде неодна ще суперечка на тему, північно-український даний памятник чи білоруський, а й виясненне справи колишньої лїтературної мови, спільної на свій час на Білоруси й Україні, мусить бути поставлене инакше.

Другу часть другого тому виповнює історична морфольоґія білоруської мови. Розпадаєть ся на дві части, а саме на історичний огляд творення слів в білоруській мові (ст. 1—133) та на історичний огляд зміни слів в білоруській мові (ст. 135—408). В першій части розглянене творенне слів при помочи наростків (суффіксів), при помочи подвоєння коріня, при помочи зложення з иншими словами та вкінці скорочення слів. В другій части розібрана історія деклїнацій і конюґацій.

Хотячи вибрати з праці проф. Карского явища, стичні з українською мовою в її історичнім розвою, на се потрібно більшої статї і на неї повинна здобути ся українська фільольоґія як не зараз, то бодай по появі історичної синтакси білоруської мови, бо ж праця проф. Карского являєть ся дуже цінною і помічною також при дослідах над історією нашої мови, спеціяльно північно-українського діялекту. *М. Возняк.*

Николай Каринскій — Языкъ Пскова и его области въ XV вѣкѣ, Спб., 1909 (Записки ист.-филолог. факультета С.-Петербургскаго У-та, ч. XCIII).

Критичному оглядови сеї праці посвятили вже А. Шахматов і В. Яґіч спеціяльні статї в Ж. М. Н. Пр. 1909, VII, стор. 105—177 „Нѣсколько замѣтокъ объ языкѣ псковскихъ памятниковъ XIV—XV в." (А. Шахм.) і в Arch. f. sl. Phil. 1910 стор. 453—8 (Яґіч). В звязи з сею роботою є й статя акад. А. И. Соболевского в Р. Ф. В. 1909, кн. 3—4, п. з. „Важная особенность стараго псковскаго говора"

присвячена появі г (ґ) — к перед мягким -ли на місце старих д — т. Супроти того обмежимо ся тільки оглядом самої праці. Вона складаєть ся з двох нерівних частин, з котрих перша (стор. 1—149) присвячена описови 16-и псковських памятників XIV-XVI в., а друга є систематичним оглядом фонетичного і морфольоґічного матеріяла памятників (150—198), з додатком статї про вплив Білоруси на мову Пскова XIV—XV в. (199—207 ст.). Опис кождого памятника розбитий на три части: палеоґрафічна сторона, фонетика і морфольоґічні особливости. Звернемо увагу тільки на спільні явища мови Пскова з південно-руською. До них належить: наближенє звука **ы** до **и** в таких разах — сщенныкъ, бышася, наполнывъ, констѧнтынъ градъ, позлатыкъ Волиню, грѣшні(и), прежны, плами, окінч. instr. -мы (ст. 176); заміна **у** — **в** і подвоєнє **ув** — **уво** замість **у**, **в** в таких разах, як — оуво ѿца, оув осла, оувысточника, уво всю землю, оувопочкомъ конци, оувведеніе і ин. (Кар. 28 і 83 ст.), що нагадують нам анальоґічні українські особливости — уві Львові (= оув'Ильвовѣ), або до ўями (с. Боґдан Маршар. стол.); хв — ф (Кар. ст. 179—80), отвердінє **р**, але переважно на білорусько-великоруський лад (береза, бѣрогъ, погробъ); діссіміляція плавних — Люрикъ, Труволъ, гракъ зам. злакъ (Палея 1494 р. 1 об.[1], Кар. 28), отвердінє кінцевого **в** (кровъ, любовъ). З инших особливостий спімнемо ще про — (в)схотѣ, воз(в)ратиться, антихъста, нагадаючі українські — схотїв, зліг (зам. възл —), водірщи з водохрьстье. — В морфольоґії інтересні форми — есме, есмо (рідко есмѧ), з яких -мо, -ме появляють ся дуже часто, отже є відгуком живої мови (Кар. 193—7). *І. Свєнціцкий.*

Н. Дурново и Д. Ушаковъ — Хрестоматія по великорусской діалектологіи. Пособіе при преподаваніи русскаго языка въ высшихъ учебныхъ заведеніяхъ, М-ва, 1910 р. (Ученыя Записки Импер. Московскаго Университета, отдѣлъ Историко-филологическій, выпускъ 40), 8 + 216 + 1 карта.

Се перша проба систематичного огляду великоруських говорів. Попередні спроби такої систематизації в Христоматії Буслаєва (ст. 1557—1622) і І. Смирнова — Сборникъ древне-русскихъ памятниковъ и образцевъ народной русской рѣчи, Варш. 1882 г. (ст. 145—191) давали про поодинокі говори дуже невелике понятє, бо не передавали докладно фонетичних особливостий мови, послугуючись тільки конвенціональним літературним правописом, та й не обіймали всього великого богацтва великоруських говорів. Ся книжка єсть першою хрестоматією сеї діялектольоґії. В час і виходить вона. Два випуски „Трудовъ Московской Діалектологической Коммиссіи“ дали багацько матеріялу сухого, бо

зібраного вже таблицями і з масою ґеоґрафічно-статистичних даних — для науки власної, а навіть для досліду мало здатного. Ся хрестоматія оживить оба випуски „Трудовъ“ і напевне вчинить більше зрозумілими праці по руській діялєктольоґії А. Соболевского (є вже друге видане Київ 1911 р.). Матеріял розложений по говорам з півночи на полудне, отже від Архангельськой ґуб. вниз рівнобіжними діялєктичними полосами, що обіймають о́каючі, а́каючі і переходові говори, як внутрі самої великоруської ґрупи, так і від неї на вні до білоруської і української. Всїх нумерів 145, по одному білоруському і українському, та „Дачники“ Чехова в літературній транскрипції. Остання, по мойому, трохи пересадно докладна, тому й невірна. В данім разї мало одних черт і різів, бо без надстрічних значків годі зазначити всї тонкости і відтїнки поодиноких звуків. Прим. „ву́жѫс — прите́хъли — чордбъ ихпабра́л — атвича́лъ ана́“ було значно правильнїйше передати графемами: „прије́хъали — паъбрал — атвича́лаъ ана́ (а ще лучше: атвичал-аза́)“. В такій транскрипції стрічний знак вказує основний звук, а надстрічний його відтїнок, бо в дійсности дам(ъ) — дамы не зливаєть ся нїколи з дамъ — дама, а се належить відтїнити яснїйше ніж одними вступними увагами про правопис даного уступу.

Короткий словарець (205—212) і показчик ґеоґрафічних назв з наголосами кінчить сю дуже користну і інтересну книжку. Автори і ми з ними висловлюємо надію, що подібні Христоматії білоруської і української ґруп запевне не в недовзї таки появлять ся — бо дуже потрібні.

І. Свєнціцкий.

Prof. Kazimierz Nitsch — Mowa ludu polskiego. Краків, 1911, ст. 162. Для Поляків і Славян-язиковідів давно пожадана книжка. Автор приклонник природничого язикознавства, що причиняєть ся значно до оживленя його виводів багацтвом доказового матеріялу. Склад книжки — 7 уступів і карта говорів. Переказувати їх годі, бо в них стільки фактичного багацтва, що жаль кождого реченя. Подам короткий зміст тільки. В уступі І автор противставить популярне і наукове окресленє людової мови та дає огляд нинїшнього стану польської діялєктольоґії і метод діялєктичних дослїдів. Два дальші уступи присвячені оглядови звукових і морфольоґічних прикмет польських говорів, а 4-й уступ їх уґрупованю. Кашубську мову автор вважає самостійним переходовим звеном від східно-лехицької (польської) части до західно-лехицької (полабської) части, в якім і помічаєть ся, особливо на полудни, вплив польської мови (ст. 75—83). По уступі про словар говорів автор говорить про впливи чужі (ст. 131 сл.) і взаїмні поодиноких говорів (141 сл.). Впливам чужим, особливо-ж переходових говорів польських до

руських посвячено автором не богато місця (105—6, 139—140), думаємо одначе, що ся праця дасть почин до ряду спеціяльних моноґрафій в тім напрямі.

Prof. Dr. Oskar Wiese — Unsere Muttersprache, ihr Werden und ihr Wesen, 7-е вид., Липськ 1909, стор. VIII +278. Се популярна історія німецької мови, з узглядненєм наріч і говорів, та в звязи зі спорідненими ґрупами анґльо-саксонською і старопівнічною (швед., норв., ісляндс., данс.). Хоч праця та не дає багато матеріяла для історії славянської фільольоґії взагалї, а для української спеціяльно, крім уступу про звукові переміни (Lautwandel 139 сл.) і про запозичені слова (Fremdwörter 177 сл.), то з огляду на методичне оброблене матеріялу вона — одна з ліпших. Перш усього — богатство літератури по поодиноким питаням історичної граматики, а далї й ясність викладу — можуть послужити добрим взірцем і для спеціялїстів-дослїдників всякої мови, а тим паче для педаґоґів. Особливої уваги варті уступи, в яких автор говорить про постепенну боротьбу поодиноких наріч, поки одно з них не стане загально-письменним; участь наріч у витвореню письменної мови, її конвенціональна досконалість, та її слабі сторони. Сам автор великий приклонник народньої мови, якій він і стараєть ся привернути в богатьох разах забрані права, особливо всякого рода закаменїлостями канцелярського і конвенціонального стилю. Не любить він і занадто загарливої працї пурифікаторів, що кують слова проти духа народньої мови. Для українїстів книжка ся має й те значінє, що наглядно показує, як належить глядїти на одноцїльність племінно-нарічевої ґрупи, добачаючи й оцїнюючи її навіть у видимих ріжницях поодиноких складників. *І. С.*

Eduard V. Weiss — Berg- und Flurnamen der Karpathen (Karpathen, Кронштадт 1908/09, II, том 1, ст. 122—125.) Статя написана на основі працї Czirbusz'а про топоґрафічні назви в Карпатах, де між иншим висказує ся погляд, що досить численні славянські назви в Семигородї або зістали ся по колишнїх славянських мешканцях або занесені Румунами, що займили теперішні місця по Славянах.

August Scriban — Etimologii (Convorbiri literare 1910, № 9, стор. 1002—1007). Румунські вчені звісні з замилуваня до етимольоґій. В тім причинку маємо знов проби пояснити етимольоґічно 40 румунських слів, перенятих із славянських мов. *З. К.*

К. Гротъ — Профессоръ В. В. Морфиль, англійскій славистъ (Журналъ Мин. Народн. Просвѣщенія, 1910, V). Автор подає біоґрафічні відомости та характеристику наукової дїяльности сього видатного анґлійського ученого, що положив великі заслуги коло озна-

йомленя чужинців з славянськім світом. Деякі наукові і популярно-наукові праці В. Морфіля відносять ся також і до України та її народу, хоч, за прикладом більшости росийських учених, і у Морфіля українське а росийське звичайно не знаходить потрібного розмежуваня. З праць сього рода можна зазначити — книгу про літопись Нестора („Early Slavonie Chronicles"), „Матеріяли з стародавньої історії Руси", книгу „Russia", статї в „Encyclopaedia Britannica" і т. и. Д. К. Ґрот згадує також про те жваве зацікавлене, яке виявляв В. Морфіль до історії та етноґрафії Угорщини: він з великим співчутєм відносив ся до долї немадярських її народів, присвятив цїлий ряд статей в анґлїйських виданях національним відносинам на Угорщинї і навіть на однім мітінґу присвятив їм спеціяльний реферат.

Соловьевъ С. — М. Г. Халанскій (Некрологъ) (ibid. X). В своїй замітцї, написанїй з теплим почутєм до особи небіщика, автор подає важнїйші біоґрафічні дати і характеристику наукової діяльности нашого земляка, що придбав собі почесне імя в науцї своїми працями з славянського фолькльору, дослїдами фільольоґічними та історико-літературними, значна частина котрих відносить ся також і до українознавства, а декотрі навіть — безпосередно (як напр. „Малорусская дума про Байду" і т. и.). *О. Н.*

Видання й статї, ширше обговорені в сїм томі:

Наукова хроніка.

L. Caro — Auswanderung und Auswanderungspolitik in Österreich, 1909.

— Unsere Abwanderer, 1908.

R. von Pflügl — Die überseeische österreichische Wanderung in den Jahren 1904 und 1905 und die Einwanderungsverhältnisse in den wichtigsten überseeischen Staaten in diesen Jahren, 1906.

— Die Neuordnung des Einwanderungs- und Kolonisationswesens in Brasilien, 1908.

Ernst Schultze — Die argentinische Einwanderung, 1910.

F. Hey — Argentinien und die österreichische Auswanderung. Vortrag, 1908.

A. Sartorius — Die Wanderung ins Ausland als nationales Problem, 1910.

Антропольоґія, преісторія, історія штуки.

J. Deniker — Les races de l'Europe, 1908.

Н. Веселовскій — Алебастровыя и глиняныя статуэтки до-микенской культуры въ курганахъ Южной Россіи и на Кавказѣ, 1910.

Богатенко — Черты нравственнаго символизма въ русской иконографіи XVIII—XIX в., 1910.

Московскій Публичный Румянцевскій Музей, 1910.

Історія політична і культурна.

Ѳ. Коршъ — Владиміровы боги, 1910.

А. Погодинъ — Лингвистическія и историческія замѣтки о богахъ Владиміра Вел., 1910.

L. Białkowski — Ziemia sandecka, stan jej społeczno-gospodarski w pierwszej połowie XVI wieku, 1911.

А. Рогозинскій — „Кройника“ Ѳеодосія Сафоновича и ея отношеніе къ „Кіевскому Синопсису“ Иннокентія Гизеля, 1910.

М. Бережковъ — А. Ф. Шафонскій и его трудъ: Черниговскаго намѣстничества топографическое описаніе, 1911.

M. Stecka — Edward Dembowski, 1911.

Лїтература.

М. Фотъ — Къ вопросу о природѣ драмы, 1909.

А. Пападопуло-Керамевсъ — Varia graeca sacra, 1909.

А. Соболевскій — Матеріалы и изслѣдованія въ области славянской филологіи и археологіи, 1910.

Б. Цоневъ — Описъ на ръкописитѣ и старопечатнитѣ книги на Народната Библиотека въ София, 1910.

J. Tretiak — Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego, I, 1911.

Мова.

Е. Карскій — Бѣлоруссы, II. Языкъ бѣлорусскаго племени, 1911.

Н. Каринскій — Языкъ Пскова и его области въ XV вѣкѣ, 1909.

Н. Дурново и Д. Ушаковъ — Хрестоматія по великорусской діалектологіи, 1910.

O. Wiese — Unsere Muttersprache, 1909.

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinškyj-Gasse, 17

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševś[illegible]yj, bis jetzt erschienen Bde I—XCVI (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder [illegible] (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII - XXIV (Doppelband) 5 K[illegible] u. XXXV - VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Śevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).

Bd. I: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) . . . . 7·50 Kr.
Bd. II: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.) . . . . 7·50 Kr.
Bd. III - IV: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) . . . . 7·50 Kr.
Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
Bd. VI—VII: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) . . . . 7·50 Kr.
Bd. VIII XI: M Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) . . . . 7·50 Kr.
Bd. X—XI: M. Hruševśkyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7·50 Kr.
Bd. XII—XIII: M. Hruševskyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) . . . . 8 Kr.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:

Bd. I: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg . . . . 3 Kr.
Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschiche des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 4 Kr.
Bd. III: M. Teršakoveć, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen im Galizien 1830—1840 . . . . 5 Kr.
Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 3 Kr.
Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckyj . . 5 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte biz jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.

Bd. I: M. Hruševškyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyšl vom J. 1565–66 . . . . 4 Kr.

Bd. II: M. Hruševškyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyšl und Sanok im J. 1565 . . . . 4 Kr.

Ad. III: M. Hruševškyi, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564–5 . . . . 5 Kr.

Bd. IV–V: St. Tomašivškyj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 . . . . 3 Kr.

Bd. VII: M. Hruševškyj, Lustrationen vom J. 1570 . . . . 4 Kr.

Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr. Kosaken 1513–1630 . . . . 4 Kr.

2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VI.

3. Kotljarevškyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.

4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, ... 3 Kr

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 2 Bde à . . . . 3 Kr.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à . . . . 2 Kr.

2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 9 Bde à 3 Kr.

3. Juridische Bibliothek. bis jetzt 4 Bde à . . . . 2 u. 3 Kr.

G. Die Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk); bis jetzt erschienen 28 Bände.

2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 13 Bände.

H Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. . 6 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—40 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlund der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.